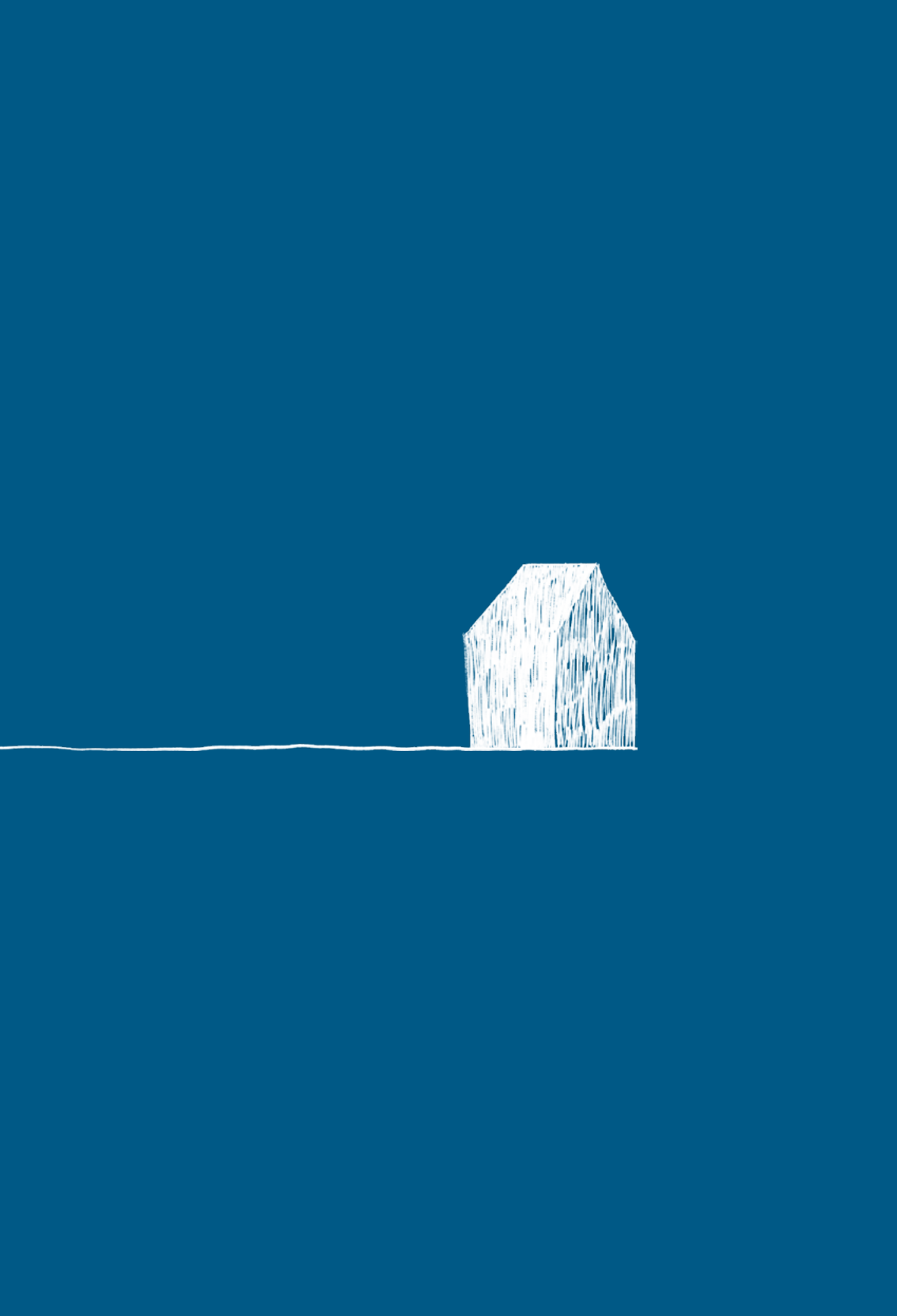

Շուշի.
մտաքարտեզներ

Shushi:
Mental Maps

Shushi: Mental Maps

*Edited by
Tigran Amiryan*

Cultural and Social Narratives Laboratory NGO

CSN Lab
Yerevan 2023

Շուշի. մտաքարտեզներ

*Խմբագիր
Տիգրան Ամիրյան*

«Մշակութային և սոցիալական
նարատիվների լաբորատորիա» ՀԿ

CSN LAB
Երևան 2023

Այս գիրքը ստեղծվել է Մշակութային և սոցիալական նարատիվների լաբորատորիա ՀԿ-ի և Հայերիի Բյու հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակի համագործակցությամբ իրականացված ծրագրի շրջանակներում 2021 թվականին և վերահրատարակվում է 2023 թվականին:

This book has been produced in the framework of a cooperation project between the "Cultural and Social Narratives Laboratory" NGO and the Heinrich Boell Stiftung Yerevan Office – South Caucasus Region in 2021 and reprinted in 2023.

Գրքի բովանդակության համար պատասխանատու է «Մշակութային և սոցիալական նարատիվների լաբորատորիա» հասարակական կազմակերպությունը, և այն որևէ կերպ չի կարող ընկալվել որպես Հայերիի Բյու հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակի տեսակետ:

The content of the publication is the sole responsibility of Cultural and Social Narratives Laboratory NGO and can in no way be taken to reflect the views of the Heinrich Boell Stiftung Yerevan Office – South Caucasus Region.

Գիրքն ուսումնասիրում է 2020 թվականի աշանը Արցախյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով տեղահանված Շուշիի (Լեռնային Ղարաբաղ/Արցախ) հայ բնակչության հիշողությունը: Շուշիի քաղաքային տարածության և առօրյայի մասին պատումները ներկայացված են տրավմատիկ հիշողության ենթատեքստում, որոնք վերականգնվել են տեղահանվածների հետ արված հարցազրույցների և մտաքարտեզների միջոցով:

The book explores the memory of the Armenian population of Shushi (Nagorno-Karabakh/Artsakh), which was displaced as a result of the Second Karabakh War in the autumn of 2020. The memory of urban space and everyday life in Shushi is presented in the book through the lens of traumatic memory, reconstructed through in-depth interviews and mental maps of the displaced.

Շուշի. մտաքարտեզներ: Խմբային մենագրություն, խմբ.՝ Կարապետյան Է., Ամիրյան Ս., CSN Lab, Երևան, 2023, 248 էջ:

Shushi: Mental Maps. Collective monograph ed. by Karapetyan E., Amiryan T. CSN Lab, Yerevan, 2023, 248 p.

Հարավային Կովկասի տարածաշրջան

UDC 94(479.25)
ISBN 978-9939-1-1423-1
© CSN Lab, 2023

Խմբագրական կազմ՝

Տիգրան Ամիրյան
Սոնա Քալանթարյան

Editorial staff

Tigran Amiryanyan
Sona Kalantaryan

Թարգմանություն

*Անգլերեն թարգմանությունը՝
(էջ. 12 – 105, 194 – 239)*

Հովհաննես Գալստյանի
(էջ. 108 – 159)

Հայարպի Պապիկյանի

*Հայերեն թարգմանությունը՝
(էջ. 108 – 159, 194 – 239)*

Սոնա Քալանթարյանի

Translation

English Translation

Pages 12 - 105, 194 - 239

Hovhannes Galstyan

Pages 108 – 159

Hayarpi Papikyan

Armenian Translation

Pages 108 - 159, 194 – 239

Sona Kalantaryan

Սրբագիրներ՝

Մերի Սարգսյան
Սամսոն Մարտիրոսյան

Proofreaders

Meri Sargsyan
Samson Martirosyan

Նախագծի համադրող՝

Տիգրան Ամիրյան

Project Curator

Tigran Amiryanyan

Համադրողի օգնական՝

Մարիամ Հարությունյան

Assistant Curator

Mariam Harutyunyan

Դաշտային**հետազոտությունները՝**

Մանն Գրիգորյանի
Մարիամ Հարությունյանի
Սոնա Քալանթարյանի

Field**Research**

Mane Grigoran
Mariam Harutyunyan
Sona Kalantaryan

Շապիկի ձևավորումը՝

Հարություն Թումաղյանի

Cover Design

Harutyun Toumaghyan

Քարտեզների ձևավորումը և**մտաքարտեզների****վերամշակումը՝**

Հարություն Թումաղյանի

**Design of Maps
and Digitalization
of the Mental Maps**
Harutyun Toumaghyan

Էջադրող և ձևավորող՝

Կլիմ Գրեչկա

Layout Design

Klim Gretchka

Ձևավորման խորհրդատու՝

Արմինե Շահբազյան

Design Consultant

Armine Shahbazyan

(10) Foreword
E. Karapetyan

**(26) The City of Smoking
Samovars. Home in Shushi,
Shushi as Home**
Gohar Stepanyan

(82) People of Shushi

**(108) Shushi: The Landscape
of Traumatic Memory
(1920 – 2020)**
Nona Shahnazaryan

(160) Mental Maps

**(194) Memory Lines:
Notes on Shushi's Mental Maps**
Tigran Amiryan

(11) Նախաբան. ընթացիկ մտորումներ
Է. Կարասպետյան

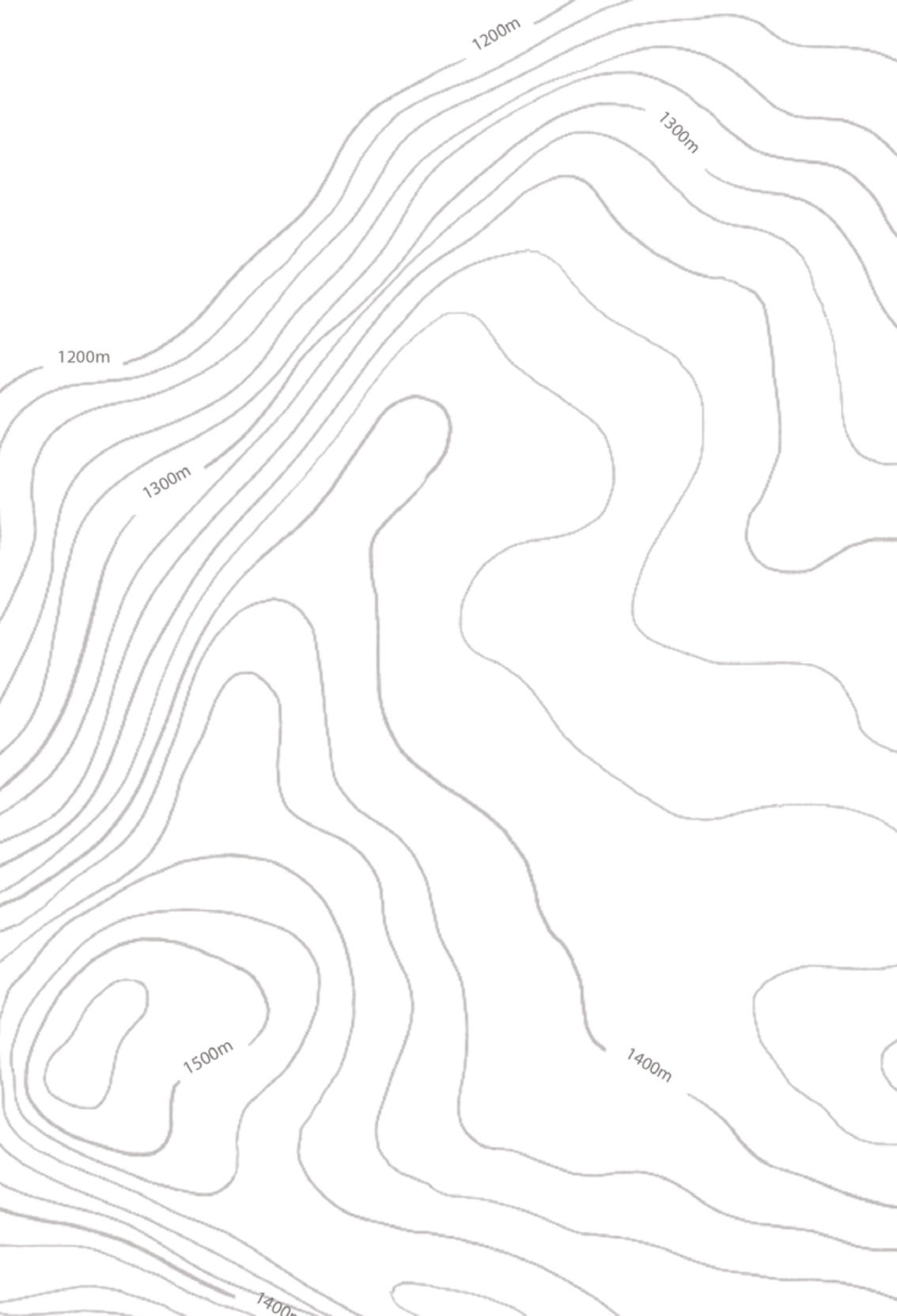
(27) Ծխացող ինքնատեղերի քաղաքը.
տունը Շուշիում, Շուշի-տունը
Գոհար Սյրեփանյան

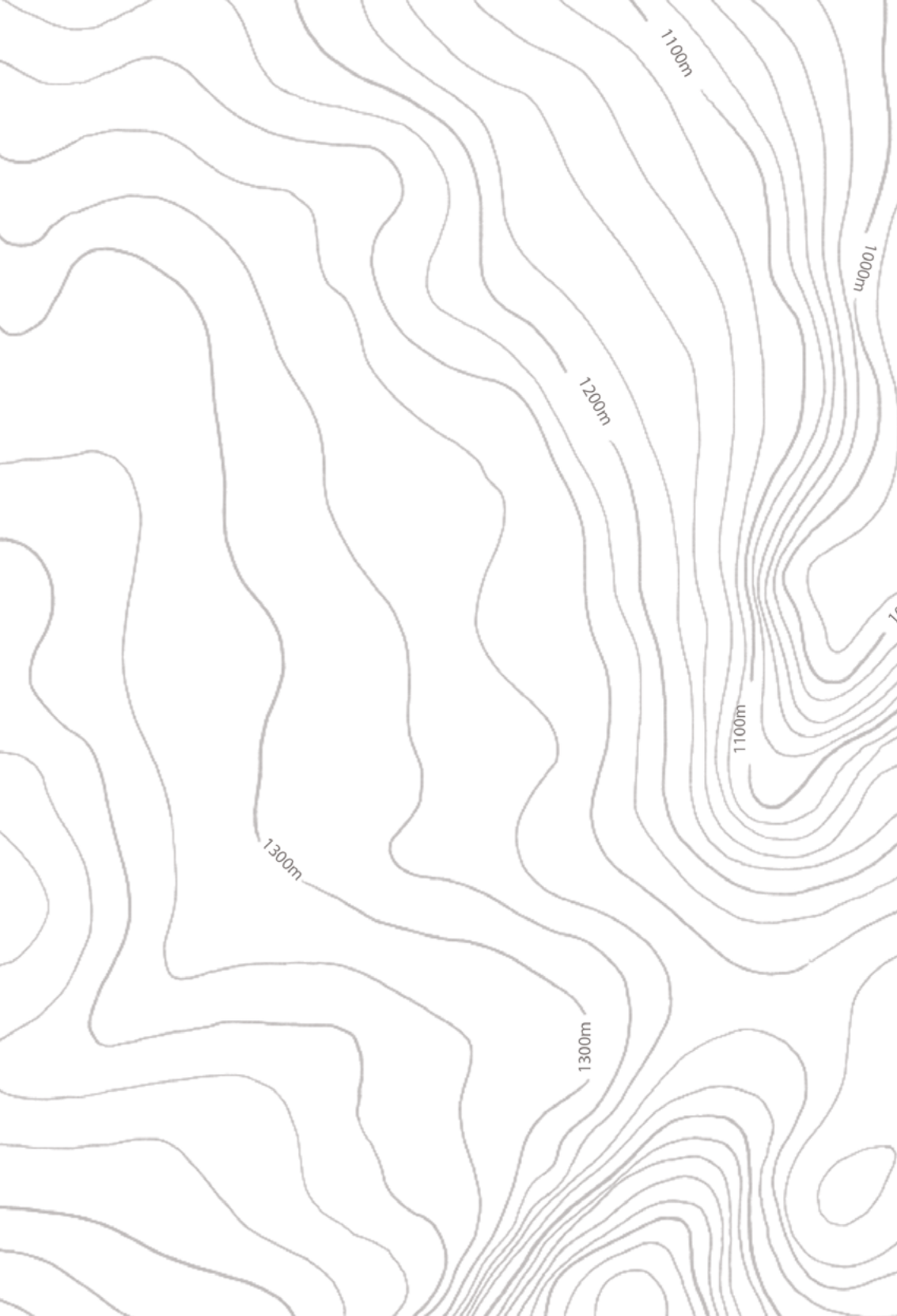
(83) Շուշեցիները

(109) Շուշիի տրավմատիկ
հիշողության համայնապատկերները
(1920-2020 թթ.)
Նոնա Շահնազարյան

(161) Մտաքարտեզներ

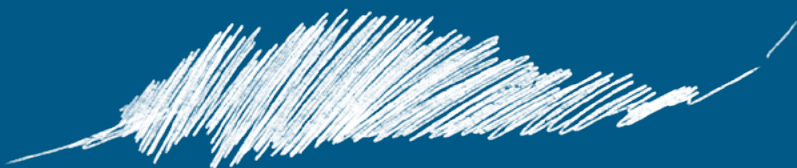
(195) Հիշողության խազերը.
Նոթեր Շուշիի մտաքարտեզների
մասին
Տիգրան Ամիրյան

Foreword
E. Karapetyan

Նախաբան.
ընթացիկ մտորումներ
Է. Կարապետյան

This volume is the final outcome of a year-long research project that came into being through the joint initiative launched by the Heinrich Boell Foundation Yerevan Office, South Caucasus Region and the Cultural & Social Narratives Laboratory.

We would like to express our deepest gratitude to all the former inhabitants of Shushi¹ who put their heart and soul into this project, their contribution was essential to us and formed the basis of this volume. They showed genuine enthusiasm for taking part in our interviews and discussions, thus becoming the protagonists of the articles collected in this book and the creators of mental maps.

We are also deeply indebted to Mane Grigoryan, Sona Kalataryan, Mariam Harutyunyan, Grigor Yeritsyan and Hayarpi Papikyan for their unwavering support and guidance throughout this project.

Foreword

“Wearing a cylinder hat and **trekhs** (Armenian traditional footwear made of soft leather) at the same time. That’s how you can describe Shushi wherein Europe and Asia mingle. Early in the morning humble donkeys bray raucously strolling down the streets amid the stream of horse-drawn carriages with rubber tires.

Ladies wearing the latest fashions pass by along the sidewalks and the feathers adorning their hats tickle passersby’s noses. You also encounter elderly women in their traditional costumes, wearing **pali** (headband), **tapa** (silver skull cap), **halav** (a long red shirt) and green **saghri chmushk** (traditional footwear made of horse leather).

A **papakh** [a wool hat] the size of a sheep and a hat with a wide brim, **trekhs** and squeaky, shiny shoes, a darned **chukha** (a long-sleeved coat) and a garment made of English broadcloth... In spite of these differences, inhabitants of Shushi are not divided or alienated from one another. Someone wearing a hat may stop and talk for hours to a passerby wearing **trekhs** without the slightest fear that it would embarrass others. In this regard, Shushi’s inhabitants are democrats.

I don’t know if the City Council created the map of Shushi. Though I am not an expert on this subject, let me present it to you now.

A wide road runs from the “Ganja” gates to the “Yerevan” gates – that is from the east to the west. Another road runs from “Burj” (gate tower) towards Temakan Dpranots (seminary), crosses the other road I have mentioned and leads to “Topkhana” forest. Now take any point on those two roads and draw various ‘streets’ – narrow ones, bumpy ones, crooked ones or twisty

¹ Although the town is now officially called Shusha in the Azerbaijani version, the Armenian version of the town’s name, Shushi, is used in the book. Both Armenian, Azerbaijani and internationally accepted versions of toponyms are used in the book, depending on the context of the specific article and the informants’ narration.

«Շուշի՛. մտաքարտեզներ» ժողովածուն ծնունդն է մեկ տարի տևողությամբ մի ծրագրի, որը իրականություն դարձավ Հայնրիխ Բյոլ հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակի ու «Մշակութային և սոցիալական նարատիվների լաբորատորիա» սոցիալական և մշակութային հասարակական կազմակերպության համատեղ նախաձեռնության շնորհիվ:

Առանձին երախտիքի խոսք ունենք հեղու բոլոր շուշեցիներին, որոնց ներգրավվածությունն այս ծրագրում՝ հոգով, սրտով և մտքով, չափազանց արժեքավոր է և գրքի ողջ բովանդակության հիմքն է: Գրքի ստեղծման հարցում շուշեցիների շահագրգռվածությունն իրանց դարձրեց ոչ միայն այս ծրագրի առանձին քննարկումների և հարցազրույցների մասնակից, այլև սույն գրքում զետեղված բոլոր հոդվածների գլխավոր գործող անձ և մտաքարտեզների հեղինակ:

Հետազոտության և գրքի ստեղծման ողջ ընթացքում իրենց անգնահատելի աշխատանքի և աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մանե Գրիգորյանին, Սոնա Քայանթարյանին, Մարիամ Հարությունյանին, Գրիգոր Երիցյանին և Հայարփի Պապիկյանին:

Նախարան. ընթացիկ մտորումներ

«Գլխին՝ ցիլինդր, ոտներին՝ տրեխ. - այդպես է Շուշին: Եւրոպան ու Ասիան այստեղ խառնուած են իրար: Վաղ առաւօտեան՝ համեստ Էշերի ամպրոպային գոգոցներն են թնդում Շուշուայ զանազան կողմերում, իսկ նրանց կողմից՝ ռեզինէ անիւների կառքերն են անցնում:

Փողոցների մայթերից ամենանոր տարազով հագնուած օրիորդներն ու տիկիներն են անցուդարձ անում, իրենց գլխարկների սանջախներով բարեմիտ մարդկանց քթերը շամփրելով, իսկ միւս կողմից «ղայրցի այսներն» են քայլում, իրենց քիթկայլով ու «պայիով», «կոլտանով» ու «թափայով», «դրէի» հալաով ու աւանդական «կանաչ սաղրի չմուշկներով»:

Փափախ՝ - մի ամբողջ ոչխարի չափ, ու լայնեզր շլեպալ. տրեխներ՝ - ու ճոճոճան, պսպղուն կօշիկներ, կարկատած չուխա՝ - ու անգլիական մահուդից կարած եւրոպական հագուստ: [...] Մակայն կայ մի բան, որ խիստ ուշագրաւ է. - տարագների տարբերութիւնը շուշեցիների յարաբերութեանց մէջ անջատող, միմիանցից հեռացող յատկութիւնը չունի. մի «շլեպալուոր» ամբողջ ժամերով կարող է կանգնել ու սիրով գրուցել մի տրեխաւորի հետ, առանց մտքովն անգամ անցկացնելու թէ այդ կարող է իրեն «շօկիրաւատ» անել: Այդ կողմից Շուշեցիք դեմօկրատներ են:

Զգիտեմ, Շուշուայ քաղաքային խորհուրդը կազմած ունի՞ քաղաքի յատակագիծը, թէ չէ, բայց ես, որքան էլ

1 Չնայած ներկայում քաղաքը արդեջանական տարբերակով պաշտոնապես կոչվում է Շուշա, գրքում գործածված է քաղաքի անվան հայերեն տարբերակը՝ Շուշի: Գրքում կիրառվել են տեղանունների թե՛ հայերեն, թե՛ արդեջաներեն, թե՛ միջազգայնորեն ընդունված տարբերակներ՝ կախված կոնկրետ հոդվածի ենթատեքստից և բանասացի պատումից:

ones. They will constitute the city layout.”²

This passage briefly portrays urban life in Shushi at the beginning of the twentieth century, informally depicting the city plan. This book is also aimed at preserving fragments of life and memory in Shushi – what its inhabitants reminisce about their everyday life in the city before the 2020 Nagorno-Karabakh war. It is an attempt to combine these memories (vertical-temporal) with the urban landscape (horizontal-spatial), which lends a fresh perspective to this study.

This book is, above all, about remembering – one’s place of residence, one’s house, one’s apartment, one’s backyard, one’s surroundings and its winding paths, one’s neighbors, the shopkeeper one knew, the former owners of one’s ‘own’ house, the conflict and the lives affected by it, the narratives and dreams about peace. It also reveals that the memories and post-memories of Shushi’s inhabitants are often contradictory, formal, deeply personal, unifying and divisive, conflicting, silent and loud. They are oral, written and visual...

A Brief Historical Overview

In the first half of the 19th century Artsakh (Karabakh) became part of the Russian Empire, which had a positive impact on the development of the cities in the region, including Shushi.³ By the 18th century the meliks of Artsakh gained more autonomy by refusing to pay taxes to Persia and creating *sghnakhs*, or military fortifications to resist repeated and destructive invasions. Shushi was one of these fortified settlements.⁴ After Artsakh joined the Russian Empire, Shushi was still the seat of the region’s military leadership.⁵ The first plan of the city was drawn up by Russian military engineers, who focused mainly on strengthening the city’s defensive capabilities. This circumstance greatly contributed to Shushi’s acquiring the status of a city as well as to the development of urban culture.⁶ In the 19th century schools, printing houses, colleges, libraries, salons, barracks, a theater, a hospital, a bank,

2 The Voice of Baku: A literary and political daily newspaper, issue no. 121, Baku, August 31, 1913, p. 3

3 Shushi received the status of a town in 1846 (or, according to some sources, in 1847).

4 Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 152 [Balayan, V. *History of Artsakh*. Yerevan. 2002, p. 152]

5 Мильман А., Политический строй Азербайджана в 19 - начале 20 веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления), Баку, 1966, с. 67 [Milman, A. *Political Regime of Azerbaijan in the 19th and early 20th century (administrative apparatus, courts and methods of colonial administration)*. Baku, 1966, p. 67]

6 Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 217, 220, 221 [Mkrtychyan, Sh. *Historical and Architectural Monuments of Nagorno Karabakh*]

համբակ այդ գործում, այնուամենայնիւ՝ այս րոպէիս կտամ այդ յատակագիծը:

Մի համեմատաբար լայն փողոց անցնում է «Գեանջու» դռներից մինչև «Երևանեան» դռները – արևելքից արևմուտք. - մի ուրիշ այդ ձևի փողոց էլ «Բուրջի» կողմերից գայով՝ Թեմական Դպրանոցի մոտ խաչաձև կտրում է յիշածս փողոցն ու անցնում դէպի «Թոփ-Խանէն»: Այժմ վերցրէք այդ երկու փողոցները, և նրանց որ կետից ուզում է, անցկացրէք նեղիկ խորթ ու բորթ, ձախ ու ծուռ, նոյնիսկ՝ ոլորապտոյտ «փողոցներ» - և պատրաստ կլինի Շուշուայ գարմանայի յատակագիծը:»²

Մեջբերված հատվածը մեկ դրվագ է Շուշիի քաղաքային կյանքից 20-րդ դարի սկզբին և դրա հատակագծի ոչ պաշտոնական համառոտ նկարագրությունը: Այս գիրքը նույնպես նվիրված է Շուշիի կյանքի դրվագ-պատահիկները, հիշողությունները գրի առնելուն և պահպանելուն՝ Շուշիի առօրյան մինչև 2020 թվականի պատերազմը, այնպես, ինչպես այն մնացել է իր բնակիչների մտքերում և հիշողության մեջ 21-րդ դարի սկզբին: Մա նաև այդ հիշողությունները քաղաքային լանդշաֆտի (ուղղահայաց՝ ժամանակայինը հորիզոնական՝ տարածքայինի) հետ համադրելու փորձ է, ինչը այլ շունչ է հաղորդում ողջ հետազոտությանը:

Այս գիրքը, նախ և առաջ, հիշելու մասին է՝ սեփական բնակության վայրը, սեփական տունը, բնակարանը, բակը, ոլոր-մոլոր ճանապարհները, միջավայրը, հարևանների, ծանոթ խանութպանին, «սեփական» տան նախկին տերերին, հակամարտությունը, դրա շուրջ ձևավորված կյանքը և խաղաղության մասին պատումներն ու երագանքները... Գիրքը նաև այն մասին է, որ Շուշիի բնակիչների հիշողությունն ու հետհիշողությունը հաճախ հակասական են, պաշտոնական և խորապես անձնական են, միավորող և բաժանող, հակամարտող, լուռ են, բարձրաձայն, բանավոր են, գրավոր և վիզուալ...

Պարմական համառոտ ակնարկ

19-րդ դարի առաջին կեսին Արցախ-Ղարաբաղը մտնում է Ռուսական կայսրության կազմի մեջ, ինչի արդյունքում դրա տարածքում գտնվող քաղաքները, այդ թվում՝ Շուշին (1846թ.-ին (ըստ որոշ աղբյուրների՝ 1847 թ.) քաղաքի կարգավիճակ ստացած), սկսում են ակտիվորեն զարգանալ:

Հայտնի է, որ դեռ 18-րդ դ. սկզբից Արցախի մելիքները որոշ ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին, հրաժարվեցին Պարսկաստանին հարկեր վճարելուց և, պարբերաբար կրկնվող ավերիչ արշավանքներին դիմակայելու նպատակով, միավորվեցին ու ստեղծեցին ռազմական ամրություններ՝

2 Բազուի ծայր. գրական, հասարակական եւ քաղաքական օրաթերթ, հմ. 121, 31 օգոստոսի, Բազու, 1913, էջ 3:

a post office, bathhouses, numerous workshops, stores, courts and other state and public institutions were established in Shushi, which significantly changed the daily life of the city. Some of them were intended (primarily) for the needs of the Russian garrison. Being situated on a high mountain plateau, Shushi has always been the epicenter of military operations and strategic planning that transformed the region. The city was constantly conquered and subjugated by powerful neighbours, its socio-cultural landscape was destroyed and remodeled many times. By the end of the 20th century Shushi was divided into two parts – upper (Armenian) and inner (Muslim). The Armenian quarters were mainly populated by the descendants of Armenians who had resettled in Shushi migrating from Nakhijevan, Agulis, Meghri and other nearby settlements. The Muslim part or the Turkish quarter was populated by the descendants of Tatar Turks who had adopted a sedentary lifestyle (Azerbaijanis).⁷ Thus, different religious and ethnic groups created the urban, commercial, industrial and socio-cultural features of Shushi, an image that is still treasured in the oral histories of its inhabitants.

The excerpt from “the Voice of Baku” quoted above suggests that Shushi prospered until the early 20th century, when Armenians and the local Muslim population lived together in the city. After a series of conflicts, clashes and massacres, the city turned into a lost homeland one yearns to return to an arena of political manipulations, into a scene of desolation and ruin. Despite the relatively peaceful Soviet period, Shushi never regained its erstwhile vibrancy.

Methodology. **Key Concepts**

The aim of this project was to collect the memories of Shushi's inhabitants about their hometown, map their individual experiences as well as compare these memories with the official maps using the tools/methods of memory studies and mental/cognitive mapping. Individual perception of urban landscape is a multilayered and complex phenomenon, it depends on one's cultural, spatial and temporal perceptions as well as on one's experience. In addition to the political representation of a place which is manifested in official maps and plans, there is also an intimate knowledge of urban space through interactions with one's environment (not always on the conscious level).

7 Юзбашян И., Я вспоминаю все..., Ереван, 2017, с. 280. Саркисян М., Уроки градостроительства Шуши.- Феномен Шуши, Историко-политическое исследование (коллективная монография), Աշխատանքային տեսլեր 1-2, 2013, էջ 46-48 [Yuzbashyan, H. *I lived in Shushi*. Yerevan. 2017, p. 280; Sargsyan, M. “On the urban planning of Shushi” in *The Phenomenon of Shushi (collective monograph)*. Working Papers 1-2. 2013, p. 46-48]

սղնախներ: Դրանցից մեկը Շուշին էր³: Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնելուց հետո նույնպես Շուշին շարունակում է մնալ տարածաշրջանի ռազմական ղեկավարության նստավայրը⁴: Քաղաքի առաջին հատակագիծը կազմվել է ռուս զինվորական ինժեներների կողմից, որոնք հիմնականում ուշադրություն են դարձրել քաղաքի ռազմապաշտպանական կարողության ամրապնդման հարցերին⁵: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստեց, որ վերջինս ստանա քաղաքի կարգավիճակ և այնտեղ սկսեն գարգանալ քաղաքային մշակույթին բնորոշ տարրեր: 19-րդ դարում Շուշիում հիմնվում են դպրոցներ, տպարաններ, ուսումնարան, գրադարաններ, ակումբներ, գորանոցներ, թատրոն, հիվանդանոց, բանկ, փոստ, բաղնիք, բազմաթիվ արհեստանոցներ և խանութներ, դատարան և այլ պետական ու հասարակական հիմնարկներ, որոնք զգալիորեն փոխում են քաղաքի առօրյան: Դրանց մի մասը նաև (նախ և առաջ) նախատեսված էր ռուսական կայսրության կարիքները հոգալու համար:

Շուշին տեղակայված է բարձր լեռնային սարահարթի վրա, ինչի պատճառով միշտ եղել է ռազմական գործողությունների ու տարածաշրջանի ստրատեգիկ պլանավորման կիզակետում և ժամանակի ընթացքում անընդհատ ձեռքից ձեռք է անցել: Քաղաքի սոցիալ-մշակութային լանդշաֆտը քանիցս ջնջվել ու վերածնակերպվել է: Մինչև 20-րդ դարի վերջը քաղաքը բաժանված էր երկու հատվածի՝ վերին, հայկական և ներքին՝ մուսուլմանական: Հայկական հիմնական թաղերը ձևավորվեցին Նախիջևանից, Ագուլիսից, Մեղրիից և Շուշիի շրջակա հայկական բնակավայրերից քաղաքում վերաբնակեցված բնակչության սերունդներից, իսկ մուսուլմանական մասում՝ Թուրքաց թաղում ապրում էին նստակեցության անցած թաթար-թյուրքերի ժառանգները (ադրբեջանցիներ)⁶: Այսպես, Շուշին ձևավորեց տարբեր կրոնական և էթնիկ մշակույթներից բխող քաղաքաշինական, առևտրաարդյունաբերական, հասարակական-մշակութային իր ուրույն դիմագիծը, որը մինչ օրս հատուկ ձևով ներկայացվում է իր բնակիչների բանավոր պատմություններում:

Վերևում մեջբերված հատվածը՝ 20-րդ դարակզբի «Բագուի ձայն» թերթից, հուշում է, որ Շուշիի ծաղկման ամենալավ ժամանակաշրջանը եղել է մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, երբ հայերն ու տեղի մուսուլմանական բնակչությունը համատեղ ապրել են քաղաքում: Հետագա հաջորդական կոնֆլիկտներից, բախումներից ու ջարդերից հետո քաղաքը դառնում է անվերջ վերադարձի, կարոտի, քաղաքական մանիպուլյացիաների ու ավերածությունների ուրվական, որը,

3 Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 152:

4 Мильман А., Политический строй Азербайджана в 19 - начале 20 веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления), Баку, 1966, с. 67.

5 Մկրտչյան Շ., Լեռնային Դարբարդի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 217, 220, 221:

6 Юзбашян И., Я вспоминаю все..., Ереван, 2017, с. 280. Саркисян М., Уроки градостроительства Шуши. - Феномен Шуши, Историко-политическое исследование (коллективная монография), Աշխատանքային տետրեր 1-2, 2013, էջ 46-48.

At the initial stage of the project we couldn't find the Armenian equivalent for mental mapping. We decided to use the term *mtakartez*, or "mental map," which was the most appropriate choice in this regard. It refers to memory studies and spatial research. In Armenian this term also takes the form of a wordplay hinting at two roots – *mitq* (mind, thoughts) and *mutq* (entrance, entry). Thus, through mental maps one also gets access to everyday life practices of a city.

The purpose of mental maps is to reveal people's personal experience of space. They allow everyday life to be projected on paper in the form of a conventional map. Mental maps can be made based on information obtained from two major sources: the collective experience of using a specific area (embodied in social norms and stereotypes), and individual experience linked to the personal past.

Our researchers examined the memories about the city through the oral histories of displaced people from Shushi, by using the method of cognitive mapping. Our respondents were asked to draw Shushi's layout and mention the places and spots they found important or memorable. 30 interviews were conducted with men and women of different ages. Most of the respondents live in Armenia. Several interviews were also conducted with those inhabitants of Shushi who chose to go back and live in Artsakh. After assembling and scrutinizing these maps, we could classify Shushi's main spatial units – sacred places (the Holy Savior Ghazanchetsots Cathedral, Kanach Zham, cemeteries, the Upper [Govhar Agha] Mosque), private places (houses, plots of land, gardens), cultural and natural monuments (Jdrduz (Dziatap), Isabulakh's (Isahak's) spring, the Hunot gorge, Real School), places of social interaction (the marketplace, crossroads, stores such as "Donar's shop" or "Slavik's shop") and neutral places (roads, paths). During the interviews most of the respondents also referred to the military map of Shushi, which was altered and reshaped by the 2020 Nagorno-Karabakh war. They showed us where military shelters, headquarters and arms depots were located in Shushi, or in which basements dozens of soldiers took shelter during the capture of the city, how the Azerbaijani forces invaded Shushi. This experience was compared to the military operations of the Armenian forces in the early 1990s which led to the capture of Shushi in 1992. The descriptions regarding Shushi's security and defense system added a new dimension to one's perception of urban space.

Besides mapping the memories about Shushi, our researchers emphasized the importance of writing down the stories of Shushi's inhabitants in their local dialect, thereby recreating the city and its life more vividly.

Mental mapping was accompanied by in-depth biographical interviews and collection of oral histories to make the visual

չնայած խորհրդային տարիների համեմատաբար երկարատև խաղաղության, այդպես էլ լիարժեք չի վերականգնում իր երբեմնի գրնգուն առօրյա եռուզեռը:

Մեթոդաբանություն և փերմինսարանություն

Տվյալ հետազոտության շրջանակներում հեղինակները նպատակ ունեին հավաքագրել Շուշի քաղաքի հայ բնակչության հիշողությունները քաղաքի մասին, քարտեզագրել անհատապես վերապրված քաղաքը, համադրել այդ հիշողությունները քաղաքի պաշտոնական քարտեզների հետ և վերլուծել հավաքագրված նյութը՝ հիշողության ուսումնասիրություններ (memory studies) և մտաքարտեզագրում (mental / cognitive mapping) գիտակարգերի մեթոդոլոգիայով: Լանդշաֆտի / քաղաքային լանդշաֆտի անձնային ընկալումը բազմաշերտ և բազմավեկտոր երևույթ է: Այն պայմանավորված է մարդու մշակութային, տարածական և ժամանակային ընկալումներով և անձնական փորձառությամբ: Բացի տարածքի մասին պաշտոնական տվյալներից, որոնք պաշտոնապես հաստատված քարտեզների և գծագրերի վրա են հիմնված, գոյություն ունի տարածքի անձնային ընկալում որը, ոչ միշտ գիտակցված, ձևավորվում է մարդու և տարածքի ամենօրյա շփման հիման վրա:

Ուսումնասիրության սկզբնական փուլում նշյալ ճանաչողական քարտեզագրման մեթոդի հայերեն եզրույթի աղապատացման խնդիր առաջացավ: Որպես առավել հարմար և հասկանալի եզրույթ ընտրվեց «մտաքարտեզ» բառը, որն աղերսվում է հիշողության ուսումնասիրության, ճանաչողության և տարածական պատկերագրման ոլորտներին: Այստեղ փորձել ենք նաև որոշակի բառախաղ կիրառել միտք և մուտք բառերի միջոցով, այսինքն՝ մտաքարտեզը մուտք է դեպի քաղաքի իրական ապրված / ապրվող ամենօրյա կյանք:

Մտաքարտեզների նպատակն է վեր հանել տարածության մեջ մարդկանց անձնական փորձառությունը: Դրանք թույլ են տալիս առօրյա կյանքը պրոյեկտել հորիզոնական հարթության վրա՝ հաղորդելով վերջինիս պայմանական քարտեզի տեսք: Մտաքարտեզները ձևավորվում են երկու հիմնական աղբյուրից ստացված ինֆորմացիայի հիման վրա՝ համընդհանուր հասարակական նորմերի և կարծրատիպերի վրա հիմնված կոնկրետ տարածքի օգտագործման հավաքական փորձի և անհատապես ապրված փորձի: Հետևաբար, կիրառելով ճանաչողական քարտեզագրման մեթոդը՝ հետազոտողները փորձել են հասկանալ, թե ինչ հիշողություններ են պահպանվել Շուշիի մասին տեղահանված հայ բնակիչների պատումներում: Հարցագրույցների մասնակիցներին (30 հարցագրույց՝ տարբեր տարիքի կանանց և տղամարդկանց հետ, որոնք ներկա պահին հիմնականում բնակվում են Հայաստանում, նաև մի շարք հարցագրույցներ

material produced and collected during our research more comprehensive. The interviews were based on the following preliminary questions:

1. *How long has the respondent lived in Shushi? What immovable property did they leave behind due to forced displacement?*
2. *Can the respondent describe their district, neighbourhood and its infrastructure (shops, kindergartens, schools, district administration)? What routes did they take to get to work, to school, to shops, etc?*
3. *Do they have favorite places (cultural centers, places of entertainment, parks, religious sites) in Shushi?*
4. *Were there different perceptions of Shushi among men and women, children, adults and elderly people? Did these social groups use urban spaces differently? Or did they remember their city in different ways?*
5. *Were there any well-preserved remains or traces of Muslim/Azerbaijani culture in the city? Were local people aware of these traces?*
6. *How did the war change the perceptions of the city?*

The articles in this volume focus on several fundamental studies which serve as a theoretical framework, specifically the works of Aleida Assmann, Roland Barthes and Michel de Certeau on short-run and long-run memory, memory of place, individual and collective memory, official and unofficial memory and postmemory. The authors also refer to such key themes as micro-topography and perceptions of home and urban landscape, which are developed by Kevin Lynch, Sarah Ahmed and other scholars. These themes are inextricably linked to the topics of migration, forced displacement and traumatic experience.

A Brief Overview of the Book

Shortly after the 2020 Nagorno-Karabakh war, the problem of the lost territory (especially the capture of Shushi by Azerbaijan) was among the most pertinent issues pervading all levels of public discourse in Armenia and Karabakh. Since the first Nagorno-Karabakh war (even before) Shushi has become a place of symbolic significance in the history of Artsakh, its people and the Armenian-Azerbaijani conflict. “Whoever rules in Shushi, rules in Artsakh,” as the famous saying goes. Though this statement is vital for both Armenians and Azerbaijanis, it refers primarily to the physical domination of the city. The primary task of the authors

արվել են Արցախ վերադարձած շուշեցիների հետ) առաջարկվել է գծել Շուշի քաղաքի ուրվագիծը և դրանում գտնվող անձնապես կարևոր և առավել հիշելի տարածական կետերը: Հավաքագրված քարտեզների համադրությունը և վերլուծությունը թույլ է տվել բացահայտել Շուշիի հիմնական տարածական միավորները: Դրանք են՝ սրբազան տարածքը (Մուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցի, Կանաչ Ժամ, գերեզմանոցներ, [Գյովհար Աղայի] Վերին մզկիթ), անձնական տարածքը (բնակելի տներ, հողամասեր, այգիներ), բնության և մշակույթի հուշարձանները (Ձորդուզ (Ձիատափ), Իսաբուլաղի (Իսահակի) աղբյուր, Հունոտի կիրճ, Ռեսայական դպրոց), հանրային - շփման տարածքները (շուկա, խաչմերուկ, խանութներ՝ «Դոնարին կամ Սլավիկին մագազինը») և չեզոք տարածքները (ճանապարհներ, արահետներ): Ուշագրավ է, որ այս հետազոտության համար արված հարցազրույցների ընթացքում շուշեցիներից շատերը, 2020 թվականի պատերազմով պայմանավորված, ներկայացնում էին ռազմական առումով կերպարիչված քաղաքային քարտեզ, այսինքն՝ պատմում էին, թե որտեղ են տեղակայված եղել ռազմապատարանները, որտեղ է գտնվել զինվորական շտաբը, որ շենքերի նկուղներում են պատսպարվել տասնյակ զինվորներ Շուշիի գրավման ժամանակ, ինչ ուղիներով են քաղաք ներխուժել ադրբեջանական զինվորները, որտեղ է տեղակայված եղել ռազմական տեխնիկան, և այս ամենը համեմատվում էր 1990-ականների սկզբին Շուշիի գրավման օպերացիայի և հայկական զինված ուժերի առաջխաղացման քարտեզի հետ: Քաղաքի պաշտպանական համակարգերի և անվտանգության մասին նկարագրությունները ձևավորել են սեփական տարածքը ընկալելու բոլորովին նոր փորձ և տեսանկյուն:

Բացի Շուշիի մասին բնակիչների հիշողությունների քարտեզագրումից, հեղինակները նախընտրել են քաղաքի տարածության և ընդհանուր տեղանքի մասին պատումները գրի առնել հենց տեղի բարբառով՝ այդպիսով ավելի կենդանի վերարտադրելով շուշեցիների քաղաքը և իրենց կյանքն այդ քաղաքում:

Մտաքարտեզների մեթոդը ուղեկցվել է կենսագրական խորքային հարցազրույցներով և բանավոր պատումներով, որոնք կոչված էին հավաքագրված վիզուալ նյութն ավելի ամբողջական դարձնելու: Հարցազրույցների համար առանձնացվել էին նախնական ուղղորդիչ հարցեր.

1. *Քա՞նի տարի է հարցվողը բնակվում Շուշիում: Ի՞նչ անշարժ գույք է թողել բռնի/անսպասելի տեղահանման հետևանքով:*
2. *Արդո՞ք հարցվողը կարող է նկարագրել իրենց թաղը, տան շրջակայքը, առօրյա երթուղիները (տուն-խանութ, տուն-դպրոց, տուն-աշխատավայր և այլն), ինֆրաստրուկտուրան (խանութ, մանկապարտեզ, դպրոց, քաղաքապետարան և այլն):*
3. *Ի՞նչ նախընտրելի վայրեր կային Շուշիում՝*

was to write Shushi's living history – its everyday life, the lives of its inhabitants – thereby reviving the city through memories. This attitude is also embedded in the oral histories in which Shushi still seems to belong to Armenians (on the emotional level) and continues to live its own life, though beyond physical space. For instance, the former mayor of Shushi as well as several institutions of urban infrastructure (the District Administration, schools) still work remotely. Probably the latter is due to the sudden loss of Shushi. It is also intended for staying in touch with the former inhabitants of the city for a while. Nevertheless, this phenomenon needs to be examined more carefully.

The book consists of articles/chapters which despite their stylistic differences are woven into a single narrative thread through mental maps and oral histories. In her article entitled “The City of Smoking Samovars: Home in Shushi and Shushi as Home,” Gohar Stepanyan portrays the everyday life of the city with vivid details, examining the dominant ideas of home and how they are reflected in the stories of Shushi's inhabitants. This text takes the reader back to Shushi inviting us to stroll along the streets of Shushi, visit people at their houses and chat with them while drinking tea from the samovar. The excerpts from the interviews cited in the article are full of candid descriptions, readers from Shushi would recognize themselves or their neighbours in these stories.

Nona Shahnazaryan uses a different methodological approach in her article by juxtaposing the trauma suffered by two generations a century apart. These memories are about the loss of Shushi for Armenians in 1920 and 2020. Despite the tragic narrative, the story of the author's own grandmother about escaping from Shushi with her two young children in 1920 is captivating.

Tigran Amiryan's article summarizes the conceptual and methodological aspects of this project, providing a robust theoretical analysis and an overview of field research.

These three articles achieve a fine balance between material collected through ethnographic work and theoretical knowledge. Hence, our project can be viewed from the prism of scientific research.

The transcripts of the oral histories collected during our research are included in the book to animate the narration and make it more lively. In addition, the book contains unique visual material – a large number of mental maps and photographs. Due to the sheer volume of material, we selected only those mental maps and photographs which reproduce in detail different parts of Shushi highlighting the specific representation of multilayer urban space.

E. Karapetyan

մշակութային, կրոնական ժամանցային վայրեր, գրոսայգիներ:

4. Արդյո՞ք կարելի է առանձնացնել կանանց և տղամարդկանց Շուշին, երեխաների, պատանիների, մեծահասակների և տարեցների Շուշին: Արդյո՞ք տարբեր սոցիալական խմբեր տարբեր կերպ էին ընկալում, օգտագործում և հիշում իրենց քաղաքը:
5. Արդյո՞ք քաղաքում կային պահպանված մուսուլմանական/ադրբեջանական մշակութային հետքեր, տեղի բնակչությունը գիտե՞ր այդ մասին:
6. Ինչպե՞ս է պատերազմն ազդել քաղաքի տարածքի ընկալման փոփոխության վրա:
- 7.

Հետազոտության ընթացքում, որպես տեսական հիմք, օգտագործվել են երկարաժամկետ և կարճաժամկետ, տեղի/վայրի, անձնական և կոլեկտիվ, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հիշողության, հետհիշողության մասին Ալեքս Ասամանի, Ռոլան Բարտի, Միշել դե Մերտոյի ուսումնասիրությունները: Առանձին հատված են կազմել միկրոտեղագրության և տեղանքի, բնակավայրի ու սեփական տան ընկալման մասին Զևին Լինչի, Մառա Ահմեդի և այլոց հետազոտությունները, որոնք հաճախ միահյուսված են գաղթականության, բռնի տեղահանության և վերապրված տրավմայի թեմաների հետ:

Թեմայի կենսականությունը և րեքսրերի սրեղծման համառոտ նկարագրությունը

2020 թվականի պատերազմից հետո շատ տարբեր խոստային մակարդակներում արդիական դարձան քննարկումները կորսված տարածքների և, մասնավորապես՝ Շուշիի մասին: Դեռևս Ղարաբաղյան առաջին պատերազմից սկսած՝ (և գուցե դրանից էլ առաջ) Շուշին իր ուրույն սիմվոլիկ տեղն ունի Արցախի պատմության, լոկալ խոսույթներում և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ: Հայտնի է, որ «ով տիրում է Շուշիին, նա տիրում է Արցախին...», և այս պնդումը, կարծես, երկուստեք կենսական է՝ և՛ հայերի, և՛ ադրբեջանցիների համար: Այնուամենայնիվ, այս կարգախոսը նախ և առաջ վերաբերում է քաղաքին ֆիզիկապես տիրելուն: Գրքի հեղինակների առաջնային նպատակն էր գրի առնել Շուշիի մասին կենդանի պատմությունը, դրա առօրյայի տարրերը, բնակիչների ապրած ամեն օրը այդ քաղաքում, այսինքն՝ տիրել քաղաքին գոնե պահպանված հիշողությունների միջոցով: Միևնույն զգացողությունը կարելի է ստանալ նաև արված հարցազրույցներից, որ քաղաքը զգայական առումով դեռ հայ բնակիչներին է պատկանում, այն դեռ ապրում է, գործում է առանց ռեալ ֆիզիկական քաղաքի գոյության, քանի որ անգամ քաղաքային ինֆրաստրուկտուրաները՝ քաղաքապետը, աշխատակազմը, դպրոցները, հեռակա աշխատում են: Մա թերևս անսպասելի կորստի և քաղաքի բնակչությանը որոշ

Ժամանակ դեռ լավագույնս համակարգելու հետ է կապված, բայց երևույթը հետագա խորքային ուսումնասիրման կարիք ունի:

Գիրքն ամբողջացնում է ճնային առումով շատ տարբեր երեք հոդված-գլուխ, որոնք մտաքարտեզների և Շուշիի մասին բանավոր պատմությունների միջոցով սերտ միահյուսվում են մեկ միասնական պատումի մեջ: Գոհար Ստեփանյանի «Շխացող ինքնատեղների քաղաքը. տունը Շուշիում, Շուշի-տունը» հոդվածը կենդանի և դետալային մանրակրկտությամբ ներկայացնում է քաղաքի առօրյան և «տան» գաղափարի շուրջ շուշեցիների մտորումները: Այս տեքստն ընթերցողին մտովի տեղափոխում է Շուշիում ապրած սովորական օրերից մեկը, ձեռքից բռնած ման է տալիս քաղաքի փողոցներով, հրավիրում է մտնել տները, խառնվել առօրյա գրույցներին և վայելել ինքնատեղից լցված թարմ թեյը... Տեքստում մեջբերված հարցազրույցների հատվածներն այնքան անմիջական են, որ շուշեցի ընթերցողը հեշտությամբ կճանաչի դրանցում ինքն իրեն և իր հարևան-համաքաղաքացիներին:

Նոնա Ծահնագարյանը մեթոդաբանական այլ հնարք է կիրառում իր հոդվածում՝ համեմատելով սերունդների հարյուր տարվա տարբերությամբ հիշողությունները Շուշիի կորստի մասին՝ 1920 և 2020 թթ.-ին: Չնայած պատումի ողբերգականությանը՝ տեքստին հատուկ հմայք է հաղորդում հեղինակի մայրական տատի անձնապես ապրված պատմությունը՝ Շուշիից երկու մանկահասակ երեխայի հետ փախուստի մասին:

Տիգրան Ամիրյանի հոդվածը ողջ հետազոտական ընթացքի և դրա մեթոդաբանության ամփոփումն է՝ համալրված տեսական վերլուծությամբ և դաշտային հետազոտական աշխատանքի մասին ամփոփ դատողություններով: Գրքում ընդգրկված երեք տեքստերը հավասարակշռում են զգայական-մարդաբանական դաշտային նյութը և տեսական գիտելիքը՝ հնարավորություն տալով արված հետազոտությանը նայել գիտական վերլուծության ուսանյակի միջով:

Պատումի կենդանի լեզուն և շունչը փոխանցելու համար գիրքը համեմվել է հետազոտության ժամանակ հավաքագրված բանավոր պատմությունների սղագրություններով: Ի լրումն՝ գրքում ներկայացված է յուրատիպ վիզուալ նյութ՝ բազմաթիվ մտաքարտեզներ և պատմական լուսանկարներ: Հավաքագրված նյութի բավականին մեծ ծավալի պատճառով, գրքում տեղ են գտել այն մտաքարտեզները և բանավոր պատմությունները, որոնք ներկայացնում են Շուշիի տարբեր հատվածները և հնարավորինս ամբողջացնում են բազմաշերտ տարածքի պատկերման առանձնահատկությունները:

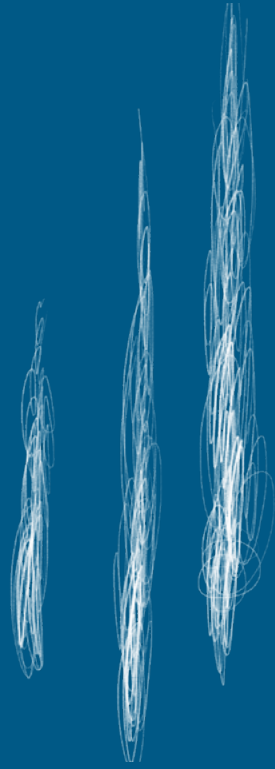
Է. Կարապետյան

The City of Smoking
Samovars.

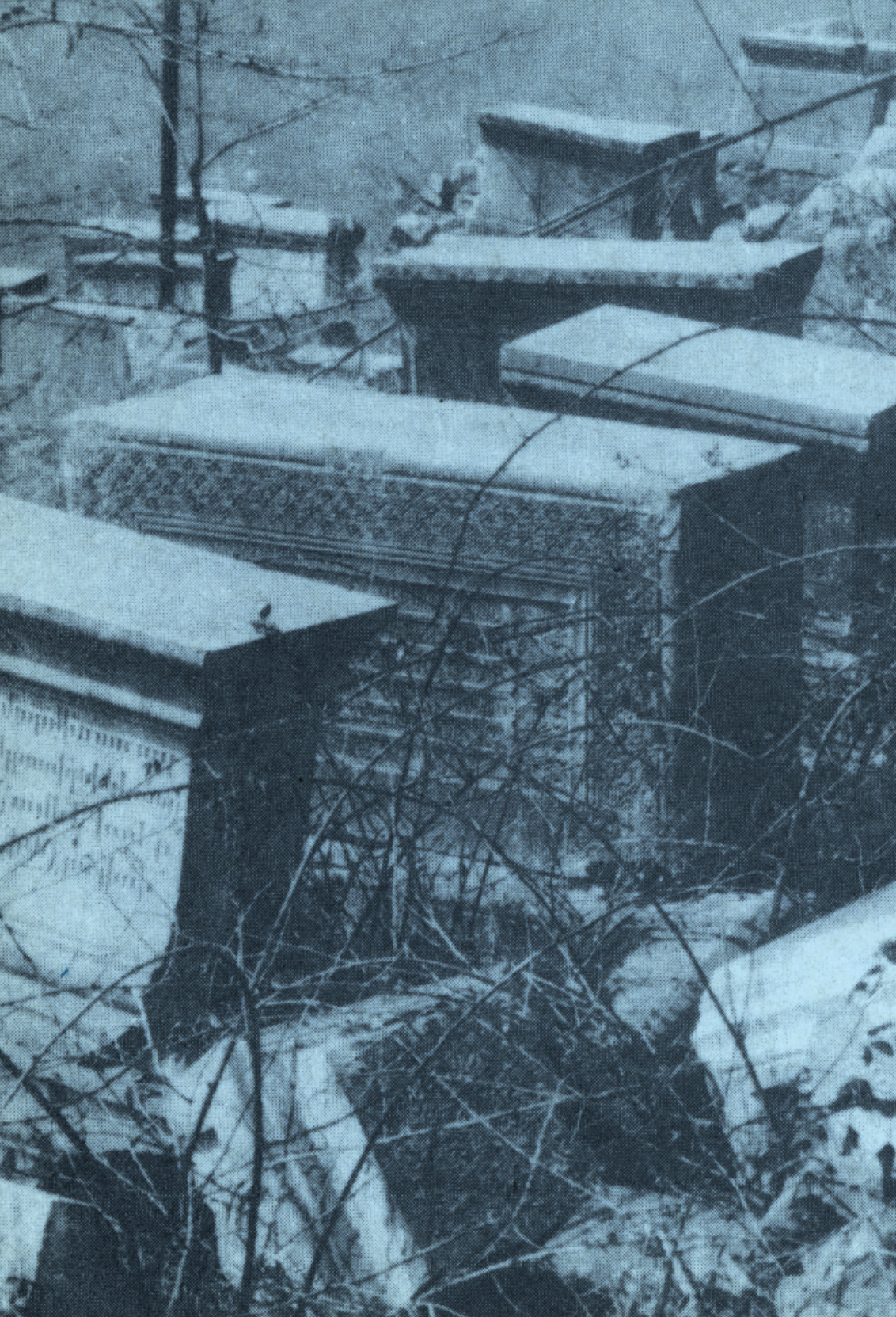
Home in Shushi,
Shushi as Home

Gohar Stepanyan

Ծխացող ինքնատեղների
քաղաքը.
տունը Շուշիում,
Շուշի-տունը
Գոհար Սյրեպիանյան

Introduction

The idea of home that everyone grasps so easily is at the same time a multidimensional concept. It encompasses a lot of things, ranging from the perception of “my home is my castle”¹ to the experience of “being at home in the world” and the negation of home, as in “Nomadland,”² where the main character wonders: “Home, is it just a word? Or is it something you carry within you?” Despite these perceptions, home still remains a fundamental ideological construct associated with belonging and identity. In the research literature the notions of “home” and “away (from home)” are often represented as oppositional. However, the boundaries between them are not impermeable or fixed. For instance, Sarah Ahmed rejects this opposition, theorizing home as “the lived experience of locality.”³ The latter suggests that “the subject and space leak into each other, inhibit each other,” implying that being at home means inhibiting a second skin and that “movement away is also movement within the constitution of home as such.”⁴ The loss of a home becomes the loss of a past, a discontinuity of personal biography, symbolically depicted as wrinkles in the skin.⁵ Applying this method to Shushi’s⁶ inhabitants and to their experiences of being at home or leaving home will reveal many wrinkles; over the last century Sushi was annexed and fell into ruin several times (1920, 1988–92, 2020), biographies of its people were interrupted. The

- 1 A modified version of the late 16th century English proverb “An Englishman’s home is his castle”
 - 2 A 2020 film directed by Chloé Zhao.
 - 3 Ahmed, S. (1999). Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*, 2(3), 329–347., p. 341
 - 4 *Ibid.*
 - 5 *Ibid.*, p. 343
 - 6 Located at an altitude of 1,400-1,800 metres in the Karabakh Mountains 10 km south of Stepanakert, the capital of Nagorno-Karabakh/Artsakh, Shushi was a settlement until the 18th century. It was transformed into a fortress in the 1720s. In 1846, Shushi received the status of a town within the province of Shamakh in the Russian Empire. Before the sovietization of the region, Shushi was Artsakh’s administrative and cultural center. At the beginning of the Karabakh movement in 1988 Armenians were forced to leave Shushi. On May 8, 1992 Armenians took control of the city. During the 2020 Nagorno Karabakh war Armenians had to leave the city, when Azerbaijan seized control of it.
 - 7 On March 21–23, 1920 Muslims perpetrated massacres in Shushi. The most horrifying scenes are depicted in the eyewitness accounts. All these memoirs refer to the demise of the city, as if a human being was dead: “The city was dying. It was dying like a man convulsing with pain on his deathbed.” See: Ղազիյան Ա. (2005). «1920 թ. Շուշվա մարտյան ողբերգության ակամփաստեմի «Հուշագրությունից»». *Պատմա-քանասիրական հանդես*, 1, 275-283, էջ 277 (Ghaziyany, A. (2005). From the “Memoirs” of an Eyewitness of the Shushi Tragedy in March 1920. *Historical-Philological Journal*, №1, p. 277). “...The city was in agony. The survivors were leaving “the Small Armenian Paris,” as Shushi was called then by many contemporaries.” See: Мелик-Шахназаров, З. (1995). *Записки карабахского солдата (Воспоминания участника событий 1918-20 гг. в Нагорном Карабахе)*. Москва, с. 50 [Melik-Shakhnazarov, Z. (1995). *Notes of a Karabakh Soldier*. Moscow, p.50].
- Shushi was also referred to as the Caucasian Paris due to its reputation as a center of trade, crafts, and culture. See: Հալոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. (1998). *Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*. Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, էջ 162 [Hakobyan, T., Melki-Bakhshyan, S., Barseghyan, H. (1998). *Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions*. (p.162). Yerevan State University Publishing House]. This nickname is often used by the younger generation as well.

Յուրաքանչյուր մարդու համար այնքան հասկանալի «տուն» հասկացությունը միաժամանակ ընկալումների բազմազանության մեծ լայնույթի մեջ է՝ «իմ տունն իմ ամբողջն է» սկզբունքից մինչև «աշխարհն իմ տունն է» համոզմունքը և/կամ ընդհանրապես տան մերժումը, ինչպես «Քոչվորների հողը» ֆիլմում, որի հերոսուհու համար «տունը լոկ բառ է կամ մի բան, որն ապրում է քո մեջ»¹: Բայց, անկախ նրանից, թե ինչպիսին է տան ընկալումը, այն մնում է հիմնարար գաղափարական կառույց, որը կապվում է պատկանելության և ինքնության խոսույթի հետ: Այս համատեքստում հետազոտական գրականության մեջ հաճախ ակտիվանում է «տուն» և «տնից դուրս» հասկացությունների հակադրությունը, սակայն այս հասկացությունների ու փորձառությունների միջև սահմանները ևս միանշանակ և խիստ ամրագրված չեն դիտարկվում: Մասն Ահմեդը, օրինակ, կասկածի տակ է առնում «տան» և «դրսի» հակադրությունը՝ տեսականացնելով տունը որպես «տեղի ապրված փորձառություն»: Ման մոտեցումը ենթադրում է մարդու և տեղի փոխներթափանցում, փոխբնակեցում, որտեղ տունը դառնում է երկրորդ մաշկ, և, հետևաբար, ամեն մի շարժում դեպի *դուրս/տնից դուրս*, ինչ-որ իմաստով դառնում է շարժում դեպի *ներս*, դեպի *տուն*: Տան կորուստն իմաստավորվում է որպես մարդու անցյալի կորուստ, կենսագրության ընդհատում, որ պատկերավոր կերպով կարող է նույնացվել նաև կնճիռների հետ²: Ման մոտեցման տեղայնացումը Շուշիի³ և այնտեղ ապրողների *տան* և *տնից հեռանալու* փորձառություններում ցույց կտա կնճիռների մի քանի շերտ, եթե նկատի ունենանք, որ վերջին 100 տարում մի քանի անգամ ընդհատվել են քաղաքի ու բնակիչների կենսագրությունները՝ Շուշիի՝ ձեռքից ձեռք անցելու և ավերակների վերածվելու հետևանքով (1920, 1988-92, 2020)⁴: Տան մասին տեսական այս մոտեցումը երբեմն

- 1 Ռեժիսոր՝ Զոյե Չժան, Քոչվորների հողը, 2020:
- 2 Ahmed, S. (1999). Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*, pp. 340-341:
- 3 Շուշին, որն Արցախի Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտից 10 կմ հեռավորության վրա է գտնվում, մինչև 18-րդ դ. եղել է բնակավայր, 1720-ականներից հետո՝ ամրոց, իսկ 1846 թ. ստացել է Շամախու նահանգի զավառական քաղաքի կարգավիճակ Ռուսական կայսրության կազմում: Մինչև Արցախի խորհրդայնացումը եղել է նրա ռազմա-քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Արցախյան հակամարտության սկզբում՝ 1988 թ. մարտից, քաղաքը հայաթափվեց ադրբեջանցիների կողմից: 1992 թ. մայիսի 8-ին Շուշին անցավ հայկական զինված ուժերի վերահսկողության տակ: Քաղաքը կրկին հայաթափվեց և անցավ Ադրբեջանի Հանրապետության զինված ուժերի վերահսկողության տակ 2020 թ. արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում:
- 4 Ամենաառասարուող, թերևս, մահնդականների կողմից 1920 թ. մարտի 21-23-ին Շուշին հրի ու սրի մատնելու պատկերներն են, որոնք կենդանի են պահպանվածների հուշագրություններում: Նրանք բոլորը խոսում են քաղաքի մահվան մասին՝ մի տեսակ մարդացնելու այն. «Մեռնում էր քաղաքը: Մեռնում էր հոգեվարքի մեջ ջրածություններ անող հիվանդի նման» (Ղազիյան Ա. (2005). «1920 թ. Շուշիվա մարտյան ողբերգության ավանատեսի «Հուշագրությունից»». *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1, 275-283, էջ 277). «... շարունակվում էր քաղաքի հոգեվարքը: Նրանք, ովքեր կենդանի էին մնացել, լքում էին մեռնող «Փոքրիկ հայկական Փարիզը», ինչպես շատերն անվանում էին Շուշին» (Մելիկ-Մախազարով, Յ. (1995). *Записки карабахского солдата (Воспоминания участника событий 1918-20 гг. в Нагорном Карабахе)*. Москва, с. 50): Շուշիի այս վերջին բնութագրության մեկ այլ տարբերակն է «Կովկասի Փարիզը»՝ ցուցելով քաղաքի՝ առևտրի,

theoretical premises of home are often reflected in the stories of Shushi's inhabitants leaving their home and city. In these stories leaving one's home is like leaving one's self or shedding of the skin. "My wife and I rushed to the destroyed Armenian quarter, to the ruins of my house. You wouldn't believe me, if I say that ruins speak and make you speak, they cry and make you cry... After we had the last meal in our garden, we got up, kissed the walls of our house, its bricks we laid, everything built with our hands. Broken-hearted and down in the mouth, we silently waved goodbye to the sorrowful ruins and left... We couldn't move, our hearts were still there... We went back, kissed our walls again and then ran away like madmen, trying to overcome our anguish. They were still weeping for us and calling to go back."⁸

This passage refers to an episode that followed the 1920 events. A few days after Azeris had demolished the city, massacred Armenians and forced them to flee, this eyewitness had the courage to visit the "dying city." In terms of permeable boundaries between self and home, this passage is similar to what one experienced in 2020. Both in 1920 and in 2020, home and the search for one's house in Shushi play a key role in the stories of displaced civilians from Shushi. In this study, we conceptualize home as a physical location, a dwelling and as a hometown, a homeland. The research methodology is based on oral storytelling and mental mapping. Our storytellers are the evacuated inhabitants of Shushi who found temporary shelters in Yerevan. No matter if they were from Shushi by origin, or not, their lives started on May 9, 1992, when Armenians gained control of the city and ended on November 9, 2020, when Azerbaijan seized it. Majority of them are women. Thus, our study represents women's view of the city through the prism of home.

Home in Shushi

For many people, who were forced to leave Shushi during the 44 Day War in 2020, arriving in a new city means searching for, building or creating a new home;⁹ oftentimes, this process starts with walking, which helps to discover the

8 Ղազիյան Ա. (2005) «1920 թ. Շուշվա մարտյան ողբերգության ակնմատենի «Հուշագրությունից», էջ 281-282 [Ghaziyan, A. (2005). From the "Memoirs" of an Eyewitness of the Shushi Tragedy in March 1920, p. 281-282].

9 Cosmic interpretation of home was common among Armenians (the smoke rising from the hearth fire as a symbol of a Cosmic Tree). On important family events and religious occasions, the connection of the smokehole to the heavens was manifested through turning the wooden ceiling into a "starry sky" by spotting it with a flour-coated cloth as well as through carving animals and celestial images on wooden walls and columns. See: Marutyan, H. (2001). Home As the World in Abrahamian L. and Sweezy, N. (Eds.). *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*. Bloomington and Indianapolis. (p. 86, 96). Indiana University Press; Abrahamian, L. (2006). *Armenian Identity in a Changing World*. Costa Mesa, CA, (p. 149) Mazda Publishers.

շատ պատկերավոր մարմնավորումներ է գտնում հայրենի տնից ու քաղաքից հեռացող շուշեցիների պատումներում, որոնցում տնից հեռանալը *ես-ից* պոկվելու նման մի քան է, սեփական մաշկից դուրս գալու փորձառություն. «*Ես, կնոջս հետ, շտապեցի դեպի վեր, դեպի հայոց ավերակ թաղը և իմ տան փլատակները: Որ ասեմ ավերակները լեզու են ունենում խոսելու և խոսացնելու, լալու և լացացնելու՝ չեք հավատա... վերջին անգամ մեր պարտեզում հաց ուտելով՝ վեր կացանք, համբուրեցինք մեր տան պատերը, մեր դրած քարերը, մեր ձեռք դիպած վայրերը և լուռ ու անխոս, լցված սրտով ու խեղդված կոկորդով հրաժեշտ տվինք նրա անձայն լացող ավերակներին և հեռացանք... Մեր ոտները չէին շարժվում, մեր սիրտը չէր հեռանում... կրկին դարձանք, կրկին համբուրեցինք և այս անգամ ոչ թե հեռացանք, այլ գժվածի պես վազեցինք, որ կարողանանք հաղթած լինել մեր ոտքերի կապանքին, մեր վշտին: Իսկ նրանք դեռ լայիս էին մեր հետևից, դեռ կանչում էին մեզ...»⁵: Այս խոսքերը 1920 թ. մարտ ամսվա վերաբերյալ են, երբ քաղաքի հրկիզումից, տեղի հայերի ջարդերից ու տեղահանությունից մի քանի օր անց դրանց հեղինակը քաջություն է գտնում այցելելու «մեռնող քաղաք», սակայն մարդու և տան փոխներթափանցման իմաստով շատ տիպական են նաև 2020-ի համար: Առհասարակ, ինչպես վերջին հարյուրամյա շրջանի սկզբին՝ 1920-ին, այնպես էլ ավարտին՝ 2020-ին, Շուշիից տեղահանվածների պատումներում առանցքային դերակատարում ունի տունը և Շուշիի տան փնտրտուքը: Մերկա հետազոտության մեջ ևս մենք թիրախային դարձրինք տունը՝ իր երկու տեղայնացումով՝ տուն-բնակարանը՝ որպես ապրելու կացարան/օջախ և տուն-քաղաքը՝ որպես հայրենի բնօրրան: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը բանավոր պատմություններն են, որոնք ուղեկցվում են մենթալ քարտեզագրմամբ, բանասացները՝ Երևանում ժամանակավոր հաստատված շուշեցիները, որոնց բոլորի համար, անկախ նրանից՝ արմատներով շուշեցիներ են, թե ոչ, կյանքը Շուշիում սկսվել/վերսկսվել է 1992 թ. մայիսի 9-ից հետո, երբ Շուշին անցավ հայկական ուժերի վերահսկողության տակ, և ավարտվել 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին, երբ քաղաքում իրենց տիրապետությունը հաստատեցին ադրբեջանական զինված ուժերը: Մեր բանասացների ճնշող մեծամասնությունը կանայք են, և ներկա հետազոտությունը ներկայացնում է տան պրիզմայով գծված քաղաքի՝ գերազանցապես *կանացի* հայացքը:*

արիեստագործության և մշակույթի կենտրոն լինելը, տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Առ., Քարսեղյան Հ. (1998). Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների քառաբան. Երեանի համալսարանի հրատարակչություն, էջ 162: «Կովկասի Փարիզ» բնորոշումը երբեմն-երբեմն հիշվում է առ այսօր, նաև երիտասարդ սերնդի կողմից:

5 Ղազիյան Ա. (2005) «1920 թ. Շուշվա մարտյան ողբերգության ակնամատեսի «Հուշագրությունից», էջ 281-282:

city, or intermingle personal stories with those of the city.¹⁰ As for those, who were expelled from Shushi in 1988, returning to Shushi on May 9, 1992 meant arriving in a transfigured but still cherished hometown and restarting their life.¹¹ In their oral histories the city is presented through the prism of their homes. This perception is also reflected in their mental maps. In general, home is the starting point of mental mapping; in case of newcomers it starts with a search for home: how they came to Shushi, how they chose their house and how they built a new life there. In other words, the city is perceived to start directly or indirectly from one's home. This home is still alive for them; not being there physically, they gave the impression of still living there. They speak of their home in the present tense, whereas this “present” is in the past. The same often happens in their mental maps; in one of them a house is depicted with a smoking chimney which symbolizes the continuity of life within its walls.¹² In displacement narratives “some locate their home ‘there’ (in the place left behind), others may stress ‘here’ (in the cultural setting they currently inhabit).¹³ However, in the accounts of Shushi’s displaced inhabitants collected during our fieldwork (in between November 2020 and October 2021) this contrasting understanding of home doesn’t exist; ‘there’ is still alive. Those who locate home ‘there’ claim that they are only physically ‘here;’ their heart and soul are ‘there.’ Keeping the keys of their houses in Shushi is another manifestation of being ‘there.’ In displacement accounts (1988–1990, 2020) keys are synonymous with home that add to the sense of home: “You know, it seems as if the doors are still closed after I left my house, as if it still belongs to me.” Others still worry that they didn’t manage to lock the door or close the window as they left in a hurry. A year after the displacement one of them writes: “Haunting me, in my sleepless nights, is an open window with curtains blowing in the wind, calling me..”¹⁴ Such perceptions prevent these people from falling into a liminal state, which is a

10 Azerbaijan’s anti-Armenian policies at the beginning of the Karabakh conflict resulted in murdering, torturing and expelling Armenians from Sumgait, Baku, Kirovabad, as well as from several cities of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region. Many of those, who were forced to flee, settled in Shushi.

11 During the resettlement many native inhabitants of Shushi decided to occupy new houses, as the ones that belonged to them before, were heavily damaged. Before 1988, most Armenians lived in apartment buildings. When they went back to Shushi, most of them chose to live in detached houses. See: Ղաբաղյան Ա., Փարիիւլյան Մ. (2004) Շուշին 1992-2002 թթ.: Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ). Երևան, էջ 47 [Gabrielyan M., Dabaghyan, A. (2004) *Shushi in 1992-2002: Armenians are back to the released city (An ethnographic sketch)*. Yerevan, p.47]

12 In Armenian, the word *tsukh* (smoke) is often used as the equivalent of *tun* (house). See: Աճառյան Հր. (1973) Հայերեն արմատական բառարան, Բ հատոր. Երևան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, էջ 470 [Acharyan, H. (1973). *Armenian Etymological Dictionary, Vol. II*. Yerevan. (p.470). Yerevan University Publishing House].

13 Perez Murcia, L. E. (2018). The sweet memories of home have gone: displaced people searching for home in a liminal space, *Ethnic and Migration Studies*, p. 6.

14 <https://goo.su/KiV>, 25.10.2021

Տունը Շուշիում

2020 թ. 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Շուշիից հարկադրաբար դուրս եկածների զգալի մասի համար քաղաքի և իրենց անձնական պատմությունների միահյուսումը սկսվում է տան փնտրտուքով և տուն դնելով՝ *տունն արարելով*⁶, հաճախ որպես քաղաքը քայլելով ճանաչելու և յուրացնելու առաջին փորձառություն⁷: Իսկ այն շուշեցիների համար, որոնց ադրբեջանցիներն արտաքսել էին 1988 թ., 1992 թ. մայիսի 9-ը նշանակում էր վերադարձ շատ առումներով փոխված, բայց հարագատ քաղաք, որոշ դեպքերում՝ հայրենի տուն⁸ և քաղաքի ու դրա մարդկանց ընդհատված ճակատագրերի շարունակություն: Ե՛վ նորեկների, և՛ վերադարձողների այսօրվա պատումներում նկատելի է քաղաքը սեփական տնից ներկայացնելու միտումը, որը հաճախ պատկերավոր արտահայտություն է գտնում նաև մենթալ քարտեզներում՝ մտաքարտեզներում: Շատ դեպքերում քաղաքային տարածության անձնային քարտեզագրման մեկնակետը տունն է կամ, մասնավորապես նորեկների պարագայում, տան փնտրտուքի ճանապարհը՝ ինչպես եկան Շուշի ու ընտրեցին իրենց տունը, և սկսվեց կյանքը Շուշիում: Մյլ կերպ ասած՝ քաղաքը շատերի համար ուղղակիորեն և անուղղակիորեն սկսվում է սեփական տնից՝ մտաքարտեզում, որպես կանոն, «մեր/իմ տունը/տոնը» գրառմամբ: Մյլ տունը նրանց պատումներում հիմնականում դեռ կենդանի է, այնտեղ չլինելով հանդերձ՝ խոսքից տպավորություն է, թե դեռ այնտեղ են ապրում: Հաճախ նկատելի է անցումը ներկա ժամանակի գործածության, երբ արդեն առնվազն մի քանի ամիս այդ ներկան այլևս անցյալ է: Նույնն իր արտահայտությունն է ստանում երբեմն նաև մտաքարտեզներում, դրանցից մեկում տունը պատկերված է ծխնելույզով ու ծխի բարձրացող քուլաներով՝ որպես տան մեջ կյանքի շարունակականության վկայություն⁹: Տեղահանվածների պատումներին բնորոշ *այստեղ* (վշակութային այն միջավայրը, որում նրանք

6 Հայերի շրջանում տան տիեզերական ընկալման մասին՝ սկսած որոշ կարևոր տոների ժամանակ որպես արարիչներ գործելուց՝ գլխատան փայտե առաստաղի գերաններին, տան այլներին, պատերին, դռներին այլուրով պատկերելով աստղալից երկնականաճրը, մարդկանց ու կենդանիներին, մինչև բազմաբնակարան շենքերի տների նախագծերի հիմնովին փոփոխումները, տես. Marutyan, H. (2001). *Home As the World in Abrahamian L. and Sweezy, N. (Eds.). Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*. Bloomington and Indianapolis. (p. 86, 96). Indiana University Press; Abrahamian, L. (2006). *Armenian Identity in a Changing World*. Costa Mesa, CA, (p. 149) Mazda Publishers:

7 Դարաբաղյան հակամարտության սկզբից Ադրբեջանում ծավալված հակահայ քաղաքականության մաս դարձավ հայաշատ բնակավայրերի (Մունգալիթ, Բաթու, Կիրովաբադ ևն) և ԼՂԻՄ մի քանի շրջանի հայաթափումը: Բռնի տեղահանվածների մի որոշ մասը հետագայում բնակություն հաստատեց Շուշիում:

8 «Բնիկ շուշեցիների մի մասը հաստատվեց ոչ թե 1988 թ. առաջ իրենց պատկանած բնակարաններում, որոնք խիստ վնասվել էին իրենց բազակայության ժամանակ, այլ ընտրեց ուրիշ բնակարան: Արդյունքում, եթե մինչև 1988 թ. հայերի մեծ մասն ապրում էր քաղաքի բազմաբնակարան շենքերում, ազատագրումից հետո նախկին շուշեցիների մեծամասնությունը հաստատվեց առանձնատներում»։ Դարաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ. (2004) Շուշի 1992-2002 թթ.: *Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ)*. Երևան, էջ 47:

9 Հայերենում «տուն» բառերի համարժեք է համարվում «ծովից», որ նշանակում է նաև «տուն», «երդ», Աճառյան Հր. (1973) *Հայերեն արձատական բառարան, Բ հատոր*. Երևան, Երեսնի համալսարանի հրատարակչություն, էջ 470:

typical characteristic of a displaced person.¹⁵

Between the Real and the Ideal

Claiming that home is a multidimensional and multilayered phenomenon also implies that perceptions of the real and ideal home merge, rather than oppose each other. “Accordingly the real and the ideal are not pure and distinct concepts or domains. They are mutually defining concepts and experiences.”¹⁶ Oral histories of those who were displaced from Shushi also suggest that losing home transcends the differences between the real and ideal. In these accounts houses in Shushi are depicted with idealized, paradise-like images. This is a distinctive feature of memory narratives; people expelled from their homeland feel nostalgia for it. This also leads to exclusively positive assessments of home. The ideal home is exemplified by single-family or detached houses.¹⁷ In this regard, when describing their house, Shushi’s inhabitants emphasize its size, level (a two-storey, three-storey, four-storey), number of rooms, without forgetting to mention about its garden or yard.

“It was a six-bedroom house with a backyard and grape arbor. In the summer, we used to gather around the samovar for chai (tea). Our neighbours joined us in the evenings, enjoying and praising our sweet chai. One of them said that he didn’t feel satiated and full, when he drank chai with chocolate anywhere else.”¹⁸

“We lived in a house built by his [her husband’s] grandfather. It had 3 storeys and 14 rooms. The floor below the ground floor served as a cellar, my husband and I occupied the rooms on the ground floor, while my mother-in-law lived on the second floor. My husband always insisted on moving upstairs. The house had no modern conveniences, though grandma [her mother-in-law] said that once it was the best detached house in Shushi. It consisted of shushabands (a glass room) – large windowed rooms, probably fashionable at that time. We repaired

15 This problem is addressed in research studies on forced migration. According to them, forced displacement often makes people locate their home ‘nowhere.’ This leads to Van Gennep and Turner’s analysis of liminality, which denotes “the transitional stage people may experience between losing and remaking home.” In other words, this process entails “a three-fold sequential structure: separation from home, searching for home in a liminal space, and remaking home.” See: Perez Murcia, L. E. *The sweet memories of home have gone: displaced people searching for home in a liminal space*, p. 9.

16 Mallet Sh. (2004). *Understanding home: a critical review of the literature*, The Editorial Board of *The Sociological Review*, p. 69, 70

17 For more on the relationship between house and home see: Mallet Sh. *Understanding home: a critical review of the literature*; Chapman, T., & Hockey, J. L. (1999). *Ideal homes?: Social change and domestic life*. London: Routledge, p. 67-68

18 Most of the oral histories in this paper are either in colloquial Armenian, or in Karabakh dialect.

ապրում են ներկայում) - *այնտեղ* (հետևում թողած տեղը) տարբերակումը¹⁰ շուշեցիների դեպքում, գոնե մեր դաշտային հետազոտությունների փուլում (2020թ.-ի նոյեմբեր-2021-ի հոկտեմբեր), բացակայում է. ըստ Լույսյան, դեռ կենդանի է *այնտեղը*: *Այնտեղի* արդիականությունը երբեմն բնորոշվում է միայն ֆիզիկապես *այստեղ* լինելու ձևակերպմամբ՝ սիրտն ու հոգին *այնտեղ* թողած: Որոշ դեպքերում էլ *այնտեղի* կենդանության համար հիմք է դառնում Շուշիի տան քանայինների պահպանումը: Ե՛վ 1988-90-ականների, և՛ 2020-ի բռնի տեղահանության պատումներում քանայինները, կարծես, տան մարմնավորումն են դառնում, դրանց գոյությունը տունը պահելու զգացողություն է առաջացնում. «*հիմի գիտե՞ս, իմ մեջը նենց տպավորությունն ա, որ ոնց փակել եմ՝ տենց փակ էլ մնացել ա էլի, տպավորությունն ընենց ա, որ էն ա իմ տունս ընենց մնալուց*»: Մյուսներն էլ մինչև այսօր մտահոգ են, որ չկարողացան կողպել դուռը կամ չհասցրին փակել պատուհանը՝ կայծակնաբար դուրս գալու պատճառով: Ու նրանցից մեկը տեղահանության օրվանից ավելի քան մեկ տարի անց դեռ կգրի՝ «*Խոհանոցիս պատուհանը չհասցրի փակել: Անքուն գիշերներին հուշերի մեջ մնաց ինձ կանչող մի բաց պատուհան՝ քամուց ծածանվող վարագույրով...*»¹¹: Մեծան ընկալումները կանխում են տունը կորցնելու հետևանքով առաջ եկող սահմանային կամ շեմային (լիմինալ) վիճակի մասին հետազոտական քննարկումներն անգամ շուշեցիների պարագայում նշված ժամանակահատվածի համար, որոնք երբեմն արդիականանում են բռնի տեղահանվածների նվիրված աշխատանքներում¹²:

Իդեալականից իրականի ճոճքում

Տունը՝ որպես բազմաչափ կոնցեպտ կամ բազմաշերտ երևույթ դիտարկելու՝ ժամանակի ընթացքում առավել ազդեցիկ դարձած հետազոտական մոտեցումների շրջանակում, իդեալականի և իրականի ընկալումները ևս որակվում են ավելի շուտ միմյանց ձգտող, հարող, քան հակադրության մեջ գտնվող: «Համապատասխանաբար, իրականը և իդեալականը մաքուր և առանձին կոնցեպտներ կամ ոլորտներ չեն: Դրանք փոխսահմանող կոնցեպտներ և փորձառություններ են»¹³: Շուշեցիների հիշողության

- 10 Perez Murcia, L. E. (2018). The sweet memories of home have gone: displaced people searching for home in a liminal space, *Ethnic and Migration Studies*, p. 6.
- 11 <https://goo.su/KiV>, 25.10.2021
- 12 Բռնի տեղահանվածներից շատերի համար տան տեղայնացումը «ոչ մի տեղ» (ոչ *այստեղ*, ոչ *այնտեղ*) նմանեցվում է Ա. Վան Գենեպի, ապա Վ. Թերների առաջ քաշած լիմինալության վիճակին, որը հատուկ է հատկապես կարգավիճակային որոշակի անցումներ ապրող անձանց: Մասնավորապես, *այնտեղից*՝ տնից դուրս գալը, սահմանային շրջանը և *այստեղի* նոր տան ծեղ բերումը համադրվում է անցումային ծեսերի եռափուլ համակարգին: St u, օրինակ, Perez Murcia, L. E. The sweet memories of home have gone: displaced people searching for home in a liminal space, p. 9:
- 13 Տան իրական և իդեալական կոնցեպտների ընկալումը տարբեր հետազոտական ուղղություններում՝ համապատասխան գրականությանը, տե՛ս Mallet Sh. (2004). Understanding home: a critical review of the literature, The Editorial Board of *The Sociological Review*, pp. 67-69:

պատումները վկայում են այն մասին, որ տան կորուստը հաճախ բերում է դրա իրական և իդեալական կոնցեպտների խիստ մտքնեցման, անգամ՝ նույնացման: Պատումների մեծ մասում Շուշիում թողած տունը ներկայացվում է իդեալականացված պատկերներով՝ ընդհուպ մինչև համեմատություններ դրախտի հետ: Սա, ընդհանուր առմամբ, հատուկ է հայրենագրկվածների հիշողության պատումներին¹⁴, որոնք, հայտնվելով նոր, իրենց համար անսովոր ապրելավայրում, նոստալգիկ զգացողություններով են լցվում հայրենիքի ու հարագատ տան հանդեպ: Երանց մտապատկերներում հաճախ մթագնում են որևէ քացասական երանգավորում ունեցող երևույթներն ու իրողությունները: Իդեալականացման միտումը բնորոշ է հատկապես սեփական տներին/առանձնատներին, ինչպես որ առհասարակ իդեալական տունը հաճախ պատկերացվում է առանձնատան ձևով¹⁵: Շուշեցիների առանձնատների նկարագրություններում այդ իմաստով որոշիչ են լինում տան չափերը, դրանց երկհարկ/տոսհարկ/քառահարկ լինելը, սենյակների թիվը, բակը, այգին...

«Սեփական տուն էր՝ վեց սենյականոց, դրսում՝ բակում, խաղողի մեծ թարմա կար, միշտ ամառը դրսում սամավարը վառում էինք, չայ էինք խմում, ամեն իրիկուն հարևանները գալիս էին, ասում էին ձեր տան դրած չայը մի տեսակ քաղցր չայ ա լինում, մեր հարևանը միշտ ասում էր՝ ուրիշ տեղ որ շոկոլադով չայ եմ խմում էնքան չեմ կշտանում» :

«Մենք ապրում էինք իրա [ամուսնու - Գ. Ս.] պապիկի սարքած տան մեջ, դրա համար 14 սենյակ կար՝ երեք հարկանի, տակի երկու հարկը որպես նկուղային էր գնում, քայց էն երկու հարկը՝ առաջին հարկում ես էի, երկրորդ հարկում՝ կիսուրը, ամուսինս միշտ ասում էր պիտի բարձրանանք վերև, պիտի բարձրանանք արդեն վերևի հարկը, ասեցինք՝ դե լավ, հարմարություն չկար տան մեջ, էդ ժամանակ, որ իրանք սարքել են տները, դե տատիի պատմելով՝ ասում ա՝ Շուշիում ամենալավ տունը իմն ա էղել, որ սաղ շուշաբանդ ա էղել, թե չգիտեմ խի էր քտենց, երևի էն ժամանակվա եվրոն էր, չգիտեմ... վերևի հարկը՝ սաղ ռեմոնտ էինք արել՝ իրա ամեն ինչով, մենակ չէինք տեղափոխվել վերև, մնացել էր խոհանոցի կահույքը, արդեն զակագ էինք տվել է, որ պտի բերեին, դնեին, մեկ էլ խողը, որ մտնում ես, էդ շքամուտքը, այ էղտեղի կաֆելը պիտի շարվեր, առել էինք արդեն կաֆելը, դե, մնացածը՝ սաղ արած ա, նույնիսկ վարագույրներն եմ կախել, գնացել եմ ապառիկով դիվան եմ առել՝ էս նոր ոճերի, քառակուսիներից, ասել եմ թող սիրուն լինի, թող էրեխեքի համար լավ լինի, մի օր չնստեցինք վրեն, մի օր, տենց էլ չբարձրացանք վերևի տուն»:

Ընդհանրապես, Շուշիի երկհարկ ու եռահարկ

14 Naïl F., *Memories of Home and Stories of Displacement: The Women of Artas and the "Peasant Past"* - Journal of Palestine Studies, Vol. 38, No. 4 (Summer 2009), pp. 63-74.

15 Առանձնատան ձևով իդեալական տան պատկերացումը, տան շատ հաճախ հանդիպող իդեալական կերպարներից մեկն է: Իդեալական տան գաղափարի զարգացումների մասին՝ համապատասխան գրականությանը հանդերձ տե՛ս Mallet Sh., *Understanding home: a critical review of the literature*, pp. 67-68, ինչպես նաև՝ Chapman, T., & Hockey, J. L. (1999). *Ideal homes?: Social change and domestic life*. London: Routledge.

all the rooms on the second floor, but we still occupied the ground floor. The kitchen cabinet was missing, but we ordered it, we had to install it soon. Also, the entrance flooring had to be tiled, so we bought the tiles. Apart from that, everything was ready. The curtains were hung. I even bought a new sofa on credit, a modern one. I wanted it to be nice looking and comfortable for my kids. Alas, we didn't sit on that sofa, nor did we move upstairs.

Drawing attention to two or three-storey houses and their descriptions is also characteristic of those who were forced to leave Shushi at the beginning of the 20th century. Moreover, these houses distinguish Shushi from the other cities. For instance, in his memoirs, Hovsep Yuzbashyan (born 1902, Shushi – died 1983, Yerevan) reminisces about Shushi through the prism of their house, depicting Shushi as a city of two or three-storey houses. He also claims that there were no earth-sheltered houses in Shushi.¹⁹ Many of those who left Shushi during the 2020 war, were not born there. However, they also refer to their spacious houses in their recollections. Both now and in the past, one always finds a smoking samovar in the backyards of these houses. Every family possessed a samovar and organized a traditional tea ceremony around it. Those who returned to Shushi after 1992 had their own samovars and carried on preserving this ritual practice. While people used to come and go, samovars always remained faithful to the city. It appears as if the city serves as a unique habitat for samovars attracting them from different places. One of our storytellers, a native of Karin Tak, tells us how he bought his samovar from a female neighbour, who lived in Hadrut and had a collection of samovars. It was in the 90s, a tough time, so she had to barter one of her samovars for flour: “I told her to come and take as much flour as she wanted in exchange for a samovar. We were fond of traditional things – samovar chai, khash (a dish of boiled cow or sheep parts), kurkut (porridge), pokhindz (a dessert made of roasted wheat or barley flour). Each time my nephews visited me from Russia, they

19 Յուզբաշյան Հ. (2017). *Ես ապրել եմ Շուշիում*. Երևան, Անտարտ, էջ 8 [Yuzbashyan, H. (2017). *I lived in Shushi*. Yerevan (p.8). Antares.]

The spread of stone houses in Shushi since the beginning of the 19th century is explained by several factors. Before the 19th century, the palaces of Artsakhs' meliks served as exemplary models for the houses of rich families. Ordinary people still preferred the traditional *glkhatur*, or “head-house,” which was fit for big families. As soon as big patriarchal families started to split, a new type of construction emerged, which was called *otakh*; it had a flat or arched roof with an awning attached to the exterior wall. The European-style constructions built by Russians in Shushi influenced the locals to use rafter roofs. “Most of the houses were made of stone and covered with wooden planks. There were also houses partially submerged in the earth (also called *darbazi*). Their roofs were not flat, which was an Asian characteristic, but rather had a wooden swallow-dome structure.” And since the 19th century two or three-storey houses with big-windowed rooms opening to spacious balconies, with pitched roofs, high staircase railings and arched gates became the architectural symbols of Artsakh. See: Саркисян М. (2013). Уроки градостроительства Шуши.- Феномен Шуши, Историко-политическое исследование (коллективная монография), էջ 43, 53 [Sargsyan, M. (2013). “On the urban planning of Shushi” in *The Phenomenon of Shushi (collective monograph)*, p. 43, 53]

տների մասին շեշտադրումներն ու դրանց մանրամասն նկարագրությունը հատուկ է նաև նախորդ դարասկզբին քաղաքից տեղահանված շուշեցիների հիշողության պատումներին՝ որպես այդ քաղաքի բնորոշ գիծ: Ավելին, հենց նման տներն են երբեմն դառնում Շուշիի տարբերակիչ հատկանիշներից՝ այլ քաղաքների համեմատությամբ: Այսպես, 1902-ին Շուշիում ծնված և 1983-ին Երևանում մահացած Հովսեփ Յուզբաշյանն իր հուշագրության մեջ, նախևառաջ հայրական տան միջոցով, ներկայացնում է երկհարկանի, եռահարկ տների քաղաք Շուշին՝ նշելով, թե այնտեղ հողածածկ տներ չկային¹⁶: Այսօր էլ, թեև ներկայիս շուշեցիներից ոչ բոլորն են արմատներով կապված քաղաքին, բայց իրենց բարձր ու ընդարձակ տների հիշատակումներն ու նկարագրությունները շարունակում են լինել Շուշիի մասին պատումների բնորոշ տարրերը: Եվ ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայում, այդ տների կարևոր առաքիրտներից են *սամավարները*՝ ինքնատները, որոնք պարտադիր ծխում էին առանձնատների բակերում: Յուրաքանչյուր տուն հպարտանում էր իր ինքնատեղով ու դրա շուրջ ծավալվող թեյախմության արարողությամբ: Ուշագրավ է, որ ինքնատները արագորեն գտան նաև իրենց նոր տերերին 1992-ից հետո՝ շարունակելով իրենց շուրջ կենդանի պահել Շուշիին այնքան բնորոշ թեյախմության առօրյա ու ծիսական պրակտիկաների ավանդույթը: Ի տարբերություն մարդկանց, որոնք պարբերաբար փոխվում են այս քաղաքում, ինքնատները *հավատարիմ մնացին* քաղաքին: Մյուս կողմից, քաղաքն ինքն էլ, կարծես, ձգում է ինքնատների տարբեր տեղերից՝ որպես նրանց համար առանձնահատուկ հարազատ մի միջավայր: Մեր բանասացներից մեկն օրինակ, որ ծագումով քարինտակցի է, պատմում է, որ ինքնատների հավաքածու ունեցող հաղորութեցի հարևանուհուց ձեռք է բերել իրենց տան ինքնատը՝ որպես Շուշիի սույն համար պարտադիր իր: Դժվարին 90-ականներին նա այնքանով փոխանակում է սամավարը. «*Մտեցի՝ բեր, հինգըստ ուզում ես այլուր ցրու, տար՝ մենակ մի սամավար լինի մեր տանը: Մենք էլ էդ հնական բաները սիրում էինք՝ սամավարով չայր,*

16 Յուզբաշյան Հ. (2017). *Ես ապրել եմ Շուշիում*. Երևան, Անտարես, էջ 8: Արդեն 19-րդ դարասկզբից քարե նոր տիպի տների տարածումը Շուշիում պայմանավորված է մի շարք համագամներով: Դեռ նշված ժամանակահատվածից առաջ էլ Շուշիի հարուստ խավերի շրջանում տան կառուցվածքի հարցում որոշիչ են եղել Արցախի մելիքների պալատ-ամրոցները, որոնց օրինակով էլ նրանք սկսեցին կառուցել իրենց տները: Հասարակ խավերը հավատարիմ էին մնում մեծ ընտանիքների համար նախատեսված մասնորկան գլխատներին: Սակայն մեծ ընտանիքների տրոհումը հանգեցրեց նոր տիպի տների երևան գալուն նույն ժամանակաշրջանում՝ օղաների՝ հարթ կամ կամարաձև ծածկով, կիսածածկով և կիսածածկի կողմից պատուհաններով: Երևան եկան նաև ծպերանած կտորներով տներ՝ Շուշիում հաստատված ռուսական կայսրորդի կառուցած եվրոպական տիպի կառույցների ազդեցությամբ: «...Գրեթե բոլոր տները բարից են, մեծ մասամբ՝ ծածկված տաշած բարակ տախտակներով, սակայն կան նաև ոչ մեծ գետնավոր տներ, որոնք այստեղ դարբագներ են կոչվում. տների կտորները, ի տարբերություն ասիացիների սովորության, ոչ թե հարթ են, այլ փայտամածներով...»: Երկհարկ-եռահարկ տները՝ լայն պատշգամբներով, մեծ լուսամտներով ու դեպի պատշգամբ բացվող ելք ունեցող սենյակներով, կղմինդրե ծածկերով, բարձր սանդղղներով, լայն, կամարաձև դարպասներով, 19-րդ դ. կեսերից դարձան ողջ Արցախի նոր ճարտարապետական միջավայրի խորհրդանիշերը: Բանանց, Հաղորոք, Շուշի, Գետաշեն և այլ բնակավայրեր այդ նոր ճարտարապետության մարմնավորումներն են: Տե՛ս Սարգիսյան Մ. (2013). Уроки градостроительства Шуши. - Феномен Шуши, Историко-политическое исследование (коллективная монография), էջ 43, 53:

begged me to sell the samovar to them. I said I would never do it, it had to stay in that house until the end of my life. My neighbors used to borrow my samovar; whenever they were passing by, they asked to take it to Jdrduz with them for making chai.” In Shushi samovar was also about family gatherings, about bringing family members together. A woman who moved to Karin Tak since her marriage recollects her brother always persuaded her to visit her parents by hinting that they would gather around samovar (“my brother calls me up and says “I heated up the samovar, would you like to join us?””). Samovars were used as means of punishment if a family member felt offended: “Let me tell you another story about that samovar. As a kid I used to play a lot with the children in the street. One day, when my brother was in a sulky mood, we decided to take our samovar to our playground, which was down the steep, near the museum. Before we got home to take the samovar, my brother closed the doors from inside and opened the window with metal grids, so that we could see the samovar in the room. He refused to give it to us, no matter what.” Interestingly enough, besides cheering people up, samovars also served as an equipment. Back in the 90s, when there was no electricity, it was a means of heating the water.

As familial objects, samovars had their special place in the backyard. They also went beyond the boundaries of the house; on summer days they travelled to Jdrduz, becoming the center of outdoor parties and bringing together not only family members, but neighbours, as well as close and distant relatives. “In the summertime our house in Shushi was blossoming. We all gathered together. Our house was like a fairy tale. The samovar was smoking in the garden. Everyone took a seat under the trees, reading or drinking tea. Isahac was playing a tar (a musical instrument). The atmosphere was full of jokes, which would outlive their authors. Uncle Grisha visited us every summer, each time with a new wife. He was the joy of our gatherings. Sometimes we went hunting... We enjoyed outdoor feasts the most: It took time to get prepared... For outdoor parties we took with us carpets, tablecloths, plates, and of course, a samovar.”²⁰

In contemporary urban narratives, gathering around the samovar in Jdrduz is a unique entertainment as well. It is noteworthy that in the Soviet period, samovars even united Armenians and Azeris. One of our storytellers recalled the smoking samovar in her aunt’s garden. The house was located next to a military commissariat. Each time when her aunt, dressed in traditional costume, heated up the samovar, the Azeris that worked in the commissariat greeted my aunt in their language. ““Ashkhen khala [aunt in Azerbaijani], can we have some tea? “Come in and drink”she [her aunt] sniggered.”

20 Yuzbashyan, H. *I lived in Shushi*, p. 38.

խաշը, կուրկուտը, փոխինձը... Մինչև հիմա, նույնիսկ քրոջս տղեքը որ գայիս էին Ռուսաստանից, ասում էին՝ ի՞նչ տամ էդ սամավարը ինձ տու: Ասեմ՝ ոչ մի բան, էդ սամավարը պիտի մինչև մեր կյանքի վերջը էդ տանը մնա, հարևաններն էլ են գայիս տանում, որը գայիս էր մեր տան մոտով, կանչում էր, բա՝ սամավարը տուր, տանենք Ջորդուգումը չայ գցենք»: Ինքնատեղ, նախ ընտանեկան հավաքությունների, ընտանիքն ի մի բերելու միջոց էր Շուշիում: Նույն ինքնատեղի մասին պատմության մեջ ընտանիքի՝ Քարին Տակ գյուղ հարս գնացած աղջիկը պատմում է, թե ինչպես էր եղբայրը միշտ սամավարը գործի գցելու պատրվակով գայթակղում քրոջը՝ գալու հայրական տուն («ախպերս զանգում ա, ասմ ա՝ քո պատվին սամավարը վառել եմ, չես ուզո՞ւմ գաս») կամ թե ինչպես էր սամավարը դառնում նաև տնեցիների պատժելու ամենագործուն միջոցը, երբ նրանցից ինչ-որ մեկին նեղացնում էին. «Էդ սամավարի հետ կապված մի բան էլ պատմեմ, միշտ գնում էինք խաղ էինք անում փոքր ժամանակ, մի անգամ ախպերս նեղացել ա մեր սաղից, մենք էլ որոշել ենք, որ գնանք, սամավարը բերենք, էդ մեր թաղում, որտեղ հավաքվում ենք, Էրեխեքով, այ ստեղ մի հաստ սենց ծերիտորյա կա, մենք Էրեխեքով խաղում էինք ստե, Լա հենց թանգարանի ու մեր դիքի տակն էր... հիմա գնացել ենք, ասում ենք դե սամավարը տուր, դռները փակել ա, դարպասը փակել, պատուհանը բացել, Էս [պատուհանի] ռեշտկաների հետևը դրել սամավարը, մենք Էրեխեքով Էկել ենք, ասմ ենք դե տուր տանենք, ասմ ա՝ դե նայեք սամավարին, կշտացեք, չեմ տայիս»: Հետաքրքիր է, որ ինքնատեղերը երբեմն ժամանցայինից գատ նաև կենցաղային գործառույթ էին կատարում: 90-ականների դժվարին ժամանակներում, երբ գազ չկար, ամեն ինչ էլեկտրականության հույսին էր, սամավարը վերածվում է նաև ջուր տաքացնելու միջոցի: Տան՝ ընտանեկան իր լինելով հանդերձ, որը, որպես կանոն, բակում ունենում էր իր ուրույն տեղը՝ ինքնատեղ նաև դուրս էր գայիս տան սահմաններից, հատկապես ամառվա օրերին ճամփա էր ընկնում՝ Ջորդուգ՝ դառնում բացօթյա խնջույքների առանցքը՝ հաճախ միավորելով ոչ միայն ընտանիքի անդամներին, այլ նաև ընկերներին, հարևաններին, հեռու և մոտ բարեկամներին: «Ամառվա օրերին հատկապես ծաղկում էր Շուշիի մեր տունը: Բոլորը հավաքվում էին: Մեր տունը հեքիաթի էր նմանվում: Այգում անընդհատ եռում էր ինքնատեղ: Բոլորս ծառերի տակ՝ մեկը կարդում էր, մյուսը՝ թեյ խմում, Իսահակը թառ էր նվագում, անընդհատ կատակներ, որոնք իրենց հեղինակներից ավելի երկար էին ապրելու: Ամառը հանգստանալու էր գայիս Գրիշա հորեղբայրը՝ իր հերթական կնոջ հետ: Նա մեր ուրախությունն էր: Երբեմն որսի էինք գնում... Ամառային ամենաուրախ արարողությունը քաղաքից դուրս բացօթյա քեֆերն էին»: Պատրաստվում էինք հիմնավոր ու երկար: ... Բացօթյա ճաշկերույթների համար տանում էինք գորգեր, սփռոցներ, ափսեներ ու անպայման ինքնատեղ»¹⁷: Ջորդուգում սամավարով չայ դնելը Շուշիի ամառային

17 Յուզբաշյան Հ., Ես ապրել եմ Շուշիում, էջ 38:

Ժամանցի ինքնատիպ և բազմիցս հիշատակվող ձևերից է նաև մերօրյա քաղաքային պատումներում: Ուշագրավ է, որ ինքնատեղ խորհրդային շրջանում միավորում էր անգամ հայերին և ադրբեջանցիներին: Մեր բանասացներից մեկը հիշում է ամառային օրերին հորաքրոջ տան պարտեզում մշտապես գործի զգվող *սամալարը*: Տունը գտնվում էր այն ժամանակվա զինկոմիսարիատի հարևանությամբ, և ամեն անգամ, երբ տարագ հագած հորաքույրը վառում էր ինքնատեղ, զինկոմիսարիատի ադրբեջանցիներն իրենց լեզվով կանչում էին, թե՛ «*Աշխեն խայա* [ադրբ. հորաքույր], *մե՞զ էլ ես թեյ տայու: Քթի տակ ծիծաղում էր, թե՛ գհար խմեր, աղու խմեր, եկեր խմեցեր, քեցեր*»: Թեև 1920 թ. Ծուշիի հայկական հետքերի մոխրացման մասին հիշողությունները կենդանի էին, այնուամենայնիվ, խորհրդային շրջանում քաղաքի հայերի ու ադրբեջանցիների միջև հաստատվեցին համեմատաբար դրական հարաբերություններ, որում իր ներդրումն ունեցավ խորհրդային գաղափարախոսությունն ու հոետորաբանությունը: Այդ հարաբերությունները հաճախ արդիական մնացին անգամ Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի սկզբում: Ինչպես վկայում են մեր գրույցներից որոշները, 1988-ի մայիսից, հայերին հերթական անգամ իրենց հայրենի քաղաքից ու տներից դաժանորեն արտաքսողները ոչ թե տեղական ադրբեջանցիներն էին, այլ դրսից հատուկ բերվածները: Բայց, սրանով հանդերձ, գրեթե բոլոր գրույցներում խոսվում է այն մասին, որ, միևնույն է, զգուշավորությունը միշտ կար ադրբեջանցիներից. «*Ես փոքր վախտվանից շատ եմ էլի գնացել [Ծուշի], միշտ էլ պապիկի տուն գնում-գալիս էինք, Էն ժամանակ շատ էին հարգում հայերին, Էդ տեղի բնակիչ թուրքերը¹⁸, շատ հարգում էին, տենց բան չկար Սովետի ժամանակ, թշնամանք չի եղել, բայց ասեմ էլի, միշտ մենք որ եկել ենք, միշտ էլ զգուշացել ենք իրենցից... միշտ էլ եղել ա էլի, որ մի տեղ մեկին սպանեցին, մեկին կախեցին, միշտ տենց բաներ լսում էինք...*»:

Վերադառնալով տների իդեալականացմանը՝ պետք է նշել, որ շուշեցիների հիշողության պատումներում դրանից զերծ չեն նաև բազմաբնակարան շենքերի տները, ուղղակի այս դեպքում փոխվում են իդեալականացման հիմքերը: Որպես կանոն, առաջնայիններից մեկը տնից բազմվող տեսարանն է: Դատելով մեր բանասացների խոսքից՝ լավագույնը Ծուշիի երկու եկեղեցիների՝ Ղազանչեցոցի և Կանաչ Ժամի տեսարաններն էին. «*Այ էս մեր շենքի էս բայկոններից երկուսն էլ [Ղազանչեցոցը և Կանաչ Ժամը] երևում էին*», «*Քույրիկիս տանն էի մնում, առավոտը որ հեղնում էի, մի կողմից Ղազանչեցոցը, էս մի կողմից Կանաչ Ժամը՝ տենց ինչ-որ դրախտային տեսարան*»: Ի դեպ վերջիններս, հատկապես Ղազանչեցոցը, ժամանակին որոշիչ են եղել նաև տան ընտրության հարցում: Ինչպես փաստում են ազգագրագետներ Ա. Դաբաղյանի և Մ. Գաբրիելյանի դաշտային ազգագրական նյութերը՝ մի քանի տասնյակ ընտանիքներ Ծուշիում բնակարան են ընտրել

18 Առօրյա խոսակցական հայերենում ընդունված է «թուրք» բառով անվանել ադրբեջանցիներին:

Despite the fact that memories of the 1920 events didn't fade away, Armenians and Azeris were in good relations during the Soviet era due to the Soviet ideology. These relations didn't deteriorate even at the beginning of the Nagorno-Karabakh conflict. As some of our storytellers say, in 1988 they were expelled from their hometown not by local Azeris, but by those who were transported here for this purpose. Nevertheless, in each account one encounters a general wariness of Azeris. "Since childhood I went to Shushi many times, I visited my grandparents. In those days local Turks²¹ respected Armenians very much, there was no enmity between them in the Soviet period. Still, we always kept our distance. It happened that they killed or hung someone, we had all heard stories like that..."

Those who lived in apartment buildings, also tend to idealise their home, though on other grounds. For instance, they idealize the apartments that command an excellent view. The best views were those of the Ghazanchetsots Cathedral and Saint John the Baptist Church (Kanach Zham, which means "Green Chapel"). "Both [Ghazanchetsots Cathedral and Kanach Zham] were visible from our balcony." "I lived in my sister's apartment. The view that opened before me each morning – Ghazanchetsots on one side, Kanach Zham on the other – was simply heavenly." These two temples played a crucial role in the search for an apartment. According to Dabaghyan and Gabrielyan, dozens of families chose an apartment considering its proximity to the Ghazanchetsots Cathedral.²² This view was also precious to those who lived in detached houses. "I always met the gaze of my beloved Holy Savior Ghazanchetsots, each morning I enjoyed the chimes of its bells, the view of its dome with a cross on the top and the lovely bell tower. I can't describe my feelings. I was especially fond of a wide variety of chirping birds in the garden. It was a paradise. Everyone who visited that place, said it was a little paradise."

People of different ages and marital status idealize home from different perspectives. Those who lived in apartment buildings and had small children, often recalled the kindergartens, playgrounds or other places of family attractions: "The kindergarten was in close proximity, it was on the ground floor of an apartment building. There was a playground next to our apartment building. Every day my kid and I went to that playground, it was our place of entertainment. We went to the churchyard for a bike ride."

Among the elderly home was idealised in a different way. An elderly woman who lived alone told us that besides the view of the Ghazanchetsots Cathedral, she also treasured the view of a

21 In colloquial Armenian Azeris are also referred to as "Turks."

22 Gabrielyan M., Dabaghyan A. *Shushi in 1992-2002: Armenians are back to the released city (An ethnographic sketch)*, p. 46

Ղազանչեցոցի մերձավորությունը հաշվի առնելով¹⁹: Մայր տաճարի տեսանելի լինելը որոշիչ էր նաև առանձնատների պարագայում, և ամեն դեպքում էլ այն դառնում է տան իդեալականացման հիմքերից. «Իմ ամենասիրելին՝ Ղազանչեցոց Մուրր Ամենափրկիչը, ճակատ-ճակատ իրար էինք նայում ու ամեն առավոտ եկեղեցու էդ ղողանջները, ամեն առավոտ աչքերդ բացում ես՝ եկեղեցու գմբեթը՝ խաչի հետ ու էդ զանգերը՝ շատ հաճելի, ես չգիտեմ՝ ո՞նց բացատրեմ, առանձնապես ինչքան տեսակի ծտեր ասես, որ էդ այգու մեջ չէին ծովլում, երևի դրախտը ըտեղ ա եղել, չգիտեմ, ու ովքեր գալիս էին, միշտ էլ ասում էին, ասում էին՝ փոքրիկ դրախտ ա»:

Անշուշտ, տարբեր տարիքի ու ընտանեկան կարգավիճակի մարդիկ իրենց տներն իդեալականացնելու տարբեր հիմքեր են նշում: Փոքրահասակ երեխաներ ունեցողների պատումներում բազմաբնակարան շենքերի տների պարագայում հաճախ է հիշատակվում շենքին մոտ մանկապարտեզի և խաղահրապարակների, ու առհասարակ մանկական ժամանցի համար հարմարավետ տարածքների գոյությունը. «հարևանությամբ մեր պարտեզն էր՝ շենքի անմիջապես տակին, բնակելի շենքի առաջին հարկում էր մեր մանկապարտեզը, ու մեր շենքի ճանապարհի էս մի կողմը կար մի հատ խաղահրապարակ, որ երեխայիս հետ ամեն օր դուրս էինք գալիս էնտեղ խաղալու, մեր գնալու տեղը խաղահրապարակն էր, հետո հեծանիվ քշելու համար եկեղեցու բակ էինք գնում...»:

Տարեցների համար էլ քաղաքն ու իրենց տունը արժևորվում են այլ առումներով: Միայնակ ապրող մի կնոջ պատումում Ղազանչեցոցի գմբեթից բացի նշվում է գերեզմանոցի տեսանելիությունը տան պատուհանից. այս վերջինը նրան հնարավորություն էր տալիս ամեն օր՝ ճաշին, մի բաժակ օղիով ինքնատիպ կապի մեջ մտնել այդ գերեզմանոցում իր հանգրվանը գտած ամուսնու հետ:

Մեր երիտասարդ բանասացներից մեկի համար, որի մանկությունն անցել էր Ծուշիի համար անջուր, անգազ ժամանակներում (2000-ականների սկիզբ)²⁰, և որի ընտանիքն ուներ և՛ առանձնատուն, և՛ բնակարան, նախընտրելի էր բնակարանը: Նրա խոսքով՝ այնտեղ ավելի տաք էր, ձմեռները չէին մրտում՝ ի տարբերություն առանձնատանը, որտեղ շատ ցուրտ էր լինում: Տան ընկալման մեջ այսպիսով ընդգծվում է ջերմությունը, հարմարավետությունը. «Սկզբից, մենք հինգ երեխաներով ապրում էինք սեփական տանը, ցուրտ էր շատ իրականում, ավելի լավ էս մեր բնակարանում էր, որովհետև ստեղ ավելի տաք, ավելի սենց ուլուտնի էր էլի, սաղս տեղավորվում էինք, ճիշտ ա, շատ էինք, բայց տեղավորվում էինք, իսկ ստեղ սենց մի տեսակ «դժգույն մտայլ էր» իրականում, բայց մեկա սիրում էինք, տատիկս մեզ համար

19 Ղաբալյան Ա., Գաբրիելյան Մ., Շուշին 1992-2002 թթ.: Հայերի վերադարձն ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), էջ 46:

20 Ինչպես իր հարցազրույցներից մեկում նշում է 2013 թ. -ից Շուշիի քաղաքապետ Արծիվ Սարգսյանը, տարիների ընթացքում քաղաքը ասֆալտապատվել էր, գազիֆիկացվել, լուսավորվել է ուներ 24-ժամյա ջրամատակարարում: Տե՛ս <https://www.1ragir.am/2020/11/18/600858/>, 18. 11. 2020 [8.12.2021]:

cemetery from her window. This view helped her to be in contact with her deceased husband, when she drank a small glass of vodka each afternoon.

One of our young storytellers whose parents owned both an apartment and a detached house, spent his childhood in a period (the early 2000s)²³ when there was neither gas, nor water supply in Shushi. But she preferred the apartment as it was warmer there; they were not cold in winter. In this perception of home comfort is of great importance. “There were five children in our family. First we lived in a detached house. It was very cold. We preferred our apartment, which was much more comfortable; though there were many of us, there was enough space for all of us. It was a bit depressing in the house. But we loved it anyway. My grandmother planted trees for us in the garden...” The relaxing physical environment and the warmth of wood-burning stoves often acquire symbolic power in the narrative of an idealised home which contrasts the temporary shelters in Yerevan installed with modern heating. Shortly after they moved to Yerevan by the end of November 2020, most of the former Shushi inhabitants had to tackle the problem of heating their new apartments. According to them, besides being expensive, modern heating does not provide a homely atmosphere as wood-burning stoves did. These stoves were not just heating devices; like smoking samovars, they gathered the family around them on winter evenings. Some of them recall the cherished ritual of putting potato slices on the stove and enjoying them when cooked. This snack is also spread throughout Armenia and has many names but among people from Shushi its tradition is passed down from generation to generation. For my 13-year-old interlocutor, they are simply chips, whereas his mother, who is from Martakert by origin, calls them tisi, referring to the hissing sound of potatoes on the stove. All these episodes illustrate how much they miss the physical and emotional warmth of their lost houses in the semi-heated shelters of Yerevan.

The idealized views of home do not obscure Azerbaijani traces. Occupying houses that belong to other owners is, however, vindicated by the tragic events that happened in the past. The most convincing arguments refer to incidents of expelling Armenians from their property and homeland. Before the war started and Armenians took control of the city, Armenians had been forced to leave their homes both in Shushi and in several Azerbaijani cities and villages, including

23 Artsvik Sargsyan, who was the mayor of Shushi in between 2013 and 2020, stated in one of his interviews that over time Shushi's roads were resurfaced. The city was supplied with gas and electricity. It also had 24-hour water supply. See: <https://www.iragir.am/2020/11/18/600858/>, 18.11.2020 [8.12.2021]

*ծառեր տնկեց...»: Տան ջերմությունը, հասկապես փայտե վառարանից ստացած ջերմությունը, որոշ պատումներում դառնում է ոչ միայն կորսված տան իդեալականացման հիմք, այլ նաև Շուշիի տունը՝ ժամանակակից ջեռուցման համակարգերով գինված երևանյան ժամանակավոր կացարաններին հակադրելու միջոց: Հաստատվելով Երևանում 2020-ի աշնան վերջին՝ շուշեցիները կանգնեցին բնակարանները տաքացնելու խնդրի առաջ: Ջեռուցումը թանկ էր, և, ինչպես նրանցից որոշներն են ասում, ջեռուցման նոր համակարգերը չեն ապահովում այն ջերմությունը, ինչ որ սովորական փայտի վառարանը: Ավելին, վառարանը ոչ միայն տունը տաքացնելու, այլև ծխացող ինքնատի նման, ընտանեկան ժամանցի առանցք էր դառնում, այս անգամ՝ ձմեռային երեկոներին: Ումանք կարոտով հիշում են շերտատված կարտոֆիլը վառարանի վրա շարելու, եփվելուն հետևելու և ճաշակելու ուրախ արարողությունը: Ոչ միայն Շուշիում շատ տարածված այս աղանդեր-ուտեստի անունը, որ մի քանի տարբերակներ ունի Հայաստանի տարբեր շրջաններում, շուշեցիների խոսքում արդեն տարբերակվում է նաև սերնդեսերունդ. 13-ամյա գրուցակցիս համար այն *չիպս* է, իսկ նրա՝ արմատներով մարտակերտցի մոր համար՝ *թիսի*, որ նա բացատրում է եփվելիս կարտոֆիլի շերտերի արձակած *թսսոցով*: Շուշեցիների պատումների *վառարանային* այս բոլոր դրվագներում ակնհայտ է մի բան՝ երևանյան կացարաններում չբավարարող ֆիզիկական տաքության ներքո իրականում թաքնված է կորսված տան հուզական ջերմության պակասը:*

Շուշիի տան իդեալականացման դրվագներն անշուշտ մոռացնել չէին տալիս դրանց մի մասի ադրբեջանական անցյալը: Այդ անցյալը գրեթե միշտ ստիպում է արդարացնել սեփական ներկայությունը ուրիշի տներում: Ծանրակշիռ փաստարկը հագարավոր հայերի տնագրկումը, ունեզրկումն ու հայրենագրկումն է: Շուշին հայկական ուժերի վերահսկողության տակ անցնելուց շատ ավելի վաղ՝ դեռ մինչև բուն ռազմական գործողությունները, Ադրբեջանի հայկական և հայաշատ տարբեր վայրերում, մասնավորապես՝ Սումգայիթում (1988 թ. փետրվարի 27-29)²¹, Կիրովաբադում (1988 թ. նոյեմբերի 21-դեկտեմբերի 10)²², Բաքվում (1990 թ. հունվարի 13-19)²³ և այլուր, ինչպես և բուն Շուշիում, բազմաթիվ հայեր տնագրկվեցին ու հայրենագրկվեցին: Մասնաճյուղի մի մասն էլ հետագայում գրադեցրեց Շուշիի ադրբեջանցիների տները, թեև «թուրքի տանն» ապրելը ամենացանկալի հեռանկարը չէր նրանց համար: Դա, ավելի շուտ ճարտաստյալ ընտրություն էր, որ հետո տներում ադրբեջանական անցյալը հաղթահարելու խնդիր էր առաջացնում: Ծագումով Արցախի

21 Шахмурадян С. (1989). Сумгаитская трагедия глазами очевидцев, Армянский фонд культуры, Ереван.
 22 Оганезов Г., Харатян Г. (2014). Самооборона Армян Кировабада в 1988-1989 гг., глазами очевидцев, Ереван, "Гитутюн" НАН РА.
 23 Мосесова И. (1998). Армяне в Баку: Бытие и исход. Ереван, Айастан.

Sumgait (on February 27–29, 1988),²⁴ Kirovabad (from November 21 to December 10, 1988)²⁵ and Baku (on January 13–19, 1990).²⁶ Later some of these Armenians occupied the houses that belonged to Azeris, although this was not the preferred option for many of them. Moreover, they were mostly reluctant to live in those houses as it became more difficult to forget the tragic incidents. One of our storytellers, who was expelled from her native Nakhichevanik²⁷ and took refuge in Stepanakert, reminisces about that period: "The streets of Stepanakert were packed with refugees from Kirovabad, Baku and other places. Stepanakert was crowded. As you walk in the city, the Grad (a rocket launcher with a bank of 40 launch tubes) opens fire on the streets, you see people falling on all sides. It takes a second to understand that you have stayed alive by some miracle... Those refugees didn't own houses any more. There were thousands of them, I don't know the exact number. They walked across the streets just like the endless caravans marching through the desert, as depicted in the pictures of the Armenian Genocide. Caravans are moving forward in a straight line. Those refugees walked across the streets as if marching in a parade. They were starving, they fled from their homes in rags and slippers. That's exactly how we left Shushi in 1920. I just want to say that all these people who came to Shushi in search of shelter had no place to live. Some were sleeping on the street, some had relatives in the city and lived in their houses... There were 42 of us in my sister's house." Despite these shocking incidents, displacement narratives often allude to the difficult experience of dwelling in a house that belongs to someone else. This same woman from Nakhichevanik who recounted her story of displacement, her eyes filling with tears, felt also emotional, when she tried to imagine what the former owners of her house had experienced. This compassion might seem a bit excessive if one considers the pain she and her family endured during the two wars. "It was very difficult to live in that house at the beginning. When I laid down to sleep, I looked at the walls and thought that these walls cherished the memory of their previous owners [she cries]. I tried to understand how I would feel if I were in their place. It was painful to imagine how much they

24 Шахмурадян С. (1989). Сумгайтская трагедия глазами очевидцев, Армянский фонд культуры, Ереван [Shahmuradyan S. (1989). *The Sumgait Tragedy: Eyewitness Accounts*. Armenian Cultural Fund. Yerevan].

25 Оганезов Г., Харатян Г. (2014). Самооборона Армян Кировабада в 1988-1989 гг., глазами очевидцев, Ереван, "Гитутюн" НАН РА. [Oganezov, G., Kharatyan, H. (2014). *The Self-Defence of Kirovabad Armenians in 1988-1989: Eyewitness Accounts*. "Gitutyun" Publishing]

26 Мосесова И. (1998). Армяне в Баку: Бытие и исход. Ереван, Айкастан [Mosesova, I. (1998). *Armenians of Baku: Life and Exodus*. Yerevan, Hayastan]

27 On June 12, 1992, Armenians were forced to leave Nakhichevanik, a village from the Askeran province of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region. On September 4, 1992, Armenians took control of it again.

Նախիջևանիկ²⁴ գյուղից մեր բանասացներից մեկը, որը ևս հայրենագրկվածներից ու Ստեփանակերտում հաստատված տեղահանվածներից մեկն էր, այդ ժամանակաշրջանի մասին ասում է. «Ստեփանակերտը սաղ փողոցները լցված էր փախստականներով՝ Կիրովաբադից, Բաքվից և այլն, Ստեփանակերտում էնքան մարդ կա, ճանապարհին գնում էս, գրադը (դա թնդանոթի մի տեսակ ա, որ 40 հատ իրար հետևից խփում ա) սկսում ա խփելը, տեսնում էս աջից, ձախից, առջևում, հետևում մարդիկ ընկնում են, պայթում ա, ու գգում էս, որ հրաշքով էս կենդանի մնում... Էդքանի տները մնացել էր թուրքին, Էդքանը, ովքեր ըտեղ կային, դա հագար հոգի չէր, ոչ էլ հինգ հարյուր էր, ոչ էլ երկու հագար էր՝ շատ-շատ էր, էս թիվ չեմ կարող ասել, որովհետև չեմ տիրապետում, բայց շատ էին, փողոցներում, Էն որ 15 թվականին նկարները տեսնում եք՝ քարավանները գնում են, գնում ու վերջ չունեն, Էդ քարավանը իծաշարուն ա գնում, մի շարքով, բայց ստեղ փողոցները՝ ոնց որ Էն առաջվա շքերթների ժամանակ, բոլորը սովալյուկ, բոլորը չատիկներով, ոնց որ տնից փախել են, Էս ոնց որ մենք 20 թվականին դուրս ենք եկել Շուշիից... Ուզում եմ ասել, այսինքն, բոլոր նրանք, ովքեր եկել են Շուշիում բնակարան գրադեցնելու, նրանք փողոցումն էին մնում, բարեկամի տան էին մնում, էս հիշում եմ, Էդ ժամանակ քրոջս տանը... 42 հոգով էինք ապրում»: Ու չնայած այս բոլոր զգայացունց պատկերներին՝ պատումներում բազմիցս խոսվում է այն մասին, թե ինչքան դժվարություն կար հայթահարելու ուրիշի տանն ապրելու փորձառության մեջ: Սույն նախիջևանիկցի կինը ինչպես որ արցունքն աչքերին պատում է իր տունն ու Շուշին կորցնելու, այնպես արտասովելով էլ խոսում է իր տան նախկին բնակիչների հնարավոր ապրումների մասին՝ դրսևորելով ապրումակցման՝ թվում է, թե անհասկանալի շոայություն՝ Արցախյան առաջին ու վերջին պատերազմներին իր ու իր ընտանիքի անցած ողբերգական ուղու ֆոնին. «Ես էն ժամանակ որ սկսեցի ըտեղ ապրել, առաջի տարիները շատ ծանր էի տանում, որ պատկում էի քնելու, նայում էի պատերին, ասում էի էս պատերը երևի իրենց տերերին են հիշում /լաց/, արդեն էս ինձ դրել էի իրենց կաղապարի մեջ, ու նեղվում էի, թե ինչքան են իրենք կարոտել իրենց տանը, կամ գնում էի այգին, թեկուզ անխնամ էր, բայց մեկ ա էլի, Էն ա երևում ա, որ էս դառողկի տակը քար կա դրված, երևի իրանք էլ են սենց ուրախանալով սիրունացրել, նայել, ուրախացել են, հիմա կարոտում են, ու հիմա... չեմ ասում հողը, հողը հայկական ա, դե պարզապես իրենք էլ մեզ հետ ապրում էին»: Հատկապես կուզենայինք շեշտադրել այս վերջին միտքը, որը տարբեր պատումներով անցնող կարմիր թեյն է. տների աղբբեջանական անցյալը հայթահարելու խնդիր կար, բայց Շուշիի հայկական ինքնությունն ու պատկանելությունը հստակ էր նրանց համար: Քաղաքի այս ընկալումն էլ շատ դեպքերում օգնում էր հարմարվել նոր տներում ապրելուն՝

24 ԼՂԻՄ-ի Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ հայկական գյուղը զրավվել և հայաթափվել է ադրբեջանցիների կողմից 1992 թ. հունիսի 12-ին, ազատագրվել՝ նույն թվականի սեպտեմբերի 4-ին:

missed their home. Although the garden was untidy, I could see they built a small garden path. Probably they were proud of it, and now they miss it too. I don't mean the land, it belongs to Armenians, but we co-existed side by side.”

Her last consideration in this passage is also present in other narratives. It was difficult to dwell in the houses that belonged to Azeris, but easy to live in Shushi, which was perceived to belong to Armenians. This perception helped them to overcome the difficulties of inhabiting a new house and discover the multi-layered history of this land. “When my brother handed the keys to me, I refused to take them. I said that I didn't want to live in a house that had been owned by Turks. But he insisted. He said that we had to leave our own house when we fled from our village. So I chose this house for you. But our neighbors told me that before those Turks, Armenians were living in this house at the turn of the 20th century. When Turks massacred Armenians later, they built their houses in this place. You should know that this tree was planted by an Armenian.”

Oftentimes, new owners of a house discover Armenian traces in it. For instance, one of our storytellers discovered an Armenian tonir (an earth oven), while digging a well in the backyard of a house that previously belonged to Azeris. In his narrative tonir is believed to be a sacred artefact: “When we dug a narrow trench two meters deep, we found a well preserved tonir filled with wood ash. It was painful to look at it. I asked [those who helped him] to backfill the trench with soil. Tonir is a sacred object, I cannot use it.”

Veneration of hearths and earth ovens which was a common practice among Armenians is well preserved in Artsakh. There were famous communal tonirs in Gandzak, Varanda and elsewhere, which were used for religious ceremonies (e.g. baptism) and family events (e.g. wedding) until the mid-20th century.²⁸ There are some parallels between these ceremonies (especially weddings) and the traditions of making a space for sacred hearth or other family relics, called tan surb, or “saint of the home” (a religious manuscript, a fragment of a khachkar (Armenian cross-stone), hmayil (a hand-written charm), etc).²⁹ Family relics are also believed to possess special powers to

28 Харамян З. (1989). *Культовые мотивы семейных обычаев и обрядов у армян*. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 17, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ՊԱ հրատ., էջ 39-49 [Kharatyan Z. (1989). *Cult motifs of family habits and rites among Armenians*. Armenian Ethnography and Folklore, 17. Yerevan, p 39-49].

29 Շագոյան Գ. (2011). Յոթ օր, յոթ գիշեր. հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, Գիտություն հրատ., էջ 375 [Shagoyan, G. (2011). *Seven Days, Seven Nights: Panorama of the Armenian Wedding*. (p. 375). Yerevan, Gityun Publishing].

Interestingly enough, in their temporary shelters, inhabitants of Shushi make a sacred space for family members who were killed during the war, by placing their photos, personal belongings, medals, awards, certificates, candlesticks, a vase of flowers, etc on a corner table covered either with the Armenian, or Artsakh flag.

վերականգնելով դրանց բազմաշերտ պատմություններն ու բացահայտելով հայկական վաղը շերտերը. «Երբ եղբայրս տան բանալիները բերեց, ավեց, ասացի՝ չէ, ես թուրքի տուն չեմ ուզում, ասաց՝ թուրքի տուն չի, թուրքը մեր տունը վերցրել ա գյուղում, հիմա հնքը ընդեղ նստած ա, ես էլ քեզ համար վերցրել եմ էդ տունը, բայց, ասում ա, մինչև էտ թուրքը քսեղ ապրելը, ընդեղ հարևանները ասացին, որ դարասկզբին քսեղ հայի տուն էր, թուրքերը հայերին որ կոտորել են, հետո իրանը ստեղ շենքեր են սարքել, դու իմացի, որ քսեղ, էդ ծառի կորիզը տնկողը հայ ա»։ Մեկ այլ դեպքում էլ նոր՝ հայ տանտերերն իրենք են բացահայտում «թուրքի տան» հայկական անցյալը, երբ տան բակում հոր փորելիս անապատելիորեն թոնիր են բացում, ինչը նրանց համար դառնում է տան անցյալի վաղ հայկական շերտի վկայությունը։ Նրա պատումի մեջ այնուհետ կենդանանում է թոնրի սրբային ընկալումը. «Էրկու մետր որ իջանք՝ թոնիրը, թոնրի պատերը էսքան կար, մոխիրը մեջը նենց պահպանված, ես օրինակ տա շատ մեծ ցավ ապրեցի, ահավոր մեծ ցավ եմ ապրել, ու նորից փակել եմ ավել, ասել եմ՝ ես չեմ կարա էդքանը տեսնել, թոնիրը էտի սրբություն ա, էդ սրբության վրա ինչ-որ մի բան անեմ»։ Հայերիս մեջ ընտանեկան օջախների և դրանց առավել տարածված՝ գետնափոր տիպի կրակարանների՝ թոնիրների պաշտամունքը, թերևս, առավել կենդանի ձևով պահպանվել է արցախյան միջավայրում։ Մինչև 20-րդ դարասկիզբ Վարանդայում, Գանձակում և այլուր կային նաև համայնքային նշանակության ընտանեկան թոնիրներ, որոնց շուրջ անցկացնում էին պսակադրության, մկրտության և ընտանեկան այլ արարողություններ²⁵։ Վերջիններիս և, մասնավորապես, պսակադրության արարողությունների համատեքստում նկատելի են որոշակի գուգահեռներ սուրբ օջախների/թոնիրների և ընտանեկան այլ սրբությունների (սուրբ գիրք, խաչքարի կտոր, հնայիներ ևն) շուրջ ձևավորված *Տան սրբերի* ավանդույթի միջև՝ որպես ուրույն տնային սրբազան տարածքներ²⁶։ Նման մի գուգահեռ է արտացոլում նաև մեր գյուցակցի պատումի շարունակությունը, այս անգամ ընտանեկան սրբություններին վերագրվող՝ տնեցիներին պատժելու գործառույթի հետ կապված, որ նրանք իրականացնում են շատ տարբեր հիմքերով²⁷։ Թոնրի պարագայում, փաստորեն,

- 25 Харамян З. (1989). Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов у армян. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 17, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 39-49:
- 26 Շագոյան Գ. (2011). Յոթ օր, յոթ գիշեր. հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, Գիտություն հրատ., էջ 375: Ուշագրավ է, որ շուշեցիների երևանյան ժամանակավոր բնակարաններում ի հայտ են գալիս տան տարածքի սրբացման նոր արտահայտություններ՝ ի դեմս ընտանիքի գոհված անդամների *սեղան-անկյունների* չ՛կ կամ Արցախի Հանրապետության որոշ-սփռոցներով, գոհվածի լուսանկարներով, նրանց մնացած իրերով, նրան շնորհված մեղայներով ու այլ պարզևներով, պատվոգրերով, մոմակայներով, ծաղկեփնջերով ևն: Այս սեղանների շուրջ պարբերաբար իրականացվում են մոմակառության, խնկարկության արարողություններ:
- 27 Նրանք կարող են պատժել, օրինակ, իրենց տարածքները մաքուր չպահելու, այլ տարածքից իրենց կամ որևէ իր դուրս բերելու, բազմաթիվ գզուշացում-նշաններից հետո ամիսյա տեղից իրենց դուրս չբերելու կամ իրենց վրա ծածկ չկատարելու և այլ պատժառնելով: *Տան սրբերի* պատժելու որոշ գործառույթների մասին տե՛ս Ատեփանյան Գ. (2014). Իրականի և անիրականի սահմանագծին. Տան սրբերի հայտնվելու ձևերը: Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, Գիտություն հրատ., էջ 249-257:

impose a punishment.³⁰ Thus, destroying tonir or building something else on top of it was viewed as an act of transgression by the Armenian who found it in the backyard. He also recalled a story that he heard from old inhabitants of Shushi. It turned out that the house had several Azerbaijani owners. The one who owned it first didn't consider tonir as a sacred object and wanted to pull it down. So punishment followed. Once he got up on the roof for construction work, fell from there and died. His family couldn't live there anymore and sold it to another Azerbaijani.

For inhabitants of Shushi, searching for Armenian traces in the houses that had been owned by Azeris was not a mere excuse for living there. The phenomenon can be explained within a historical context. By the 18th century Shushi was divided into two distinct parts – Upper (Armenian quarters) and Lower or Inner (Muslim quarters). However, there were also several Armenian neighborhoods in the lower part of the city, which is confirmed by the existence of Armenian churches in the vicinity. Shushi had one church called Astvatsatsin. In some archival documents, it is referred to as Meghretsots Zham, and the neighbourhood was called as Meghretsots tagh. The discussions of the renovation of this church took place in the 1840. Documents are in the Ejmiatsin Synode Collection 56, registry 15 in the National Archives of Armenia. For the reference, you can also see *p. 113* in the book from where you took the illustrations.³¹ Armenians settled in the upper quarters. In 1848, they built the St. John the Baptist Church (Kanach Zham) on the same spot where a wooden chapel had been standing before. It was also called St. John the Baptist of the Upper quarter. This church preserved the memory of those who had been living in the inner quarter.

Nevertheless, neither the ruthless rules of war, nor the erstwhile Armenian traces could convince some Armenians to easily inhabit their new houses. One of our storytellers who didn't even manage to take her documents while fleeing from Baku at the beginning of the Karabakh conflict, couldn't get used to her new house in Shushi (in comparison with the city). She felt as if she lived in a temporary shelter that was alien to her. This experience probably came from drawing a contrast between “ours” and “theirs,” but on an individual rather than ethnic level. For instance, she said that the house had bad vibes,

30 For instance, relics can inflict a punishment, if they are not kept tidy and clean, or are removed from their place, or not rescued from obscurity after several signs, or not covered with cloth. See: Ստեփանյան Գ. (2014). Իրականի և անիրականի սահմանագծին. Տան տրեքի հայտնվելու ձևերը: Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, Փիտոյնոն հրատ., էջ 249-257 [Stepanyan, G. (2014). “On the borderline of the real and unreal: Ways the “home saints” reveal themselves to the household members” in *Tradition and modernity in Armenian culture*. Vol. XVI, (pp. 249-257). Yerevan, Gitivityun Publishing].

31 For more details, see: Саркисян М., Уроки градостроительства Шуши, p 46-48 [Sargsyan, M. On the urban planning of Shushi, p. 46-48].

դրան ձեռք տալը, առավել ևս դրա վրա որևէ բան կառուցելն է դիտվում անթուրյաատրելի ազգությամբ հայ տանտիրոջ համար: Մինչդեռ, ինչպես նրան պատմում են Շուշիի հնարմակները, տան նախկին՝ ադրբեջանցի տերերից մեկը, չունենալով թոնրի նույն սրբային ընկալումը, դրա վրա շինարարություն անելու նպատակով տանիք է բարձրանում, ինչին անմիջապես հետևում է *պատիժը*՝ նա վայր է ընկնում ու մեռնում, իսկ նրա ընտանիքը, այլևս չկարողանալով ապրել այդ տանը, վաճառում է այն մեկ ուրիշ ադրբեջանցու:

Շուշիում ձեռք բերված տների հայկական անցյալի այս փնտրտուքը բազմաթիվ դեպքերում պարզապես տվյալ տան մեջ սեփական ներկայությունն արդարացնելու ձգտում կամ ապարդյուն փորձ չէր: Դա միանգամայն հիմնավորված էր այն իմաստով, որ, թեև 18-րդ դարից արդեն քաղաքում ձևավորվում են երկու առանձին մասեր՝ Վերին՝ հայկական և Ներքին՝ «թուրքական», բայց, մեծ թվով հայեր, հաճախ կոմպակտ բնակեցված թաղերով, ապրում էին նաև մահմեդականների մեջ: Այս իրողության լավագույն վկայությունը հայկական եկեղեցիների առկայությունն էր մահմեդականներով բնակեցված մասում: Դրանցից էր քարաշեն, փայտյա ծածկով Սբ. Աստվածածինը Ներքին թաղում: Համաձայն արխիվային աղբյուրների՝ 1840 թ.-ին հաստուկ քաղաքականության գործադրմամբ մահմեդական բնակչության կողմից սկսվեց 56 հայկական ընտանիքի տեղահանումը և «թուրքական» մասի ընդլայնումը դրա հաշվին²⁸: Հայերը հաստատվեցին Վերին թաղում, և այդտեղ գտնվող մատուռի տեղում 1848-ին կառուցվեց Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին՝ Կանաչ Ժամը, որը երկար ժամանակ կոչվում էր Վերին Թաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի՝ պահպանելով Ներքին Թաղի հայկական ներկայության հիշողությունը:

Մակայն կան դեպքեր, երբ ո՛չ պատերազմի կանոնները, ո՛չ Շուշիի շատ տների երբեմնի հայկականությունը, ո՛չ էլ նույնիսկ ադրբեջանցիների կողմից սեփական տնից արտաքսված լինելն այդպես էլ օրինաչափորեն չհանգեցրին օտար տան յուրացմանը: Չրուցակիցներիցս մեկը, որը տուն էր թողել Բաքվում՝ Դարաբաղյան հակամարտության սկզբում հարկադրված դուրս գալիս չկարողանալով վերցնել անգամ փաստաթղթերը, այդպես էլ լիարժեք իրենը չհամարեց Շուշիի իր տունը, կրկին՝ ի տարբերություն Շուշի քաղաքի: Այդ տանը ժամանակավորության շքող զգացումը բացատրելու նրա փորձերում դրսևորվում է յուրային – օտար հակադրությունը՝ սակայն, ակներևաբար, ոչ թե էթնիկ, այլ անհատական մակարդակում: Մասնավորապես, նա խոսում է այն մասին, որ իրենց տանը մի տեսակ բացասական էներգետիկա կար, թե՛ իրենք՝ տնեցիները, թե՛ հյուրերը տրամադրության անկում, քնկոտության անբացատրելի զգացում, գլխացավեր էին ունենում տուն մտնելուն պես: Պատճառը նա տեսնում է տան նախկին՝ ադրբեջանցի տիրոջ անցյալում,

28 Առանձին հայկական թաղերի օրինակով այս քաղաքական գործընթացի ընկալումը՝ համապատասխան արխիվային նյութերի ներգրավմամբ: St v Sarkisyan M., Уроки градостроительства Шуши, էջ 46-48:

մասնավորապես՝ նրա աշխատանքային կենսագրության մեջ: Վերջինս, ինչպես պատմել են հին շուշեցիները, Շուշիում դատախազ էր աշխատել. «*Ամեն դեպքում դատախազի էր, էնքան մարդկանց ճակատագրեր ա ինքը սխալ որոշել, [հնարավոր է] անեծք տված լինեն, էդ տունը անհիծած լինեին*»: Ստացվում է, որ նախկին տանտերերին/տանը տրված անեծքն ինքնաբերաբար փոխանցվում է նոր տանտերերին/տանը՝ կրկին հաստատելով տուն - մարդ փոխքնակեցման մասին միտքը: Նոր՝ հայ տերերը, թեև որևէ առնչություն չունեին տան/տանտերերի մերժելի անցյալի հետ՝ նրանք ևս շարունակում են կրել անեծքը՝ այդպես էլ չգտնելով հարմարավետության, հանգստության և մտերմավարության այն զգացողությունները, որոնք ի վերջո պայմանավորում են տանը վերագրվող կարևոր իմաստներից մեկը՝ պատկանելությունը²⁹: Փոխարենը՝ նույն գրուցակիցս առանձնահատուկ խանդավառությամբ ներկայացնում է տան բակը և այգին, այգու փարթամ բուսականությունն ու առատ բերքը, որն արդեն իր ստեղծածն էր ամբողջությամբ, միայն իրենն ու իր ընտանիքինը և Շուշիի տան իդեալականացման իր միակ հիմքն էր: Մինչև պատերազմը նա տեսանկարել էր բակն ու այգին՝ Ռուսաստանում ապրող ընկերուհուն ուղարկելու համար, ու այսօր այդ տեսանյութն էր մնացել միայն Շուշիի իր տնից: Բուն տուն-շինության և բակի ու այգու այս տարբերակումը, հնարավոր է, բերում է տան ընկալման մեջ էական մեկ այլ իմաստի՝ կապված *սեփական ձեռքերով* կառուցված լինելու հետ՝ նկատի ունենալով տան շինարարության նախաձեռնությունն ու կառուցման ողջ ընթացքը: Թերևս, սրանում կրկին արդիականանում է տան տիեզերական ընկալումը մեզանում: Այլ խոսքով՝ տունն այն է, ինչը դու ես կառուցել՝ հիմքից մինչև տանիք կամ գոնե հիմնովին փոխել-նորոգել ես, ինչպես խորհրդային բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների պարագայում՝ քո սեփական *տիեզերքն արարելով*³⁰: Ի դեպ, գրուցակիցս երկար պատմում էր, թե ինչպես էին որդու հետ սկսել հիմնովին փոխել և նորոգել իրենց տունը, բայց դեռ շատ անելիք ունեին: Շատ ուշագրավ է նաև նրա խոսքի շարունակությունը, որում փաստորեն հակադրվում են տունը և քաղաքը, տան ադրբեջանական անցյալը՝ տիրոջ մերժելի վարքով և քաղաքի հայկականությունն ու հարազատությունը. «*Ոչ թե տունն էմ սիրել, ես Շուշին էմ սիրել, Շուշին ինձ շատ հարազատ ա եղել, պատկերացրու՝ ուր գնացել էմ, ուզել էմ անպայման վերադառնամ Շուշի*»: Հատկապես այս վերջին միտքը վերադարձի մասին, ուղի է բացում դեպի տան մեկ այլ տեղայնացում՝ քաղաք-տան ընկալում, որը, ինչպես ամեն մի հարազատ տուն, միշտ վերադարձի տեղ է. «*մենք կարող ենք գնալ տարբեր տեղեր, բայց միշտ վերադառնում ենք տուն*»³¹:

29 Համաձայն Ս. Սմիտի՝ տան պատկանելությունը, զոնե մասամբ, աֆեկտի հարց է՝ որպես որոշակի զգացմունքների առկայություն կամ բացակայություն: Sbi'a Ahmed S., Narratives of migration and estrangement.- International Journal of Cultural Studies, 1999, pp. 341:

30 Marutyan, H. (2001). Home As the World in Abrahamian L. and Sweezy, N. (Eds.). *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*. Bloomington and Indianapolis, pp. 73-97.

31 Tuan Y., Place. An existential perspective. The Geographical Review, LXV, (1975), 151-65, p. 155.

both her family members and guests had sudden changes of mood, felt drowsy or got a headache as soon as they entered the house. According to her, the reason these strange things happened in her house was because its previous owner worked as a prosecutor in Shushi. “He was a prosecutor, he decided the fate of so many people in a wrong way that [probably] they put a curse on him and his house.” Apparently, the curse was passed on to its next owners, again alluding to the idea that “the subject and space inhabit each other.” Though the new owners had nothing to do with the past of the previous owners, their life is still affected by the curse; the house is no longer a source of comfort, tranquillity or warmth, it is no longer a space of belonging.³² However, my interlocutor felt enthusiastic when she showed me the backyard and garden, marked by lush vegetation and good harvest, all cultivated by her. Her understanding of an idealized home was perpetuated by the images of her backyard and garden. She captured them before the war to send the recording to her friend living in Russia. Today, that’s all she possesses.

The differentiation between the building and the backyard/garden possibly alludes to another idea of home when home is perceived as a space made all on your own – from laying its foundation to putting the finishing touches. It is similar to the cosmic interpretation of home.³³ That same storyteller reminisced at length how her son and she completely repaired and renovated the house, and still, a lot needed to be done. In her narrative the house and city are portrayed as contrasting figures; the house bore the mark of its previous owner’s bad reputation, whereas the city is perceived to be a native land. “I loved Shushi rather than the house. Sushi was my home, whenever I left Shushi, I wanted to go back soon.” The idea of returning constitutes another understanding of home. Home is a place “from which people venture into the world and to which they generally hope to return.”³⁴ “We go to all kinds of places but return home, or to homelike places.”³⁵

On the one hand, conflicts and displacements prevent people from going back to their places of origin. On the other hand, “a non-idealised understanding of the relationship between home, identity and belonging acknowledges that returning home for some of the displaced might be neither desirable nor viable.”³⁶ But most of our storytellers, as we

32 According to Ahmed, being at home is a matter of “how one feels or how one might fail to feel.” See: Ahmed, S. Home and away: Narratives of migration and estrangement, p. 341.

33 Marutyan, H. Home As the World, p. 73-97

34 Mallet Sh., Understanding home: a critical review of the literature, p. 77

35 Tuan Y., Place. “An existential perspective.” *The Geographical Review*, LXV, 151-65. 1975, p. 155.

36 Perez Murcia, L. E. The sweet memories of home have gone: displaced people searching for

Իհարկե, ընդունված է համարել, որ տեղահանություններն ու կոնֆլիկտները խնդրահարույց են դարձնում նաև վերադարձի գաղափարը: Տան, ինքնության և պատկանելության միջև փոփոխարարելությունների չիղեպակասացված ընկալմամբ տեղափոխվածներից որոշների համար տուն վերադառնալը կարող է լինել նաև ոչ ցանկալի³²: Սակայն, մեր գրուցակիցների ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, տուն շարունակում է համարել Շուշիի տունը և Շուշին ինքը՝ ցանկացած պահի պատրաստ վերադարձի: Եման ընկալումը հաճախ հանգեցնում է Շուշիում թողած տունը և Շուշի-տունը ներկայիս ժամանակավոր կացարանին ու բնակավայրին հակադրելուն. «Չէիք պատկերացնում ուրիշ տեղ կյանքը, հիմա էլ չեմ պատկերացնում, վարչե, օրինակ, սկեսրայրս ասում ա՝ Էկեք իմ մոտ, չեմ պատկերացնում՝ ես ընդե ոնց պիտի ապրեմ՝ Ռուսաստանում, ստեղ էլ չեմ պատկերացնում, այ էս տունը [Երևանի վարձով բնակարանը- Գ. Ս.] ինձ համար օտար ա, Էսի իմը չի, էս ամեն ինչը իմը չի, էս ճանապարհները իմը չի, օտար մարդ եմ, օտար մարդ՝ ընկած չգիտեմ, թե որտեղ, օտարություն, լրի՛վ... <էնց հիմա էլ, եթե ասեն՝ Շուշին թողնում են մտնեք, երևի առաջինը ես կգնամ... Ես չգիտեմ ինչի՛ մտածում եմ, որ հրըը Շուշի ենք գնալու, ճիշտ ա, թող ավերված լինի, մեկ ա, գիտենք որ ավերել են, քայց թող լինի մերը, թող իրա [պատերազմում գոհված ամուսնու - Գ. Ս.]չարչարված տունը լինի»: Մեր գրանցած միայն մեկ պատումում փորձ է արվում ինչ-որ կերպ հաշտեցնել ներկայիս կացարանն ու Շուշիի տունը՝ նմանություն գտնելով դրանց միջև. «Գիտե՞ս սեփական տուն ա տեղ, քայց որ մի քիչ քարձրանում ենք արդեն կենտրոնն էր ոնց որ, մեր Վարչակազմի դեմն էր, հանգիստ տեղ էր, ես մեր էս Քանաքեռում էս մնալու տեղը համեմատում եմ մեր տան հետ»: Վերադարձը Շուշիի պարագայում բաղձալի է անգամ այն դեպքում, երբ այդտեղ միայն ասպազայի տունն է՝ նախնիների երբեմնի շեն տան ավերակների վրա կառուցվելիք: Մի կողմից՝ անցյալի այդ տունն ու դրանով քաղաքի մեջ խորը մխրճված արմատները, մյուս կողմից՝ ոտքի տակ տրված ու յուրացված քաղաքը, որտեղ սեփական ինքնությունը դրսևորվում է ամենակատարյալ ձևով, վերադարձը դարձնում են անհաղթահարելի բաղձանք. «Շուշին մի տեղ էր, որտեղ ես ինձ իրոք «ես» էի գտում...»:

**Շուշին որպես տուն.
քաղաքի ընտանեկան չափումը**

Շուշեցիների հիշողության պատումները գալիս են վկայելու, որ քաղաքը կենդանացնելու/ապրեցնելու գործում ևս տունն ունեցել է որոշիչ դերակատարում, այս

32 Perez Murcia, L. E. The sweet memories of home have gone: displaced people searching for home in a liminal space, p. 4.
Այդպիսի պատումներ մենք ունենք 1920-ի տեղահանության մասին: Հովսեփ Յուզբաշյանը, որ վերջին անգամ Շուշիում եղավ 1926 թ., իր հուշերում գրում է, թե ինչպես այրված քաղաքի տեղում նոր քաղաք կանգնեց՝ ժամանակակից տներով, որը, սակայն, այլևս իր քաղաքը չէ: Տե՛ս Յուզբաշյան Հ., Ես արել եմ Շուշիում, էջ 8:

mentioned above, consider Shushi to be home and are ready to return anytime. That's why they often emphasize the contrast between their houses in Shushi and the temporary shelters in Yerevan: "We didn't imagine our life elsewhere. I still cannot imagine, not a bit. For example, my father in law suggests that we should go to Moscow to live with him, but I don't imagine my life in Moscow either. It is difficult to live here too, this apartment [rented] is alien to me, it doesn't belong to me, everything is alien to me, these roads are not mine, I am a foreigner here, a lost stranger, who lost her home... If they say that Shushi opens its gates to us, I would go there straight away... I still believe that we will return to Shushi, even if it is in ruins, we know that they destroyed it, but let it be ours, let it be his [her husband who fell in the war] heartbroken home."

Among our oral histories there is only one attempt to find a similarity between the house in Shushi and the temporary shelter: "It was a detached house, you know. As you moved up a bit, you were in the city center, in front of the Varchakazm [the building of the District Administration]. It was a calm place. I compare my house with the place I inhabit now in Kanaker."

Many of them yearn to return to Shushi envisioning their future houses to be built on the ruins of their erstwhile dwellings. These dwellings and their deep roots on the one hand, and the city razed to the ground on the other hand, turn the idea of returning into a desperate longing.

"Shushi was the place, where I became my true self."

Shushi as Home. Family Dimension of the City

The memory narratives of Shushi's inhabitants suggest that homes also injected vitality into the city's urban fabric. In this context, home means family. Although the link between home and family has been noted by many researchers, there are opposing theories about the nature of this relationship. In Armenian, however, home as building (tun from Proto-Indo-European *dóm, which also means household, dynasty) and home as family (əntanik, plural of domestic and native³⁷) etymologically confirm that they are interrelated terms. Home also denotes land

home in a liminal space, p. 4.

One encounters such circumstances in the 1920 displacement narrative. For instance, Hovsep Yuzbashyan, whose last visit to Shushi was in 1926, writes in his memoirs how Shushi metamorphosed from a burly city into a modern one. But it was not his city anymore. See: Yuzbashyan, H. *I lived in Shushi*, p. 8

37 Աճառյան Հր. (1979). Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակություն, էջ 427-429 [Acharyan, H. (1979). Armenian Etymological Dictionary, Vol. IV, p. 427-429]

դեպքում տունը՝ «ընտանիք» իմաստային ընդգրկմամբ: Տան և ընտանիքի միջև կապը, որին առ այսօր նվիրվում են ամբողջական հետազոտություններ, ընդ որում՝ միմյանցից շատ տարբերվող հետազոտական հեռանկարներով, հայերենում գրանցված է արդեն բառային մակարդակում: Ե՛վ «տունը» (հնդեվրոպական *domos / *domus ձևից, որ շինություն լինելուց զատ նաև նշանակում է «տան բնակիչներ, ազգատոհմ, ցեղ»), և՛ «տունն» իր կառուցվածքում կրող «ընտանիքը» («ընտանի՝ ազգական, տանն ապրող», բառի հոգնակին³³) ստուգաբանորեն հաստատում են սերտ և ամուր կապն այդ երկուսի միջև, որոնց միավորողը սոցիալական միավոր լինելն է: Բայց հայերենում տունն ունի նաև «երկիր, աշխարհ» իմաստները³⁴, որը պարունակում է ինչպես վերոհիշյալ՝ աշխարհը տան մեջ հավաքելու տուն-տիեզերքի գաղափարը, այնպես էլ երկիրը, բնակավայրը որպես տուն ընկալելը: Հատկապես Շուշիի նորեկները (խսկ դրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում նորաստեղծ ընտանիքները³⁵), որոնք նոր-նոր էին ապրեցնում քաղաքն իրենցով, քաղաքի ապրելը սերտորեն կապում են իրենց երեխաների ծննդյան, անվանադրության և, ընդհանուր առմամբ, առաջին քայլերի հետ: Դե Սերտոյի՝ «ամեն ինչ սկսվում է քայլերով» բնորոշումը քաղաքի համար՝ որպես քաղաքային տարածությունը արարելու միջոց³⁶, Շուշիի դեպքում, հատկանշական կերպով, արդիականանում է ուղղակիորեն Շուշիում ծնվածների առաջին քայլերի միջոցով: Եվ ուշագրավ է, որ առաջին քայլերի հետքերը քաղաքում թողածներին է, որ վերապահվում է վերադարձի ու քաղաքը կրկին արարելու առաքելությունը շուշեցիների հետպատերազմյան մտորումներում. «Իմ ու մեր խոխոցը Էն կուճիր-կուճիր հայտա վրնների հետքերն են առաջին քայլերավը տպվալ՝ հավերժ... Էդ վենները մին օր ետ են տրոնայու...»:

Շուշիի երեխաները և Շուշի-երեխան

90-ականներից Շուշիում հաստատված մի կին խոստովանում է, որ Շուշին սկսել է ճանաչել միայն երեխայի ծնվելուց հետո, երեխայի հետ միասին, որն այսօր ընդամենը հինգ տարեկան է: Եվ հիմա էլ, արդեն Շուշից դուրս, փաստորեն, ինքն ավելի շատ հիշում է «իր երեխայի Շուշին», քան «իր Շուշին», ավելի շատ այն բակը, որտեղ իր երեխան է խաղացել, քան այն ճանապարհը, որով ինքն աշխատանքի է գնացել ամեն օր՝ ոտքով կտրել-անցնելով բավական երկար տարածություն: Հատկապես քաղաքի նորարնակ մայրերի

- 33 Աճառյան Հր. (1979). Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., Երևանի համալսարանի հրատարկություն, էջ 427-429:
- 34 Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., Երևանի համալսարանի հրատարկություն, 1973, էջ 427:
- 35 Շուշիի բնակչության սեռատարիքային կազմի մասին տե՛ս Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., Շուշին 1992-2002 թթ.: Հայերի վերադարձն ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), էջ 39-41:
- 36 Де Серто, М. (2008). По городу пешком.- Социологическое обозрение, Том 7, N 2, с. 28.

or country in Armenian,³⁸ which encompasses both the cosmic understanding of home (home as universe) and the idea of home as homeland or one's country. For those, who settled in Shushi not long ago (most of them were young families),³⁹ the process of appropriation of urban space started with the birth of their children, when they named them or watched them walking on their own. Michel de Certeau's assertion that a full apprehension of the city begins with footsteps,⁴⁰ takes shape in Shushi through a child's first steps. It is not surprising that in displacement narratives the mission to return and revive the city is entrusted to those, who took their first steps shortly before the war: "Our kids left their tiny footprints on that soil to remain forever...They will return there one day. "

Children in Shushi and Shushi as Child

One of our storytellers, who settled in Shushi in the early 1990s, says that she began to fully comprehend the city after she had given birth to her child who is five years old now. Today, in fact, she recalls "her kid's Shushi," rather than "hers," the backyard, where her child was playing, rather than the route she walked to and from work. Most of the young mothers, who moved to Shushi recently, idealize the city as the birthplace of their kids, the place of their childhood. Another storyteller explains why losing Shushi is so painful, emphasizing its cultural and historical importance, as opposed to Stepanakert. It is painful, as Shushi is also the birthplace of her children: "Shushi is a very old city, a historical city... famous for its crafts, museums. My kids were born and spent their childhood there..." In her story she portrays the image of an ideal environment, which is peaceful and quiet even for newborn children. The Ghazanchetsots Cathedral is the focal point in these images. She told us that during the first forty days her child cried incessantly each time they were at her parent's home in Karin Tak, and stopped crying when she prayed while passing by the cathedral on their way home. For another storyteller, the ideal city was materialized through her daughter's favorite toy store, a magical place they visited every day, finding toys that couldn't be purchased anywhere else: "There was a newly opened toy store near my sister's apartment building, it was probably one of the favorite spots for kids in Shushi. There

38 Ibid, p. 427

39 For more details on the age and sex composition of Shushi's population, see: Ղարաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ., Հուշի 1992-2002 թթ, էջ 39-41 [Gabrielyan M., Dabaghyan A. *Shushi in 1992-2002*, p. 39-41].

40 Де Серто, М. (2008). По городу пешком.- Социологическое обозрение, Том 7, N 2, с. 28. [de Certeau, M. (2008). Walking in the City. *Sociological Review*, Vol.7, No. 2, p. 28].

համար Շուշին կարևորելու հիմքերից մեկը Շուշիի՝ իրենց երեխաների ծննդավայրն ու մանկության քաղաքը լինելն է: Քանասացներից մեկը, խոսելով Շուշիի մշակութային և պատմական կարևորության մասին և, այս իմաստով հակադրելով քաղաքը Ստեփանակերտ մայրաքաղաքին, որպես մյուս կարևոր հանգամանք, որը հատկապես պայմանավորում է Շուշիի կորստի ծանրությունը, շեշտում է քաղաքի՝ իր երեխաների ծննդավայր լինելը. «Շուշին՝ Շուշին հինավուրց, պատմական, արվեստով, թե՛ թանգարաններով, իմ էրեխեքս մանկությունը էնտեղ են անցկացրել, իրանք էնտեղ են ծնվել...»: Նրա պատումն այնուհետ զարգացնում է այս անգամ քաղաքի իդեալական միջավայրի մի պատկեր, որում նորածին երեխաներն անգամ հանգստություն ու խաղաղություն են գտնում: Այդ պատկերում, ինչպես առհասարակ Շուշիի իդեալականացման գրեթե բոլոր պատկերներում, առանցքային դեր ունի Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ եկեղեցին: Կինը պատում է, թե ինչպես էր երեխան անդադար լաց լինում Քառասունքի ընթացքում, երբ գտնվում էին իր հայրական տանը՝ Քարին Տակում, և ինչպես է լացն իսպառ անհետանում՝ երեխային Շուշի բերելուց և Ղազանչեցոցի մոտով անցնելիս իր արած աղոթքից հետո: Մեկ ուրիշ կնոջ պատումում քաղաքն իդեալականանում է առջևա սիրած խաղալիքների խանութով, որը պարզապես խանութ չէր իրենց համար, այլ հեքիաթային, ժամանցային մի վայր, որտեղ գրեթե ամեն օր մտնում էին, որտեղ վաճառվում էին խաղալիքներ, որոնք չկան որևէ այլ տեղ. «Շուշիի երևի ամենասենց մանկական լուսավոր կետերից մեկը այ էս, քրոջս շենքի այ էս դիմաց մի նոր, նորարաց խաղալիքների խանութ կար, մինչև հիմա ինքը հիշում ա, ասմ ա՝ էնտեղ էսինչ բանը կար... ստեղ չկա, ու հետաքրքիր ա՝ էդ աշխատողը որտեղից էր էդքան հետաքրքիր խաղալիքները բերում, ամեն ինչ կարող էիր գտնել էնտեղ, մեր ամեն երեկո անպայման ստեղ՝ անկախ նրանից ինչ-որ բան կառնեինք, թե չէ, մենք այ ստեղով էինք գալիս՝ խաղալիքների խանութով»:

Քաղաքն իրենց երեխաների միջոցով ընկալելու այս զգացումը հանգեցնում է մինչև իսկ քաղաքի նույնացմանը սեփական երեխաների հետ. «Շուշին ինձ համար երեխաներիս պես է, այդ քաղաքն իմ կյանքում հայտնվեց երեխաներիս ծնվելուց հետո, ու մենք երեխայի պես հոգ էինք տանում նրա մասին»: Իրոք, սեփական երեխաներին ոտքի կանգնեցնելու հետ միասին շուշեցիները ոտքի էին կանգնեցնում նաև Շուշին կամ, մեկ այլ պատկերավոր ձևակերպմամբ, փշուր-փշուր հավաքելով՝ վերածնում էին քաղաքը: Շուշիի նույնացումը մանկահասակ, օգնության կարիք ունեցող բարուրի երեխայի հետ ավելի է ընդգծվում Շուշին կորցնելուց հետո: Ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ կարդում ենք. «Տավդ տանիմ Շուշի, քեզ պայտուր անիմ, պրնդ խրտիմ, թողիմվեչ վեշմինը նիկյա, իմ կուճիր քաղաք, բայց մրժ սեր, շատ Մրժ: Աստուծ Քեզ ու Քու տըղորցրդ պահե, իմ տոնըս-տըղըս, մաքուր օդիդ մատաղ ինիմ...»³⁷:

Իրենք՝ մանկությունը Շուշիում ապրածները, քաղաքը

is nothing like that here [in Armenia], I wonder where the owner got those toys from. You could find everything. We visited it every evening no matter whether we wanted to buy anything or not.”

Perceiving the city through the lives of children even leads to identifying the city with them: “Shushi is like my children, it is present in my life since the birth of my children, I took care of the city as it was my child.” They looked after their children and their city at the same time. Or to put in a metaphor, they fitted Shushi’s broken pieces together. Shushi is often depicted as a vulnerable newborn child that needs protection. A Facebook post reads: “C’avad tanim [an untranslatable expression of endearment, literally meaning “I would take away your pain”] Shushi. I would swaddle you in a blanket and hug you tightly, I won’t let anyone hurt you, my little city, my greatest love. God bless you and your sons. You mean the whole world to me. I’d die to feel your fresh air...”⁴¹

Those who were born and raised in Shushi, identify the city with their childhood. In the spring of 2021, a video was circulating on social media in which Azeris were demolishing one of the apartment buildings in Shushi. One of its former inhabitants reacted to this incident on his Facebook page, calling it “destruction of childhood:” “This was the building where I spent the happiest chapter of my life. We were all equals in our backyard, we shared the sweets or toys between everyone. I remember every face and every name. In this video they destroy our apartment building. I watched it several times. I even cried, yelled and cursed for demolishing my childhood.”⁴² Another inhabitant of Shushi, who was neither born or raised there, says that his decision to settle in Shushi in 1992 was influenced by his vivid childhood memories. During the Soviet years, he always went to her aunt’s house for his summer holidays: “Shushi always attracted me...My childhood called me to Shushi.”

Those, who were raised in Shushi, knew the city to the marrow – its corners, its shortest and longest streets, the routes they took from home to school, then to music school, sports school, creativity center, the Narekatsi art center and house of culture. Besides following the spatial order, they also make walking improvisations, “by creating shortcuts and detours.”⁴³ We see this feature more easily, when we combine the oral histories and mental maps of Shushi’s inhabitants. They often draw the most practical or preferred route on the map, but in their speech they mention the alternative routes of getting from

41 <https://goo.su/allM1> 8.11.2021 [12.10.2021]:

42 <https://goo.su/a0zw> [12.10.2021].

43 Comparing walking with the speech act, de Certeau suggests that the spatial order organises “en ensemble of possibilities” for a walker; the latter actualises some of them, but also invents his/her own (improvising). See: Де Сетро, М. По городу пешком, с. 29 [de Certeau, M. “Walking in the City,” p. 28]

նույնացնում են արդեն իրենց կյանքի այդ փուլի՝ մանկության հետ: 2021-ի գարնանը, երբ համացանցում տարածվեց տեսանյութ, թե ինչպես են ադրբեջանցիները քանդում Շուշիի բազմաբնակարան շենքերից մեկը, այդ շենքի բնակիչներից մեկը ֆեյսբուքյան իր պատին դա բնորոշեց որպես «մանկության ավերում»՝ գրելով. «Այս շենքում անցել են իմ կյանքի ամենատուրախ և անհոգ տարիները: Մեր բակում բոլորս հավասար էինք, բոլորս կիսվում էինք մեր ունեցած քաղցրավենիքով կամ խաղայիքով, բոլորի անուններն ու դեմքերը հիշում եմ: Այս տեսանյութում ավերում են մեր շենքը, մի քանի անգամ նայել եմ, կամ արտասվել եմ, բղավել կամ անիծել ինչ-որ մեկին՝ իմ մանկությունն ավերելու համար...»³⁸: Մի շուշեցի էլ, որ ոչ ծնվել, ոչ էլ մշտապես ապրել էր Շուշիում, պատմում է, թե ինչպես 92-ից հետո իրեն Շուշի կանչեցին մանկության ամենավաղ հիշողությունները՝ կապված Շուշիում՝ հորաքրոջ տանը, խորհրդային տարիներին մշտապես անցկացրած ամառային արձակուրդների հետ՝ «Շուշին ինձ ձգել ա... իմ մանկությունը ինձ կանչալ ա Շուշի»:

Քաղաքը հատկապես ճանաչելի էր հենց նրանց՝ Շուշիում մեծացածներին, որոնք գիտեին բոլոր ծակուծուկերը, երկար ու կարճ ճանապարհները, որոնցից շատերը ամեն օր քաղաքի մի ծայրից մյուսն էին կտրում-անցնում՝ տնից դպրոց, հետո երաժշտական դպրոց, սպորտդպրոց, ստեղծագործական կենտրոն, «Նարեկացի» արվեստի միություն, Մշակույթի կենտրոն ևն: Նրանք էին, որ իրենց ամենօրյա քայլերով ոչ թե պարզապես հետևում էին քաղաքի տարածական կարգին, այլ, ըստ էության, արարում էին քաղաքը՝ այլընտրանքային կարճ կամ երկար ճանապարհներով տարածությանը կեցություն տալով³⁹: Մեր գրուցակիցների պատումներն ու մտաքարտեզների համարողությունը սա վեր է հանում ակնառու կերպով. քարտեզներում հաճախ գծելով միայն մեկ ճանապարհ՝ թերևս առավել գործածականը կամ նախընտրելին, խոսում նշում են, թե իրականում մի քանի տարբերակ կար Շուշիի այսինչ կետից այնինչ կետը գնալու: 13-ամյա գրուցակիցս ասում է. «Ես որ ընկերուհիներսի հետ դուրս էի գալիս մի հինգ ժամ երևի տուն չէի գալիս՝ սաղ Շուշիով քայլում էինք, մի էրկու շրջան... Էրկու ճանապարհով գնում է նույն կետը [Ռեալական ուսումնարանի շենքը - Գ. Ս.], ուղղակի էս վերևի ճանապարհով ավելի երկար էր ու ավելի հետաքրքիր էր անցնում, որովհետև ուղիղ մեր կողքով անտառն ա, անտառին նայելով գնում ես... ես միշտ երկարով եմ գնացել»: Երիտասարդ շուշեցիներից մեկ ուրիշն էլ, ներկայացնելով ամենօրյա պտույտը Շուշիով, խոսում է մանկության տարիներին իրենց՝ հաճախակի մաշվող կոշիկների մասին՝ «մեր կոշիկները... համարյա ամեն ամիս պիտի կոշիկ փոխեինք»: Հատկապես ուշագրավ են Շուշիի

38 <https://goo.su/a0zw> [12.10.2021]:

39 Հետխոսակցի (քայլեր) և խոսքային ակտերի իր համադրման մեջ Ու Սերտոն խոսում է դրանց համակարծաստեղծային բնույթի մասին, դրանցում միշտ կա ընտրության հնարավորություն՝ ընտրել առկա բոլոր տարբերակներից մեկը կամ, ամենաեղով դրանց, ստեղծել սեփական տարբերակը: Տե՛ս Де Серто, По городу пешком, с. 29:

one to another in Shushi. My 13-year-old interlocutor recounts: “My girlfriends and I used to go for a long walk, lasting more than 5 hours. We walked through the whole city twice...Two roads led to the same spot [the building of the Real School], taking the long route was more interesting, as it was next to the woods. We walked enjoying the view... I always followed that route.”

Another young inhabitant of Shushi reminiscing about her daily strolls through the city also mentions how often she wore out shoes during her childhood: “Our shoes...we had to buy a pair each month.” There are many interesting details in the narratives of those children who moved with their families to Shushi in the 1990s, describing how they got involved with urban life and underwent a unique initiation rite. Many of them literally received the sacrament of baptism, while walking down the street. On May 9, 1992, a ceremony of collective baptism was performed – this tradition was upheld in Shushi for a long time – a group of children were baptised in Surb Ghazanchetsots. While walking in the city without their parents, they noticed the ceremony, joined the group and got baptised. Several representatives of the ARF party (Armenian Revolutionary Federation) stood as godparents. Thus, baptism, which is primarily a family rite, acquired “urban” features in Shushi; parents were not always present in those ceremonies or even aware of them. One of our storytellers recounts her story of baptism that took place shortly after they had settled in Shushi. One day, her younger brother came home and announced happily that he was baptised. Having a strong desire to be baptised too, she went to the cathedral the next day: “There were many children inside, the ceremony was about to start, each child stood beside his or her godparent. I stood there too, but all alone. For a moment I was hesitant about joining any of them. But then I found the courage to do that. There were two or three children beside each sponsor, so I approached one of them and asked if I could get baptised too. Why not, he said. ” She only remembers that his godfather wore a military uniform, had a mustache and that his hair was combed back. One can draw a parallel between those godfathers and the characters of Christian mythology, famous for spreading their faith (e.g. Karasun Mankunq or Forty Martyrs of Sebaste⁴⁴). This comparison will not seem “mythical,” if we examine how Christian faith⁴⁵ was affected by the Soviet

44 The memory of Forty Martyrs (or witnesses) is celebrated each year during the Great Lent. See: Ստեփանյան Գ. (2003). «Քարսուն Մանկունք»-ի արասպելաբանական արունները, Հայ ազգագրության և հնագիտության ինդիվիդեր, 2, Երևան, Գիտություն հրատ., էջ 57-65 [Stepanyan, G. (2003). The mythological aspects of “Karsun Mankunq.” *Problems of Armenian Ethnology and Archeology*. (p. 57-65). Yerevan, Gitutyun Publishing].

45 The religious revival during the Karabakh movement in 1988-89 was typical of Armenia and the entire post-Soviet space. The tradition of collective baptism (of children) was established by then. The reopening of the Artsakh Diocese, initiated by archbishop Pargev Martirosyan in 1989, also played a crucial role.

նորեկ երեխաների՝ 90-ականներին վերաբերող պատումներն այս իմաստով, որոնք, շրջելով քաղաքով, ներգրավվում էին քաղաքային կյանքի մեջ, ստանում շուշեցի լինելու յուրօրինակ *մկրտություն*: Բայց քաղաքով քայլելը նրանցից շատերին մկրտեց նաև բառիս ամենաուղիղ իմաստով: 1992 թ. մայիսի 9-ից հետո քաղաքում սկսվեցին շուշեցի երեխաների մեծ (խմբային) մկրտություններ կազմակերպել, երբ լրիվ պատահաբար, ընտանիքից անկախ, ուղղակի քաղաքով քայլելիս տեսնելով կամ իմանալով, որ Ղազանչեցոց եկեղեցում մկրտություններ են անցկացվում՝ մի խումբ դաշնակցականների (Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչների) քավորությամբ, նրանք մկրտվեցին: Մկրտության գույտ ընտանեկան արարողությունն, այսպիսով, Շուշիում քաղաքային բնույթ ստացավ, որում ընտանիքը՝ ի դեմս ծնողների, ներկա և նույնիսկ տեղյակ էլ չէր: Չրուցակիցներիցս մեկը պատմում է, թե ինչպես, երբ նոր-նոր էին հաստատվել Շուշիում՝ 1992-ին, իրենից փոքր եղբայրը մի օր ուրախ-ուրախ տուն է գալիս ու հայտնում, որ կնքվել է: Ինքն էլ գայթակղվելով՝ հաջորդ օրը վեր է կենում, գնում կնքվելու. «*գնացի տեսնամ էլի էրեխեք են սաղ հավաքված, մկրտությունը ուզում ա նոր-նոր սկսի, հայա չեն սկսել, հըրը ուղղակի ամեն մեկը իրա սանիկին իրա մոտ կանգնացրած, տենց, կնքում են, գնացել եմ կանգնել՝ մենակ, սաղին նայել, նայել, հիմա չգիտեմ՝ մոտիկանամ, չմոտիկանամ, եկեղեցու մեջ եմ արդեն, բայց մտածում եմ: Ասի՝ չէ, լավ, պիտի մոտիկանամ, մի հատ նայեցի, դե սաղի մոտ՝ երկու-երկու երեխաներ, մի հատ մարդ կանգնած էր՝ մի հատ երեխա մոտը: Գնացի, մոտիկացա, ասեմ եմ՝ ինձ էլ կկնքե՞ք: Մամ ա՛՝ իսի՞ չենք կնքի»»: Չրուցակիցս այսօր հիշում է միայն այն, որ կնքահայրը զինվորական հագուստով էր, մազերը դեպի վեր սանրած ու բեղեր ուներ: Կնուների այս նկարագրությունը թույլ է տալիս հայերի վերահսկողության տակ անցած Շուշիի առաջին կնքահայրերին համեմատելու քրիստոնեության համար մարտնչած ու այն տարածած ռազմիկների առասպելականացված կերպարների հետ (հմմտ. նոր՝ քրիստոնեական հավատքի տարածող ռազմիկների խմբի՝ Քառասուն մանուկների վարքը և նրանց հիշատակության ծեսը⁴⁰): Այս համադրությունն այնքան էլ «առասպելական» չի թվա, եթե նկատի ունենանք, որ մի կողմից՝ խորհրդային հակակրոնականության քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ հայկական կրոնական ու մշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ուղղված Ադրբեջանի ծրագրավորած հետևողական գործողությունները⁴¹ նկատելի բացասական հետք էին թողել հատկապես Արցախում հավատքի վրա⁴²: «Առասպելականությունը» մեկ այլ դեպքում*

40 Ստեփանյան Գ. (2003). «Քառսուն Մանկունք»-ի առասպելաբանական առումները, Հայ ազգագրության և հնագիտության խնդիրներ, 2, Երևան, Գիտություն հրատ., էջ 57-65:

41 Балаян М. (2013). Шуши как продолжатель духовно-церковных традиций национально-освободительной борьбы Арцаха, Историко-политическое исследование (коллективная монография), Աշխատանքային տետրեր 1-2, էջ 81-91:

42 Դարաբաղյան շարժման առաջին տարիներից՝ 1988-89 թթ.-ից, մեծացավ հետաքրքրությունը հավատքի նկատմամբ, ինչը, մեծ հաշվով, տիպական էր նաև Հայաստանի և որը Խորհրդային Միության համար: Այս ժամանակներից է, որ Արցախում

anti-religious campaigns and Azerbaijan's past attempts⁴⁶ to destroy Armenian cultural heritage in Shushi. Armenian wedding ceremonies (collective)⁴⁷ also embrace mythological aspects referring to rites of passage, when an individual enters society with a new status (e.g. Victor Turner's *communitas*⁴⁸). Surb Ghazanchetsots soon became one of most beloved chapels for sacred ceremonies among Armenians throughout the world.⁴⁹

In Shushi people took pleasure in walking. It was most enjoyable, when opting to take long walking routes rather than to use public transport, or refusing to go by car if a friend or a relative offered to drive you wherever you wished. Such episodes abound in our oral histories. However, there were times when one had no option but to walk. Due to the dire socio-economic conditions in the 1990s, many inhabitants of Shushi couldn't afford to take the bus which served only one route. Reminiscing about her school years when every day she had to walk miles to get from one point to another, my young interlocutor also recalls the bus drivers. One driver didn't let them get on the bus unless they paid him cash (on occasion, they "paid" with her mom's homemade buns), whereas the other one didn't mind if they couldn't pay. The atmosphere in Shushi's stores didn't differ much. People could borrow or buy things on credit. Many of them recount in wry humor that once they had enough money, they went to Stepanakert, as they could get a lower price for an identical item. Maybe they went there, because they knew too well the owners or salespeople of Shushi's shops or magazines – "Donar's magazin," "Slavik's magazin," "Trafey's magazin"⁵⁰ (trophy's shop) – places they trusted or even took advantage of, as if they were family members. Meanwhile in Stepanakert there were only civilized stores and supermarkets without any warmth or sympathy towards a customer: "There you are! There was no "Evrika " in Stepanakert, we were back in civilization there. We gave our shops names in Shushi." A similar toponymy exists for apartment buildings – "Kukla's building" (doll's), "Zubnoy's

46 Балаян М. (2013). Шуши как продолжатель духовно-церковных традиций национально-освободительной борьбы Арцаха, Историко-политическое исследование (коллективная монография). Աշխատանքային տնտեսություն 1-2, էջ 81-91 [Balayan, M. (2013). "Shushi as guardian of religious traditions in Artsakh's national liberation movement." in *The Phenomenon of Shushi (collective monograph)*. Working Papers 1-2, p. 81-91].

47 The biggest collective wedding ceremony, initiated by the businessman Levon Hayrapetyan in 2008, included 700 couples. Though they took place in two religious centers—in Gandzasar and in Shushi—it is known as the "big Shushi wedding."

48 Turner, V. (1995). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine Transaction, p. 131-165

49 The reconstruction of Surb Ghazanchetsots also symbolized a spiritual renaissance. See: Antonyan Y. (2012). "Political Power and Church construction in Armenia" in Agadjanian A., Jodicke A., van Der Zveerde E. (Eds.). *Religion, Nation and Democracy in South Caucasus*. London, New-York. Routledge, pp. 81-95

50 de Certeau calls these toponymic elements "local authorities." They allow "a certain play within a system of defined places." Local authorities crack the "univocity of the system." That's why they are replaced by numbers. See: de Certeau, M., *Walking in the City*, p. 34-36.

իր դրսևորումն է գտնում մեծ (խմբային) հայկական հարսանիքի արարողության մեջ⁴³ կրկին հղելով արխաիկ նվիրագործական համակարգին, որի համար տիպական է կարգավիճակի բարձրացման ծեսերի խմբային բնույթը (հմտ. թերնեթյան *կոմունիստս* խումբը⁴⁴): Շատ շուտով, Շուշին իր Սբ. Ամենափրկիչով դարձավ ոչ միայն շուշեցիների, այլև համայն աշխարհի հայերի համար պսակադրության և մկրտության նախընտրելի սրբավայրերից մեկը⁴⁵:

Շուշիում քայլելն, իհարկե, հաճույք էր գերազանցապես. նախապատվություն տայն ավելի երկար ճանապարհներին, հանրային տրանսպորտից կամ քաղաքում հաճախ հանդիպող անձնական մեքենաներով ծանոթ-բարեկամ վարորդների առաջարկից հրաժարվելը, որոնց մասին հիշատակություններ ունենք շուշեցիների պատումներում, քաղաքով քայլելը՝ որպես վայելք ապրելու խոսուն արտահայտություններն են: Սակայն կային ժամանակներ, երբ քայլում էին նաև ստիպված: Սոցիալ-տնտեսական առումով ծանր առաջին տարիներին շատերը պարզապես գումար չունեին քաղաքի ընդամենը մեկ երթուղին սպասարկող ավտոբուսից օգտվելու համար: Հիշելով իրենց դպրոցական տարիները, երբ օրվա ընթացքում կիրովտերերով ճանապարհներ էին կտրում-անցնում Շուշիով՝ մեր երիտասարդ գրուցակիցներից մեկը մտաբերում է ավտոբուսի՝ այդ տարիների վարորդին ու բողոքում, թե՛ մինչև չվճարեինք, չէր թողնում նստեինք (երբեմն էլ «վճարում» էին մոր թխած *բուլկիներով*)՝ ի տարբերություն նրանից հետո եկածին, որ առանց վճարի միշտ սիրահոժար վերցնում էր իրենց: Նույն տնավարի ձևով շուշեցիները վերաբերում էին և իրենց քաղաքի խանութներին, որոնցից միշտ կարելի էր առևտուր անել՝ առանց փողի, պարտքով: Ինքնահեգնանքով պատմում են, թե՛ հենց փող էին ունենում, գնում էին Ստեփանակերտ, որովհետև այնտեղ մի քանի դրամ էժան կարող է լինել նույն ապրանքը կամ, գուցե որովհետև Շուշիում կային կոնկրետ մարդկանցով ճանաչելի ու հարգատ «Դոնարին մագազինը», «Սյամիկին մագազինը», «Տրաֆեյի մագազինը»⁴⁶, որոնց վրա, ինչպես սեփական ընտանիքիդ անդամների, կարող էիր միշտ հույս դնել, երբեմն էլ՝ շահագործել, իսկ Ստեփանակերտում՝ միայն անդէմ *քաղաքակրթված* խանութներ և սուպերմարկետներ էին՝ անհաղորդ հաճախորդների խնդրիներին. «*հատե տի*

սկսեց տարածվել նաև կոլեկտիվ կնունքների ավանդույթը, ընդ որում՝ գլխավոր թիրախ կրկին երեխաներն էին: Սրանում կարևոր դերակատարում ունեցավ Արցախի թեմի վերաբացումը 1989-ին՝ Պարզև Սրբազանի նախաձեռնությամբ:

- 43 Այն նախաձեռնվել էր 2008 թ., գործարար Լևոն Հայրապետյանի կողմից, որի ընթացքում 700 զույգ պսակադրության արարողություն անցկացվեց: Թեև այն ծավալվեց Արցախի երկու սրբազան կենտրոններում՝ 200 զույգ պսակադրվեց Գանձասարում և 500-ը՝ Շուշիի Ղազանչեցոցում՝ հիշվում է առավելապես որպես *Շուշիի հարսանիք*:
- 44 Тэрнер, В. (1983). «Ритуальный процесс», *Символ и ритуал*, М., «Наука», с. 104-264.
- 45 Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ: Մայր տաճարի՝ աշխարհափոշու հայության հանրահայտ ուխտավայրի վերածվելու մասին տե՛ս Antonyan Y. (2012). "Political Power and Church construction in Armenia" in Agadjanian A., Jodicke A., van Der Zveerde E. (Eds.), *Religion, Nation and Democracy in South Caucasus*. London, New-York, Routledge, pp. 81-95:
- 46 ղե Սերտոն տեղանվանաբանության այս տարրերը կանվաներ «լոկալ հեղինակություններ», որոնք, իրենց իմաստային բազմաշերտությամբ, խախտում կամ վարկաբեկում են համակարգերի միանշանակությունը, այդ իսկ պատճառով՝ փոխարինվում ոչինչ չատղ թվերով, Де Серто, По городу нехом, с. 34-36:

building” (dentist’s), “Ekegheci’s building,” (cathedral’s) “Manya Babo’s building,” (Grandma Manya’s) “Balabek’s building,” “Mardamerner’s building” (widows’ building)...

Urban narratives comprise various accounts, displaying people’s homely perceptions of the city, its public transportation and urban spaces. Such perceptions are also manifested in people’s opposition to anything that disrupts Shushi’s genial inclusiveness. One of our storytellers recalls such an incident. During the celebration of a public holiday, which was also attended by the Armenian authorities, the urban park, next to the building of the Shushi District Administration, was closed. This was an unprecedented measure. They used to gather here during public holidays and celebrate along with representatives of the local government: “I had bad feelings for that decision. When I got there, a crowd had gathered near the park, but the gates were closed... Each year the whole population gathered there, but that year, when they came [Armenian authorities], they closed it and didn’t let us in.” The city that was perceived to be accessible and recognizable would not tolerate any constraint imposed from above. Probably the latter illustrates the difference between big and small cities. Small cities have a human dimension, even administrative centers are adapted to people’s needs, as opposed to big cities with inaccessible and ideological centers.

When recognised, the city conveys a sense of safety and certainty. In terms of security, in the 1990s Shushi was not as safe as in the 2000s. In the early 1990s, people still felt Azeris’ presence; as our storyteller put it, it seemed as though an Azeri would jump out of the ruins.⁵¹ Besides, the streets were not repaired and there was no electricity. Later on Shushi was revived with the footsteps of newcomers and their children, becoming safe and secure: “The streets were safe for children. We didn’t worry if they didn’t arrive on time, we knew that they would come home soon. I didn’t get anxious, when I left them alone in the house, I knew that nothing would happen to them. Now I cannot do the same here.” “People of Shushi were like a family. There was no enmity, people from this or that quarter gathered and chatted. My kid went so far from home...”

In their mind’s eye, Shushi’s inhabitants see their city transformed into a place of pilgrimage, where one walks barefooted like walking around a shrine or a child to experience union with the holy: “Shushi, I want to walk your streets barefoot to feel your earth beneath my feet...”⁵² “I wish I could walk again

51 This was not sheer self-deception. Until November 1992 Shushi was still reachable with Azerbaijani artillery and air forces. See: Դարբաղյան Ա., Չարիիեյան Ս., Շուշին 1992-2002 թթ. էջ 41 [Gabrielyan M., Dabaghyan A. *Shushi in 1992-2002*, p. 41].

52 <https://goo.su/a0hK> 24.08.2021 [5.10.2021]

“Kikhavt shor tam,” “kikhavt pipat anim” – both mean walking around – are common expressions of endearment in Artsakh’s oral tradition. See: Դազիյան Ա. (1983). Արցախ: Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 15, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 166; Սարգսյան Ա. (2015).

յի, տենց ինչ-որ «Էվրիկա» չկար, Էտի Ստեփանակերտ ա արդեն, ցիվիլիզացիա ա լալ ընդդէ, քայց մեզ մոտ անուռով Էինք ասում»։ Սույն տեղանվանքանական կազմակերպումն է գործում և Շուշիի բնակելի շենքերի պարագայում՝ «Կուկլին շենքը», «Չուբնոյի շենքը», «Եկեղեցու շենքը», «Մանյա բարոյի շենքը», «Բալարեկի շենքը», «Մարդըմտոնների շենքը»...:

Քաղաքի ու քաղաքային տրանսպորտի, ինչպես նաև հանրային տարածքների նման ընտանեկան, տնավարի ընկալման շատ վկայություններ կարելի է գտնել քաղաքային պատումներում։ Դրանցից մեկն էլ հակադրվելն է քաղաքի *ընտանեկան* մատչելիությունը խախտող յուրաքանչյուր երևույթի։ Նման դեպք, ըստ բանասացների, եղավ հայաստանյան իշխանությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ պետական տոներից մեկի ժամանակ, երբ փակվեց Շուշիի Ծրջվարչակազմին հարող քաղաքային գրասպահին։ Սա չտեսնված մի բան էր շուշեցիների համար, որոնք սովոր էին բոլորով, այդ թվում՝ պաշտոնյաների հետ, հավաքվել այդտեղ ու նշել կարևոր տոները. «Ընենց վատս թվաց էդ օրը գնացի, լիքը մարդիկ՝ դուռը փակել էին... Միշտ սաղ Շուշի համարյա հավաքված էր քոտեղ, [էդ] տարին որ եկան, փակին, մի հատ մարդ չթողին որ մտնի»։ Ճանաչելի, մատչելի, յուրացված տուն-քաղաքը դժվար է ենթարկվում *վերևից արված* սահմանափակումներին։ Գուցե սրանում կարելի է տեսնել փոքր ու մեծ քաղաքների տարբերություններից մեկը, որոնցից առաջինում՝ իր հաճախ ընդգծված *մարդկային չափամասը*, անգամ վարչական կենտրոնները խիստ անձնական են, կողմնորոշված դեպի մարդը, ի հակադրություն մեծ քաղաքների գաղափարականացված ու անմատչելի կենտրոններին։

Ճանաչվածությունը ոչ միայն մատչելի, այլ նաև անվտանգ ու ապահով էր դարձնում քաղաքը։ Բիսպիկե, սկզբնապես չկար անվտանգության առումով գրեթե կատարյալ այն վիճակը, որը հատուկ էր 2000-ականների Շուշիին։ Առաջին տարիներին դեռ կարծես զգացվում էր աղբրեջանցիների ներկայությունը, ինչպես մեր բանասացներից մեկն է պատկերավոր ասում՝ «*ավերակների միջից թվում էր, թե հիմա դուրս կգա մի թուրք*»⁴⁷, նաև փողոցներն էին քարոքանող ու չկար լուսավորություն։ Հետագայում, երբ Շուշին կրկին *արարվեց* հայերի ու իրենց երեխաների քայլերով, դարձավ տան նման ապահով ու անվտանգ. «*Երեխեքը իրանց համար ազատ, չէինք մտածում Էրեխեն խի հինգ թուղեով ուշացավ, գիտեինք, որ հետս տուն կգա, մենք մեզ համար, հանգիստ թողնում էի տունը, գնում էի տեղ, գիտեի, որ Էրեխեքիս բան չի լինի, քայց հիմա չեմ կարս ստեղ հինգ թուղե թողնեմ, ասեմ՝ տեղ եմ գնում*», «*Վարչե տը շուշեցիները ոնց որ մի ընտանիքի նման, խորթություն մկա, ով որ թաղից էլ լինում ա՝ էլի իրար հետ հավաքվելը, իրար հետ գրուցելը, իմ Էրեխեն օրինակ, գնալիս ա իլալ, մեր տնից*

47 Աղբրեջանցիների ներկայության այս զգացողությունը միայն ինքնաներշնչանքի հետևանք չէր, այն պայմանավորված կարող էր լինել փաստացի ռազմական իրողությամբ. մինչև 1992-ի նոյեմբեր ամիսը Շուշին գտնվում էր աղբրեջանական հրետանու և օդուժի հասանելիության գոտում (տե՛ս Դաբալյան Ա., Գաբրիելյան Մ., Շուշին 1992-2002 թթ.։ Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք, էջ 41)։

along the path leading to Zontikner. I miss every stone and every scene of that path.”⁵³ In urban narratives Shushi is often described as a sacred space: “Shushi is a holy place,” “the city of seven churches.”⁵⁴ The emphasis on the symbolic number seven also alludes to Shushi’s sacredness.⁵⁵ Undoubtedly, all these descriptions center around the Holy Savior Ghazanchetsots Cathedral as the architectural landmark (37 metres in height) and the focus of the sacred city.⁵⁶

Shushi’s revival started not only with the steps of its young inhabitants but also with their participation in cultural and educational life. They were engaged in almost every activity – often despite their abilities, preferences or status. To take part in everything was a common practice: “The shortest route to school was from the mosque. There was also a steep path next to the kindergarten, it led us straight to our school. I headed towards the kindergarten, then to school. Then I headed home again for a bite to eat, then I went to music school. I was a piano student for seven years. I also took singing lessons for three years... And a dance class at the Narekatsi art center, there were other classes too, I took art lessons though I couldn’t draw or paint... I took acting classes. I was involved in the activities of Shushi’s cultural center, or the Club, as we called it, I recited poems, I sang. Those photographs were left at home...”

Shushi was open to every inhabitant, both young and old. Their first-hand knowledge of the city is evidenced by their mental maps which are full of routes and landmarks as well as stories about these places. Each cultural landmark was a network itself that helped everyone – Shushi’s old and temporary inhabitants or Armenians visitors from all over the world – to internalize the city. One of such institutions was Shushi’s “Varanda” youth choir, founded by Zakar Keshishyan in the early

Աղախի բանախոսությունը, Եր., երկր Պրինտ, էջ 562 [Ghaziyani, A. (1983). *Artsakh. Armenian Ethnography and Folklore*, 15. Yerevan, p. 166, Sargsyan, A. (2015). *Folklore of Artsakh*. (p. 562). Yerevan. Edit Print].

53 <https://goo.su/aWkW> 16.05.2021 [5.10.2021]

54 The storyteller names Armenian churches– Kusanats Anapat monastery (built in 1816), St. John the Baptist Church (Kanach Zham, built in 1848), the Holy Savior Aguletsots church (built in 1822), the Holy Savior Meghretsots church (built in 1838) as well as the Holy Saviour Ghazanchetsots Cathedral (built in 1858-87). However, this is not the complete list of Artsakh’s churches: “most of them were destroyed by Azeris.” See: Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ. *Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*. էջ 162 [Hakobyan, T., Melki-Bkshshyan, S., Barseghyan, H. *Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions*., p. 162]. As we mentioned above, the Holy Mother of God church in the Inner quarter was among the destroyed churches. In the 20th century only two churches survived, though partially damaged–Surb Ghazanchetsots and St. John the Baptist of the Upper quarter.

55 Seven as the sum of the spiritual three and the material four symbolises the Cosmic Tree representing its vertical (roots-underworld, trunk-earth, treetops-heavens) and horizontal (four cardinal directions) aspects. See: Топоров В. (1991). «Древо мировое», – МНМ, т. 1, М., Советская Энциклопедия, с. 398-406 [Toporov, V. (1991) “World Tree.” in *Myths of the World: A Thematic Encyclopedia Vol. 1*. Moscow, p. 398-406].

56 For more about Surb Ghazanchetsots as symbol of Shushi’s rebirth and as a pilgrimage site, see: Hakobyan A., Mollica M. (2021). Encountering Turkish Denialism: From the Syrian conflict to the Second Karabakh War. *Urbanities*, Vol. 11 - No 1.

տես ինչքան հեռու...»:

Քայլելու քաղաք Շուշին կորստից հետո շուշեցիների մտապատկերներում դարձավ ռոտարոբիկ քայլելու քաղաք, քաղաք-ուխտավայր, որի գլխավերևում, ինչպես ընտանիքի անդամի՝ հատկապես երեխայի կամ մի սրբավայրի գլխավերևում կամ շուրջը, ռոտարոբիկ պտտվելը բաղձալի է. «Շուշի, ես քու կլիսավր, վրննրպեպեկ քարու ցեխո զգալավ, կոխ տալավ, շոռ տամ...»⁴⁸, «Երագում եմ մի անգամ էլ ռոտարոբիկ քայլեմ էս կածանով ու հասնեմ Չոնտիկներ... ճանապարհի ամեն մի քարն ու տեսարանը կարոտած...»⁴⁹: Շուշիի սրբացման պատկերների կարելի է շատ հանդիպել քաղաքային պատումներում. «Շուշին ինքը սուրբ տեղ ա», «յոթ եկեղեցիների քաղաք»⁵⁰, որտեղ բուն սրբավայրերին զուգահեռ խորհրդանշական յոթ թվի հիշատակությունը ևս քաղաքի սրբազանության մասին է խոսում⁵¹: Այս և նման բնորոշումների մեջ, իհարկե, կենտրոնական տեղ ունի Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ մայր տաճարը՝ որպես քաղաքի ճարտարապետական դոմինանտ՝ շուրջ 37մ բարձրությամբ, և որպես սրբազան քաղաքի կիզակետ, որն իր շուրջն է հավաքում քաղաք-սրբավայր/ուխտավայրը⁵²:

Ակտիվ ներգրավվածությունը քաղաքի կրթամշակութային կյանքի մեջ քաղաքը շարունակաբար արտաբերելու մյուս միջոցն էր: Պատանիներն ու երիտասարդները մասնակից էին քաղաքի կրթամշակութային գրեթե բոլոր հաստատությունների կյանքին՝ հաճախ նույնիսկ անկախ իրենց կարողություններից, նախասիրություններից, ձիրքից: Մի տեսակ կարծես շատ ընդունված էր մաս կազմել այդ ամենին. «Էս մեշիդից մի հատ կարճ ճանապարհ կար կամ էս մանկապարտեզից մի հատ էլի սենց դիքի ճանապարհ կար, սենց դիք էր, ու ուղիղ դպրոցի մոտ էինք գալիս, սենց տնից գալիս էի մանկապարտեզը, հետո սենց դպրոց, հետո նորից գնում էի տուն, հաց էի ուտում, նորից գալիս էի էս

48 <https://goo.su/a0hK> 24.08.2021 [5.10.2021]: Արցախյան բանավոր ավանդություն շատ գործածական է «Կլիսավո շոռ տամ», «Վրլիսավրո պրտոլպատ անին» օրինանց-փաղաքջական խոսքը, տե՛ս Ղազիյան Ա. (1983). Արցախ: Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 15, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 166; Սարգսյան Ա. (2015). Արցախի բանահյուսությունը, Եր., Էդիթ Պրինտ, էջ 562:

49 <https://goo.su/aWKW> 16.05.2021 [5.10.2021]

50 Հիշատակվում են 19-րդ դ. ընթացքում կառուցված Կուսմանց Անապատի Սր. Աստվածածին (կառ. 1816 թ.), Նոր կամ Վերին թաղում գտնվող Սր. Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ծամ, կառ. 1848 թ.), Ազուլեցոց Սր. Աստվածածին (կառ. 1822 թ.), Մեղրեցոց Սր. Աստվածածին (կառ. 1838 թ.) եկեղեցիները և իհարկե Ղազանչեցոց բաղի Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցին (կառ. 1858-87 թթ.), սակայն սրանցով չի սահմանափակվում հայկական եկեղեցիների շարքը Շուշիում, որոնց մեծ մասը «արդեջանցիների ձեռքով քանդվել ու չեն պահպանվել» (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Երեան, Երեանի համալսարանի հրատարակչություն, 1998, էջ 162): Ղրանցից մեկի՝ Ներքին բաղի Սր. Աստվածածին եկեղեցու մասին, որ հայերին այստեղից դուրս մղելուց հետո, ավերվեց, վերևում նշեցին: Այս ամենի հետևանքով արդեն 20-րդ դ. Արցախի Երեմնի վարչական ու հոգևոր կենտրոն Շուշիում կիսակործան պահպանվել էին միայն Ղազանչեցոցի Սր. Ամենափրկիչն ու Վերին թաղի Սր. Հովհաննես Մկրտիչը:

51 Toporov B. (1991). «Древо мировое», – МНМ, т. 1, М., Советская Энциклопедия, с. 398-406): Պատահական չէ, որ թվային ծածկագրումը միշտ դառնում է արդիական՝ տեղին կամ երևույթին տիեզերականություն հաղորդելու նպատակով:

52 1992-ից Ղազանչեցոցի՝ Շուշիի «վերածնունդան» խորհրդանիշ և աշխարհի հայերի ուխտավայր դառնալու մասին, տե՛ս u Hakobyan A., Mollica M. (2021). Encountering Turkish Denialism: From the Syrian conflict to the Second Karabakh War. *Urbanities, Vol. 11 · No 1*:

երաժշտական դպրոցը... յոթ տարի դաշնամուր եմ գնացել, երեք տարի էլ վոկալ բաժին... գնում էի պարի, Նարեկացի արվեստի կենտրոն, մենակ պար չէ, ամեն ինչ էլ գնում էի՝ պար էլ եմ գնացել, նկարչություն էլ եմ գնացել, նկարել թեկուզ չգիտեմ, բայց գնում էի նկարչություն, թատրոն եմ գնացել... Շուշիում էդ Մշակույթի կենտրոնում, որ միջոցառումներ էր, մասնակցում էի, ասումնքում էի, երգում էի, դե նկարները մնացել են սաղ տունը, մենք ասում էինք Կյուրը...»: Թե ինչքան ճանաչելի ու բաց էր Շուշին այս առումով իր մեծին ու փոքրին, լավագույնս վկայում են նաև մեր մտաքարտեզները՝ իրենց ուղի-գծերով ու նշակետերով՝ դրանց շուրջ կենդանություն ստացած ամենատարբեր պատմություններով: Նշակետերից՝ կրթամշակութային օջախներից, ամեն մեկը մի աշխույժ ցանց է, որն իր հերթին բերում էր քաղաքը որպես տուն յուրացնելուն, ընդ որում՝ ոչ միայն իրենց՝ շուշեցիների, այլ նաև այստեղ այցելող/ ժամանակավոր բնակություն հաստատող հայաստանցիներին ու սփյուռքահայության համար: Դրանցից մեկն էլ Շուշիի Վարանդա երգչախումբն է, որ ստեղծվել է լիբանանահայ Չաքար Քեշիշյանի նախաձեռնությամբ, 1990-ականներին ու դարձել ոչ միայն շուշեցիներին, այլև շուշեցիներին ու լիբանանահայերին միավորող մի օջախ: Մարդկային ջերմ ու ամուր կապերը, որոնք հաստատվել են «Վարանդայում», օգնեցին ոչ միայն ապրեցնել Շուշին՝ 90-ականներից ի վեր, այլ, բառիս ոչ ամենևին միայն փոխաբերական իմաստով՝ ապրել նաև Շուշիից հետո՝ 2020-ին: Այսպես, մեր գրուցակիցներից մեկը, իր երեք երեխայի հետ պատերազմի օրերին Երևան տեղափոխվելով, կարողացավ ապաստան գտնել լիբանանահայ ընկերուհու երևանյան տանը, որի հետ ծանոթացել էր հեռավոր 90-ականներին նույն «Վարանդայում»: Եվ եթե ժամանակին ինքն էր նրան ու ևս երեք հոգու հյուրընկալել Շուշիի իրենց տանը, ապա 2020-ի պատերազմի օրերին արդեն Երևանում հաստատված ընկերուհին է հյուրընկալում իրեն, երկու ամիս պահում իր տանն ու այնուհետ օգնում վարձակալել բնակարան՝ վճարելով առաջին երկու ամսվա վարձն ու տրամադրելով ասպրուստի համար անհրաժեշտ պարագաներ:

Քաղաք-ընտանիքը

Քաղաքով քայլելը ոչ միայն քաղաքն ամեն օր *հավաքել* ու ի մի բերել էր նշանակում, այլ, Շուշիի պարագայում, հաճախ նաև՝ ընտանիքն ամբողջացնել: Մի շատ զգայական պատկեր է գծագրվում պատումներից մեկում, որի հեղինակն ուղղակի նկարագրում է իր ամենօրյա ճանապարհը՝ տնից դեպի աշխատավայր, Դազանչեցոցի մոտից մինչև Շրջվարչակազմի շենք՝ տալով քաղաքի ընտանեկան/անձնական չափման խոսուն մի օրինակ. «Տենց մի ժամանակահատված կար, ես ուզում եմ անպայման նշել, որ քրոջս տղան՝ Վահագը, էս «Դավիթի խանութում» էր աշխատում, ստեղ՝ Խաչմերուկում, այ էս խաչմերուկից ներքև եղբայրս էր,

1990s. It brought together not only those who lived in Shushi, but also Armenians from Artsakh and Lebanon. The strong ties and kinship established between its members were essential for the revival of Shushi in the early years. But they proved to be crucial in 2020 too, helping to live away from Shushi. One of our storytellers who had to move to Yerevan with her children during the war, found a shelter in the house of her friend, an Armenian woman from Lebanon. They got acquainted while singing in the Varanda choir. Our storyteller's friend was living in her Shushi house back in the 90s. Thirty years later she lived in her friend's Yerevan apartment for three months; this kindly soul also helped her to rent an apartment.

Shushi as Family

Walking in the city means not only fitting together its urban fragments but also unifying one's family. This unique feature of Shushi is exemplified in a moving narrative in which a woman describes her daily route from home to work – a distance between Surb Ghazanchetsots to the building of the Shushi District Administration – emphasising the family dimension of the city: “ I want to emphasise that during that time, my sister's son Vahag was working in “David's shop,” located at this crossroads, my brother, who was a taxi driver, parked his car at a taxi rank near the Ghazanchetsots, I met him every morning at this crossroads, when he was waiting for his passengers. My sister's apartment building was next to the taxi rank, it was a five-storey building, we used to call it “first building at the crossroads,” there were four apartment-buildings next to each other, my uncle, my mother, my brother's family, they all lived in the same building, the entrances to their apartments were different. My brother worked for telecom, and was a taxi driver for some time. When I was heading to my workplace each morning – I don't know why I recall only summer mornings – it was clear and calm. I was so happy, when I greeted Vahag everyday, then my brother, my sister. I had a feeling that those moments were unique and could never be repeated. You feel that it can't last too long. And it didn't .”

In this idyllic imagery the city and the family are intermingled. Family, transcending its conventional boundaries and leaving the private space, extends to the city, where people, as in families, know and take care of each other: “If we had health problems, we were not looking for a doctor, we already had one, our family doctor Khachatryan, we just visited her, we knew her since childhood.” For instance, if a child misses his dad – who

տաքսի էր քշում, տաքսին կանգնած էր, որ առավոտ դուրս էի գալիս իմ ճանապարհս ստեղ ա էլի՝ Դագանչեցոցից վերև հենց տաքսիների էս կանգառից, ստեղ քրոջս շենքն էր՝ հինգհարկանի շենք, ասում էինք «Խաչմերուկի առաջին շենք», չորս շենք ա իրար հետևից՝ առաջինում էր, երրորդ պառլեգդում քույրս էր, ու վերջին պառլեգդում քեռիս էր, դե մամնաս, եղբորս ընտանիքն էլ՝ ինքը գալիս, ստեղ տեղեկումում էր աշխատում, որոշ ժամանակ տաքսի էր վարում, ու ես որ առավոտ դուրս էի գալիս, չգիտեմ ինչու՝ ամառ եմ հիշում, պայծառ, Էդ Շուշիի ամառային առավոտը, սենց ջինջ, մաքուր էր ուրիշ տեսակ, ինձ էնքան լավ էի զգում, որ գալիս էի ստեղ Վահագին էի տեսնում՝ «ոնց ես, լա՞վ ես», ստեղ՝ եղբորս, քրոջս էի՝ ընդեղ, ու ես, ոնց որ գիտեք ինչ զգացողություն ունեի, որ սրանք անկրկնելի պահեր են, ոնց որ զգաս, որ սրանք հնարավոր ա մի օր չկրկնվի, ու տենց էլ եղավ էլի՝ միշտ էլ ես զգում էի, որ ո՞նց կարող ա Էսքան հաջող լինի էլի ամեն ինչ, ու իրոք տենց էլ ստացվեց»։ Հովվերգական (իդիլիական) այս պատկերում քաղաքն ու ընտանիքն ինքնատիպորեն միահյուսվում են։ Ընտանիքը, հատելով իր սովորական սահմանները, դուրս է գալիս անձնական տնից և շարունակվում տուն-քաղաքում, որտեղ, ինչպես տանը, բոլորն իրար ճանաչում են և շփվում ընտանեվարի, որտեղ «եթե մի հատ խնդիր ունեինք՝ չէինք մտածում՝ ինչ անենք, բա ով կլինի բժիշկը, գիտեինք, որ մեր բժիշկն ա, մեր Խաչատրյանն ա, գնում էինք իրա մոտ, փոքրուց մեկը մեկին գիտեինք»։ Կամ եթե երեխան ուղղակի կարոտել է Արտակարգ իրավիճակների ծառայությունում աշխատող հորը, զանգում է ու խնդրում իր հայրիկին՝ առանց տալու նրա անունը՝ «Ես իմ պապուս ըմ օգյում» միակ և անքննարկելի փաստարկով։ Քաղաքային տարածությունը դառնում է ընտանեկան և անձնական, ու քաղաքն իդեալականանում է հենց այդ հիմքով։ Կամ, ինչպես Շուշի հարս գնացած մեր գրուցակիցներից մեկի պատումում, սկզբնապես անհրապույր քաղաքը յուրացվում, արարվում է արժևորվում է նախևառաջ իր նոր ընտանիքով. «ինձ թե՛ իմ ընտանիքս, թե՛ սկիսուրս, ամուսինս շատ լավ են վերաբերվում, ըտեղ ես վատ բան չեմ հիշում, դրա համար իմ համար քաղցր ա իմ քաղաքս, իմ քաղաքս՝ Շուշին, չգիտեմ, սիրել եմ»։

Շուշին իբրև դրախտավայր ընկալելու պատումային պատկերներում, այսպիսով, գծագրվում է դրախտի առնվազն երկու տեղայնացում՝ իբրև քաղաք-այգի (դրախտային այգին) և իբրև քաղաք-ընտանիք/տուն։ Քրիստոնեական գրական, սրբապատկերային և ֆոլկլորային ավանդույթում դրախտի կերպարի զարգացման երեք ուղղությունից՝ դրախտը՝ որպես այգի (հմմտ. Եդեմի հինկտակարանային նկարագրությունը), դրախտը՝ որպես քաղաք (հմմտ. երկնային Երուսաղեմի նորկտակարանային նկարագրությունը), դրախտը՝ որպես երկինք, առնվազն երկուսը նշմարելի են Շուշիի դեպքում⁵³։ Շուշի-այգին մեր պատումներում դրախտային է դառնում

53 Аверинцев С. (1992). Рай, МНМ, т. 2, М., Советская Энциклопедия, с. 363-366.

works at the State Service of Emergency Situations – he just calls and asks for his father without telling who his father is: “I want to talk to my dad.” The urban landscape transforms into a family space, and thus, an ideal home. One of our storytellers, who moved to Shushi only when she got married, describes how Shushi – a seemingly unattractive city at first sight – became home for her: “My family, my mother-in-law and my husband treat me with kindness. I have fond memories of Shushi, a sweet city, I loved my city.”

When we examine the narratives in which Shushi is depicted or perceived as paradise, we find at least two manifestations of heavenly places in the urban landscape – Shushi-the-garden (Garden of Eden) and Shushi-the-family. In Christian literature, iconography and folklore there are three major representations of paradise – paradise as garden (description of Eden in the Old Testament), paradise as city (description of New Jerusalem in the New Testament) and paradise as heavens.⁵⁷ At least two of these directions can be traced in Shushi.

On the one hand, in these narratives Shushi-the-garden attains heavenly attributes thanks to its fresh air (“as if it is washed”⁵⁸ or piercing fresh, “as if you heard it piercing when you breathed in deeply”), its purity and cleanliness, its towering trees, chirping of birds, the white dome of Ghazanchetsots and chimes of its bells. This amalgam is synonymous with an ideal city that encompasses ideally natural⁵⁹ and symbolic landscapes, from the masterful Holy Savior Ghazanchetsots to the profoundly modest Kanach Zham.

On the other hand, we have the pastoral Shushi-the-family with its alluring human dimension. A modern metropolis simply lacks it, whereas Shushi acquired it naturally, through spatial self-organization, which is the prerogative of small cities. Human

57 Averintsev С. (1992). Рай, МНМ, т. 2, М., Советская Энциклопедия, с. 363-366 [Averintsev, S. (1992) “Paradise” in *Myths of the Peoples of the World: Encyclopedia, Vol. 2*, p. 263-366]

58 “*Sushi’s freshness... as if nature washed the air, that freshness is precious, I breathed in that fresh air even in hot weather, you literally feel its freshness., it’s crystal clear, I didn’t encounter anything like that, now I see why Shushi was fought for...probably for that freshness, for that location.*”

59 The ideal natural landscape also included Jdrdruz, Hunot and the surrounding woods, which became not only places of recreation, but also a fertile ground for hunting or wildcrafting. There were plenty of plants and herbs to be harvested for each season – wild strawberries, orchids, bath asparagus, blackberries, thyme, rosehips, medlar fruits. There were special wildcrafting trails for each plant. The depiction of these trails offers new perspectives for learning more about people’s mapping of Shushi’s surrounding areas and their special spots as well as about the fate of these spots, which are under foreign control now. “Every year we harvested strawberries, then flowers. There is a flowering plant called wild orchid, Turks are crazy about it; now they have a restaurant named after this flower. For sure, we harvested orchids too, it was a tradition. Then it was the season for blackberries. The place where we picked them was outside the city area. There was a spring on our way, up to Isahak’s spring, we always stopped by it. Now it has dried up. Then we harvested rose hips, thyme. Do you know where you can find the best thyme? Near the “Shushi” sign, now it became Shusha, or near the Yerevan gates, as we called the place in the past. The area abounded with thyme plants of the best species. We also harvested medlars. Our woods were full of edible plants and flowers, as they are now.”

իր մաքուր օդով (որ «կարծես լվացված լինի»⁵⁴ կամ որը մաքրությունից զրնգում է՝ «ասես էն օդի զրնգոցը գզում էիր է, որ շնչում էիր, օդը ասես քո ականջներում զրնգում էր») և, առհասարակ, մաքուր և ջինջ ճերմակաթյամբ, շուշ՝ ուղղաբերձ ծառերով ու անհամար դրախտային թռչունների գեղգեղանքով, ճերմակ Ղազանչեցոցի գմբեթով ու զանգերի դողանջներով: Այս ամենի համադրությունը թույլ է տալիս խոսել կատարյալ ընկալում ունեցող մի քաղաքի մասին, ով իր մեջ ամփոփում է իդեալական բնական⁵⁵ և սիմվոլիկ լանդշաֆտները՝ գերիշխող սպիտակ Ամենափրկիչից մինչև համեստ, բայց խորախորհուրդ Կանաչ Ժամ: Մյուս կողմից ունենք հովվերգական քաղաք-տուն/ընտանիք, որում նկատելի են քաղաքի մարդկային չափման գրավիչ էֆեկտները: Արդի քաղաքներին, հատկապես մեծ քաղաքներին այնքան չբավարարող մարդկային չափումը, Շուշիի դեպքում, իհարկե, միջավայրի բնական ինքնակազմակերպման արդյունք է, փոքր քաղաքներին հատուկ շրայություն՝ արդի ուրբանիստական մեծ զարգացումների ֆոնին: Մարդկային չափումն այստեղ արդիականանում է ոչ միայն քաղաքի դիտանկյունից՝ իրրև հոգատար հայացք իր բնակիչների հանդեպ, այլև բնակիչների դիտանկյունից՝ իրրև նույնքան հոգատար հայացք իրենց քաղաքին, որ մի դեպքում ներկա է սեփական երեխայի, մեկ այլ դեպքում վայելչագեղ կնոջ⁵⁶ կամ ճերմակագզեստ հարսի կերպարով⁵⁷, բոլոր դեպքերում՝ որպես հարագատ տուն:

- 54 «Շուշիի էդ մաքրությունը, ինքը բնական ոնց որ օդը լվացած լինեղ, չգիտես, Շուշիի էդ օդի մաքրությունը մի ուրիշ ա, ես որևէ տեղ, դա նույնիսկ ամառնը, էն շոգ օրերին էլի զգում ես, ոնց որ դու զգաս, որ օդը մաքուր ա, սենց կրիստալնը չիստոյ, և ուրիշ ոչ մի տեղ ես դա չեմ հանդիպել, որ էնտեղ ես ապրում, դա երկի թե սովորական ա, չես էլ գնհատում, ... բայց ինչ դուրս ենք եկել, ես հասկացել եմ, թե ինչի համար ա Շուշիի համար էքքան ջանքերը, երկի թե հենց էդ բնական մաքրությունն ա, դիրքն ա»:
- 55 Բնական լանդշաֆտի կատարելության մասն էին նաև քաղաքին հարող Ջորդոզն ու այն շրջապատող անտառները, որոնք ոչ միայն քաղաքային ժամանցի գլխավոր տեղերն էին, այլ նաև բարեբեր վայրեր՝ շուշեցիների համար ապրուստի միջոցներ մատակարարող: Անտառներում տղամարդիկ որսորդական հմտություններն էին բանեցնում, կանաչ հավաքչական: Հավաքչության սեզոնը բացում էր անտառի ելակը կամ վայրի մորին, որին հաջորդում էին ծաղիկները՝ վայրի խոլորձը, ապա՝ խնջուզը, մռշ, ուրցը, մասուրը, գլեթը: Անտառային յուրաքանչյուր բարիք ստեղծում էր հավաքչության իր եթերոլին, որի նկարագրությունը քաղաքի շրջակայքի ժողովրդական քարտեզագրման ու դրա հաղթանակային հարազատ կետերի նկարագրության նոր հեռանկարներ է բացում՝ ընդհուպ մինչև հարագատ կետերի ներկա ձևակազմի արձանագրումն արդեն օտարի տնօրինության տակ. «մորին հավաքում էինք, էդ պարտադիր, ամեն տարի, հետո էն ծաղիկները, մի հատ ծաղիկ կա է՝ վայրի խոլորձը, որ թուրքերը հիմա գծվում են, իրանց ռեստորան են սարքել, մենք էդ ծաղիկը ամեն տարի հավաքում էինք, գնում էինք՝ տա ավաթուրդի էր, տրադիցիա էր, հետո մոշի սեզոնն էր բացվում, մռշ էինք բերում, Շուշիից դուրս էինք գալիս, գնում էինք, հավաքում, հետո ձանձիրն մի հատ աղբյուր կա, Ապրտարիդր պիտի գալինք, հիմա էդ աղբյուրը ցամաքել ա, Իսահակի աղբյուրից մի քիչ վերև, հետո մասուրը հավաքում էինք, ուրցը, ուրցը գիտեք ամենայալ ուրցը, էն որ Շուշի էր գրած, հիմա Շուշա ա դարձրել, Հայաստանից որ գնում ենք է, Երևանյան դարպասներ ա առաջ կոչվում, այ էդ ամենաշատ ուրցը ու ամենալավը բտել ա, հետո գլեթն ա, մեր անտառները բերք ու բարիքով լիքն ա եղել, հիմա էլ ա տենց»:
- 56 «Մի գիշերվա՛ Շուշի, / ընդմիջտ հիսունամյա / պապիս կարոտներով թեզ ուզեցի սիրեմ- / էն ի՛նչ սիրուն էիր՝ փրփրածմայակ, / բարակիրան, ճակխող մատներով նեղ, / էն ի՛նչ սրտապատառք / սպալված ու չեկած՝ / իմ՝ ուրիշ բաժին առաջին սեր, / իմ առաջին ատուղի անկման պես կարձ...» (Աթաբեկյան Ն., Մի գիշերվա Շուշի, «Գրական բերք», 01.06.2013):
- 57 Քաղաքը իրենով կլանած Ղազանչեցոցի Մայր տաճարը (հմնտ. քաղաքի վիզուալիզացումները իր գլխավոր խորհրդանիշի պատկերով) կանացիության հետ միասին երբեմն իմաստավորվում է նաև որպես *հարս*՝ իղելով ինչպես ժողովրդական՝ ճերմակագզեստ հարս – ճերմակ եկեղեցի զուգորդմանը, այնպես էլ եկեղեցու աստվածաշնչյան ընկալման իրև: Բրիտտոյի հարս: Մյուս կողմից, դրախտի մարմնավորում քաղաքը՝ Երևանյան Երուսաղեմի աստվածաշնչյան պատկերով, նույնպես ներկայանում է որպես երկնքից իջած զարդարված հարս (Յայտ. Յովի. 21,2): Շուշիի մասին պոետական անդրադարձներում էլ այն

dimension implies not only a caring attitude of the city toward its inhabitants, but also a reciprocal arrangement, when inhabitants take care of the city that metamorphoses at times into a child of their own and at times into a graceful lady,⁶⁰ or a bride dressed in white.⁶¹ The latter makes Shushi into a place to which its inhabitants yearn to return, even if their homes are burnt. The loss of the city is of their own no matter whether they long for the ruins of their ancestral home, or for their future home. “I mourn the loss of Shushi, as if it is my own... Never have I thought of a non-personal grief that becomes so personal, I could never imagine. New generations are taught differently, imbued with such notions as “peacebuilding” or ‘one can have multiple homes.’ No, I was raised in another way.”

- 60 Մի գիշերվա՝ Շուշի, / ընդմիջտ հիսունամյա / պապիս կարոտներով քեզ ուզեցի սիրեմ,- / էն ի՛նչ սիրուն էիր՝ փրփրածնյակ, / բարակիրան, ճախրող մատներով նեղ, / էն ի՛նչ արտապատառ / սպալված ու չեկած՝ / իմ ուրիշի բաժին առաջին սեղ, / իմ առաջին աստղի անկման պես կարճ...» (Աթաբեկյան Ն., Մի գիշերվա Շուշի, «Գրական թերթ», 01.06.2013) [Shushi of that night/ Always fifty years old/I tried to love you/ Through my grandfather's anguish/ What a beauty you were/ Looking like a glittering lace-work/ Slender-waisted, slender-fingered/ What a seductress/ Long awaited, not shown up/ My first love belonging to others/ As quick as my first fall of a star (word-for-word translation) Atabekyan, N, "Shushi of that night," *Grakan Tert*, 01.06.2013]
- 61 The Surb Ghazanchetsots Cathedral whose magnificence engrossed the city (e.g. serving as the symbol of Shushi in visual representations) is often perceived as a *bride*, which alludes both to the popular association between the bride and the church dressed in white, and to the biblical interpretation of the church as the bride of Christ. To put it in biblical metaphor, Shushi-the-paradise like the new Jerusalem comes down out of heaven prepared as a bride (Revelation 21:2). In poetic imagery Shushi is also depicted as a city that came out of heaven.«Եվ Աստված ասաց. / Այստեղ դրվի / Քաղաքը – քարե քամիների վարդ / և աննախաբան-միանգամից / Քաղաքը իջավ երկինքն ի վար» (Աթաբեկյան Ն., Մի գիշերվա Շուշի, «Գրական թերթ», 01.06.2013) [And God said:/Let there be/ the City–the rose of stony winds/Without a prologue, at once (word-for-word translation)]. Atabekyan, N, "Shushi of that night," *Grakan Tert*, 01.06.2013]. For more on the mythological aspects of a feminine city, see: Топоров В. (1987). Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте, Исследования по структуре текста. М., с. 121-132 [Топоров, В. (1987). "The Text of the Virgin City and the Harlot City in the Mythological Aspect" in *Studies on the Structure of the Text*. Moscow, p. 121-132].

Թերևս, տուն-քաղաքի այս ընկալումն է նաև պատճառը, որ Շուշին միշտ վերադարձի ցանկալի վայր է՝ նույնիսկ անձնական տան մոխրացման դեպքում, և նրա կորստի ցավն էլ խիստ անձնական է՝ անկախ նրանից այնտեղ նախնիներիդ տան կանչող ավերակներն են, թե ապագայի տունդ. «Շուշիի կորուստը ինձ համար անձնական ա... ես կյանքում չէի պատկերացնի, որ կլինի տենց անանձնական ցավ, որ Էդքան անձնական ա, չէի պատկերացնում, մեր սերունդը հիմա ուրիշ ձևով ա մեծանում, այսինքն՝ իրան ասում են ինչ-որ «խաղաղասիրություն», «տունը կարելի ա ամեն տեղ գտնել», քայց չէ էլի, ես տենց չեմ մեծացել...»:

քաղաք է՝ իջած երկնքից. «Եվ Աստված ասաց. / Այստեղ դրվի / Քաղաքը – քարե քամիների վարդ / և աննախարան-միանգամից / Քաղաքը իջավ երկինքն ի վար» (Աթաբեկյան Ն., Մի գիշերվա Շուշի, «Գրական թերթ», 01.06.2013): Քաղաքային համատեքստի երկու տիպի՝ քաղաք-կույսի և քաղաք-անառակ կնոջ տեքստերի և, առհասարակ, քաղաքի կանացիության առասպելաբանական առումների մասին տե՛ս Топоров В. (1987). Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте, Исследования по структуре текста. М., с. 121-132:

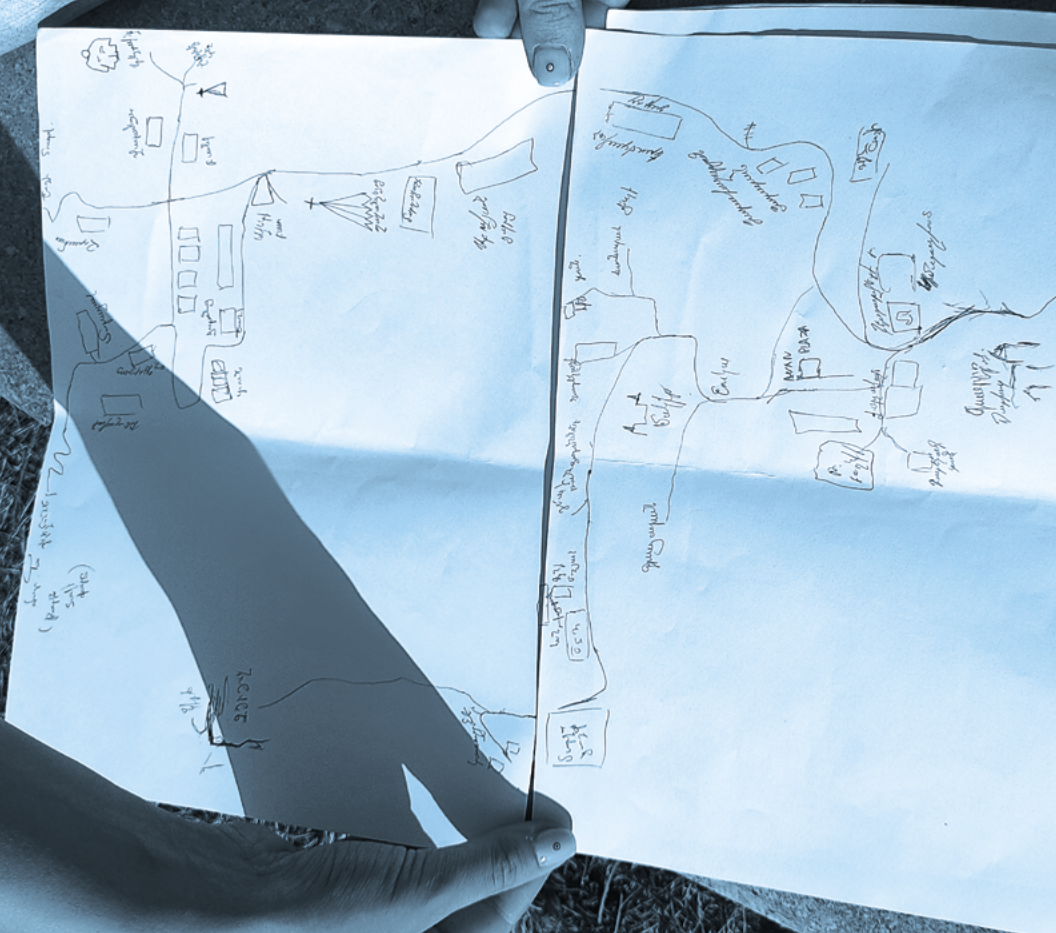
People of Shushi

Շուշեցիները

Inna Gasparyan

“I was born and raised in Shushi. I don’t remember much of my childhood but I recall that our house was located in a very remote area. Until I was five years old we lived in a detached house near the Narekatsi art center. I also recall that as kids, we used to go and play in the vicinity of that center which was still half destroyed, it was fun to frolic among the ruins. We first lived in a spacious two-storey house with a garden. My mother used to work in the garden, she came home from work during her lunch breaks and watered it. We grew everything in our garden, the food was expensive at that time. Besides, money was short in the immediate post-war period. That’s why my mother came and watered our garden, so that we could have something to eat... We cultivated tomatoes, beans, we kept bees...We found the art of beekeeping very comforting. We also had three walnut trees in our garden which were older than me. Climbing a walnut tree was a dangerous undertaking as you could slip and fall, but my brother always climbed to the top of those trees and greeted us from there. It is a happy memory for me, but I also remember how my mother turned pale every time my brother climbed the tree, asking him to get down at once...We also raised our own chickens.

My father built a small pavilion in our garden, so that I could play there with the kids next door. Like many kids my age, I had a three-wheeled bike. We lived on the first floor. The second floor was used as storage, we kept my bike there so that it didn’t get wet. Once I went upstairs to take my bike but before I could get hold of it I lost my balance and tumbled down the stairs. It was very painful, I hit my head on the concrete stair step which had a metal edge.”

“When I was five, we moved to another house (5 Amiryan Str.), near the Surb Ghazanchetsots Cathedral. We moved there because my mother had a frightening dream in which my brother was seriously injured by falling from the second floor. The new apartment was on the first floor, so there was no longer any danger. We attended the school after Daniel Ghazaryan which was close to our previous house. There were three schools in Shushi—the one we attended, the school after Abovyan which was near the cathedral, and the school after Muratsan. Our new apartment needed to be repaired. We had to paint the walls and so on. The whole family was engaged in this process which was probably my best childhood experience. We carried heavy buckets full of building sand or soil all day long as we had to level

Իննա Գասպարյան

«Գասպարյան Իննա Արթուրի: Ծնվել ու մեծացել եմ Ծուշիում: Բնականաբար, մանկությունս չեմ հիշում, բայց գիտեմ, որ մեր տունը շատ կորած տեղ էր: Էն ժամանակ՝ մինչև 5 տարեկանս, սեփական տանն էինք ապրում, Էդ տունը Նարեկացի արվեստի միությունից մի քիչ վերև էր, ու ես հիշում եմ, որ իջնում էինք, Բնտեղ դեռ ավերակներ էին, շատ հավես էր ավերակներով վագվզելը: Մեր առաջին տունը բավականին մեծ, երկհարկանի տուն էր, այգի ունեինք, որտեղ մամաս աշխատում էր, ընդմիջման ժամին գալիս, արագ ջրում էր, գնում: Բնտեղ ամեն ինչ աճեցնում էինք ուտելու համար, որովհետև Էդ ժամանակ շատ թանկ էր ուտելիքը, իսկ ֆինանս, բոլորս հասկանում ենք, պատերազմից հետո չկար: Ու մաման գալիս, ջրում էր, որ երբ բերք լինի, մենք գոնե ուտելիք ունենանք: [...] Աճեցնում էինք լոլիկ, լոբի, ունեինք մեղուններ, շատ հավես էր մեղվաբուծության Էդ ամբողջ արվեստը... ունեինք ինձնից տարիքով երեք անգամ մեծ պոպոռի ծառ. դե, գիտեք, չի կարելի պոպոռի ծառ բարձրանալ, որովհետև կարող ես ուղղակի սայթաքել ու ընկնել, իսկ Էդբայրս ամեն անգամ բարձրանում էր Բնտեղ ու ամենավերին կետից սկսում բոլորին բարևել: Իմ հիշողություններում դա շատ հավես էր, բայց որ հիշում եմ մամայի դեմքը Էդ պահին՝ սպիտակ, կապտած, ասում էր՝ Սաք, իջի Էլի: Հավեր էլ ունեինք:

«Հիշում եմ, որ պապան Բնտեղ բեսեդկա սաքբեց, որ ես մեր տան կողքի հարևանների երեխաների հետ խաղամ: Հետո, ինձ թվում ա շատերն ունեին Էն երեքակնանի հեծանիվներից, ես էլ ունեի. հաճախ իրեն դնում էինք երկրորդ հարկում, որ, ասենք, դրսում ջուր չդառնա, առաջին հարկում ապրում էինք, իսկ երկրորդ հարկում ինքն ուղղակի դրված էր: Ու մի անգամ գնացի՝ վերցնեմ, չեմ հիշում՝ ոնց եղավ, բայց այն մնաց տեղում, իսկ ես երկրորդ հարկից գլորվեցի: Ծատ ցավոտ էր, որովհետև վերջին աստիճանը քարից էր, ու անկյունային հատվածում մետաղ էր, գլուխս մի լավ խփեցի»..

«Երբ հինգ տարեկան էի, տեղափոխվեցինք Ղազանչեցոց եկեղեցու մոտակայքը՝ Ամիրյան 5, Էն պատճառով, որ մաման երագ էր տեսել Մարգսի մասին, որ իբր երկրորդ հարկից ընկնում ա ու վնասում իրեն, դրա համար տեղափոխվեցինք մի տուն, որն առաջին հարկում ա, և հաստատ ոչ մի բան չի լինի: Ես հիշում եմ, որ տեղափոխվելուց հետո էլ դեռ ներքևի դպրոցն էինք գնում՝ Դանիել Ղազարյանի անվան, որը մեր հին տանը շատ մոտ էր: Ծուշիում երեք դպրոց կար՝ Էդ ներքևինը, եկեղեցու կողքի Աբովյանի դպրոցը ու ավելի վերև՝ Մուրազյանի անվան դպրոցը: Երբ տեղափոխվել էինք նոր տուն, բնականաբար, վերանորոգելու հարց կար, պատեր ներկելու հարց, Էսինչ-Էսինչ, ու երևի իմ մանկության ամենաերջանիկ ժամանակահատվածն էր դա, երբ ուղղակի

the uneven floor surface. It was the “dirtiest” and happiest time of my life.”

“When I started attending the school after Abobyan, my mother and I moved to Kirsavan, a village in the Shushi Province, as my mother was appointed as a headteacher at the local school. The rest of the family stayed in Shushi. However, I also recall that we went back to Shushi on weekends. There was a small grocery store at Khachmeruk [the central crossroads] called “Donar’s shop,” where we made our weekly purchases.

As in winter the road leading to Kirsavan was unsafe, my mother didn’t take me to school with her and I stayed in Shushi. From time to time I played alone in the backyard of our apartment building. It was fun. Then other kids came and said: “Inna, let’s play together.” We forgot about our homework and kept on playing. I had a happy and unique childhood in Shushi.”

“When I was in fifth grade, we had to move to Yerevan for two years as my father suffered from leg pain. We returned to Shushi, when I was twelve. In my opinion, it marked the end of my childhood. I reached my adolescence, trying to participate in community life, so to speak. At the age of five I joined the “Varanda” choir. I also attended the youth center which was located at the building of Oriordats Dprots (school for girls) not far from Realakan Dprots (Real School).”

“My mother worked at the youth center for some time. When I had no class, I went there and wandered through the building which was still partially ruined, and it was quite dangerous. However, I knew the building inside out – every stone, every piece of wood and every grain of dust was familiar to me. The Varanda classes were held at the musical school. All my family attended these classes. Thanks to Mr. Zakar, the conductor of the choir, we learned to appreciate music. We also participated in the annual “Aram Manukyan Summer Camp” at the Narekatsi art center, which lasted a month. I remember how we walked down to the Narekatsi center from Surb Ghazanchetsots. The center was near our previous house. We stayed at the center for seven or eight hours. Then we had to go back on foot as we missed the bus which ran on a limited schedule.

There was a road few people were aware of, but I knew it as I lived in the vicinity for a while. The road seemed very dark as it was overshadowed by trees. It was an unusually steep road as if you walked on a wall. Of course, it was the impression I got as a child. Now it seems to be pretty far-fetched.

“Kanach Zham [St. John the Baptist Church] was one of my

տնեցիքով տուն եք նորոգում... տնից սահվոր ծանր դույլեր եք հանում՝ հողով, ավագով, որովհետև պետք ա գետնի էդ մի հատվածը իջեցնել, որ ընդհանուր գիծն ավելի ցածր լինի: Դա երևի «ամենակեղտոտ», բայց ամենալավ ժամանակն էր իմ կյանքի»:

«Երբ արդեն Աբովյանի դպրոց էի գնում, չեմ հիշում՝ ինչ պատճառով, երրորդ տարում ես ու մաման տեղափոխվեցինք Քիրսավան, որովհետև մաման դպրոցի տնօրեն էր, իսկ ընտանիքի մյուս անդամները մնացին Շուշիում: Էդքանի հետ մեկտեղ ես շատ լավ հիշում եմ, որ երբ շարաթ-կիրակի գալիս էինք, գնում էինք Խաչմերուկ, Էնտեղ մի խանութ կար, կոչվում էր «Դոնարայի խանութ», մենք Էնտեղից առևտուր էինք անում ամբողջ շարաթվա համար:

Հետո հիշում եմ, որ երբ ձմռանը մաման ինձ էլ էր տանում դպրոց (Քիրսավանի ճանապարհը շատ վտանգավոր էր), մնում էի Շուշիում, ու Էնպես էր ստացվում, որ բակում մենակ խաղում էի, շատ հավես էր. բոլորը գալիս, ասում էին. «Իննա, ես էլ եմ ուզում քո հետ խաղամ»: Ու վերջ, մոռանում էին դասերի մասին, գալիս էին խաղալու: Ծատ ծիծաղելու, շատ յուրահատուկ մանկություն եմ ունեցել Շուշիում»:

«Ես հինգերորդ դասարանում էի, երբ պապայի ոտքի խնդիրների պատճառով ստիպված երկու տարով տեղափոխվեցինք Երևան: Հետո վերադարձանք Շուշի, ես 12 տարեկան էի, ու երևի արդեն մանկությունս ավարտվել էր իմ համար: Սկսվեց, կարելի է ասել, ավելի հասարակական կյանքը, երբ փորձում էի տարբեր միջոցառումների մասնակցել: Դեռ 5 տարեկանից ես այցելում էի Շուշիի «Վարանդան», ինչպես նաև Մանկապատանեկան կենտրոնը, որը գտնվում էր Ռեալական դպրոցի ճանապարհին մի քիչ ավելի մոտ՝ Օրիորդաց դպրոցում»... «Էն ժամանակ, երբ մաման աշխատում էր Մանկապատանեկանում, բայց ես դեռ պարապմունք չունեի, գնում էի, Էդ ամբողջ շենքով պտտվում էի: Ինքն ավերված շենք ա, պատկերացրեք՝ ինչ վտանգավոր կարող ա լինել, բայց ես գնում էի, ու մի քար չկար, մի փայտ չկար, նույնիսկ փռի չկար, որ ես չիմանայի: Իսկ «Վարանդան» երաժշտական դպրոցում էր, մեր ընտանիքի բոլոր անդամները գնացել են Էնտեղ, ու ես չեմ մոռանա, թե ոնց պարոն Չաքարի՝ մեր դեկավարի ջանքերով մենք սկսեցինք գնահատել երաժշտությունը Շուշիում, հենց Շուշիի մեջ: Ամեն ամառ նաև տեղի էր ունենում Արամ Մանուկյան ճամբարը՝ արդեն Նարեկացիում: Մեկ ամիս էր տևում, ու ես հիշում եմ՝ ոնց էինք մենք վերևից՝ Ղազանչեցոցի մոտից, իջնում Նարեկացի, այսինքն՝ մեր հին տան մոտակայքը, որպեսզի Էնտեղ անցկացնենք մոտ յոթ-ութ ժամ ու հետո նորից Էդքան ճանապարհը ոտքով բարձրանանք, որովհետև ինչ-որ պատճառով ես մոռացել էի, որ Էնտեղ ավտոբուս կա ու ժամերով ա աշխատում:

favorite places. After we had come back from Yerevan, I went there on one occasion with my sister who wasn't married at that time. The church wasn't reconstructed yet. There was a piece of stone in the churchyard. My sister and I sat on this stone and my mother took our picture. We are laughing in this photo but none of us remembers what we were laughing at. I cherish this memory, that's why Kanach Zham was an important place for me.

When I was in seventh grade, I learned about a place called Angels, which was not far from Kanach Zham. Once I went there with my classmates. First I was not impressed by that place, but I soon realised that it was a magical location as you stood at the Shushi gates, at the top of the road running to Stepanakert. Your voice echoed through the city...Two years later I discovered that to the left of Kanach Zham there was a road leading to a big house owned by a man named Ruben, as I recall. There was a field next to the house. One evening my friends and I went there to drink tea from a samovar. It was magical to gather around a samovar at sunset when it was not completely dark and you could see the surrounding area. It was an idyllic moment.”

“Let's go back to the city. I must mention a special place – Khachmeruk, which was more than a city center. It was a meeting place. Besides, our most important roads (e.g. to military units) passed through this part of the city.”

“A symposium was organised at the Shushi Museum of Fine Arts which brought different artists from all over the country. The interesting sculptures created by these artists were exhibited in the backyard of the museum. The museum was located in front of Varchakazm [the building of the District Administration]. The latter had a sundial mounted on one of its walls. Turning left after Varchakazm and walking up the street you got to the building of an indoor market called Bazar. Though it was reconstructed and repaired, it didn't attract any sellers and was never turned into a trade center, it was just an old meeting place known as Bazar. ”

“One of the two roads at the Persian mosque led to a big building called Zubnoy (dentist's). The whole building was given this name as there was a small dental clinic on the first floor.”

“At the time, when I was attending the school after Daniel Ghazaryan, foreigners and Armenians from the diaspora visiting Shushi stayed in our school, that's why it was called a boarding school. They came in mid-May, when we still had our classes. During their whole stay in the city we played football, volleyball and basketball together. There were swing sets at the school playground. You could swing high in the air on them. They were

Էնտեղ մի ճանապարհ կար, որի մասին շատ քիչ մարդիկ գիտեին, իսկ ես գիտեի, որովհետև մտասկայքում ապրել էի: Շատ մութ ճանապարհ էր, որովհետև ծառերը շատ էին, ու ծառերի գցած սավերի պատճառով ճանապարհը մութ էր լինում: Շատ յուրահատուկ ճանապարհ էր, անհասկանալի թերթությամբ էիր բարձրանում. տպավորություն էր, թե 90 աստիճանի տակ ես բարձրանում, որովհետև բռնված պիտի քայլես: Բայց, բնականաբար, դրանք իմ փոքր ժամանակվա տպավորություններն են, որովհետև հիմա հասկանում եմ, որ դա մի քիչ անհնար աս...

«Կանաչ եկեղեցին իմ ամենասիրելի վայրերից մեկն էր, որովհետև երբ մենք Երևանից վերադարձել էինք, և քույրս դեռ ամուսնացած չէր, մենք եկել էինք Էնտեղ, եկեղեցին դեռ վերանորոգված չէր, ու կողքը մի քար կար դրված, սովորական քարի կտոր, իրենից ոչինչ չէր ներկայացնում, և մենք եկել, նստել էինք Էնտեղ: Դա իմ ամենավառ հիշողություններից մեկն աս, որ ուղղակի ես ու քույրս նստած ենք, մաման նկարում աս, մենք ծիծաղից մեռնում էինք. թե ինչի վրա էինք ծիծաղում, իսկ էինք ծիծաղում, ոչ մեկը չի էլ հիշում: Դրա համար էլ Կանաչ եկեղեցին իմ համար շատ կարևոր տեղ էր:

Երբ սկսեցի հաճախել Արովյանի դպրոցը՝ 7-րդ դասարան, իմացա, որ Շուշիում կա, Էսպես կոչված, «Հրեշտակներ» վայրը, որ Կանաչ եկեղեցուց մի քիչ վերև է, ու մի օր ընկերներով գնացինք Էնտեղ: Իմ համար ինքն անիմաստ տեղ էր, ճիշտն ասած, բայց հետո ես հասկացա Էդ տեղի կախարդական լինելը, որ դու կանգնած ես Շուշիի ճանապարհի հենց վերևի մասում՝ Շուշիի մուտքից դեպի Ստեփանակերտ գնացող ճանապարհի վերևի հատվածում, ու երբ ինչ-որ բան ես ասում, քո ասածը հասնում աս մինչև ներքևի հատվածը»... «Մի երկու տարի հետո ես իմացա, որ եթե Կանաչ եկեղեցուց աջ ես թեքվում, մի ուրիշ ճանապարհ կա, որը տանում աս մի շատ մեծ տան մոտ, կարծես Ռուբեն անունով մեկի տունն էր, որի ներքևը դաշտի պես տեղ կար, ու ես հիշում եմ, որ մենք ընկերներով գնացինք Էնտեղ ուղղակի սամովարով թեյ խմելու: Էդ ամենակախարդական պահերից մեկն էր, երբ երեկո աս, բայց դեռ ամենախամրած ժամանակը չի, դու տեսնում ես մոտակայքը, կողքից սամովար են միացնում, և դու ես ընկերներիդ հետ: Իդեալական բոպե աս»...

«Ճայրամասերից վերադառնանք քաղաք: Երևի պիտի նշեմ Խաչմերուկը: Որքան էլ որ Խաչմերուկը հայտնի աս որպես քաղաքի կենտրոն, դա էն տեղն էր, որտեղ մարդիկ ուղղակի իրար հանդիպում են, որովհետև Էդ հատվածով էին անցնում քաղաքի ամենակարևոր ուղիները՝ քաղաքից դուրս, դեպի գորամասեր տանող և այլն»...

«Կերպարվեստի թանգարանի հետևում արձաններ կային, որոնց քանդակողները եկել էին երկրի տարբեր

different from swings with bench-like seats, the ones we were used to. Now I think that it was quite dangerous to swing on them.”

“Jdrduz is a place very dear to my heart. Each year I celebrated my birthday mainly there. If I organized my birthday party somewhere else, I would go to Jdrduz and spend at least ten minutes there. I felt relaxed when I was there. It is a high altitude area, so it is always chilly there compared to the city. The environment aroused a feeling of harmony within me as if I was on another planet rather than in a city or on its outskirts, where I could meditate and talk to myself quietly. I always had inner conversations in that place.

The atmosphere in Jdrduz was always family-friendly. We went for a picnic there and had a barbeque under a tree. Later outdoor tables were placed in the area. I also discovered that people gathered in the very spot where we had our picnic, there were no tables back then, we just spread some blankets and sat on them. I remember how we picked flowers. In May, we went there to collect mushrooms and wild strawberries in this large and beautiful area. Then we sat down on the rocks beside the river, listening to the gurgling stream, breathing in the cool air and relaxing. There were no fences around this area and you could get there by car. My brother learned to drive there. Of course, it was very dangerous, one wrong move and you could fall off a cliff. When my parents had fears for our safety, I said to them: “No problem, I will sit next to my brother, we’ll be safe.” It was one of our sweetest childhood memories.”

“For most of us Surb Ghazanchetsots was the most sublime place in Shushi. When you entered the cathedral, you felt the power of the Christian faith, it was a kind of spiritual experience. Inga and Sargis [her sister and brother] were baptised in this cathedral. We didn’t have much money then, so my parents borrowed money from a relative who lived not far from Kanach Zham and bought some food to celebrate their christening.”

“Now let’s move to the highest point of Shushi – its cemeteries. They had become closer to my heart since 2016 [the Four-Day War]. Those cemeteries were close to the village of Karin Tak and its famous memorial, you could go and sit there too.”

“My friends and I usually gathered in our house. Most of my friends were from Stepanakert, that’s why they preferred our house. They loved the atmosphere at our home. My parents often went to Stepanakert or somewhere else, leaving the house at our

մասերից ու էնտեղ սիմպոզիում կազմակերպել, շատ գեղեցիկ գործեր էին բերել: Թանգարանի դիմաց Վարչակազմի շենքն է, որի պատերից մեկի վրա հայկական արևային ժամացույցն էր: Վարչակազմից աջ որ գնում էիր, հասնում էիր Բագար կոչված շենքը, որը ժամանակին իսկապես շուկա էր, բայց որքան հետո փորձել են վերականգնել, վերանորոգել, առևտրականների հրավիրել, էնդպես էլ չդարձավ առևտրի կենտրոն, այլ մնաց Բագար՝ որպես կես, բոլորն էդպես գիտեին»... «Պարսկական մեկիթների դիմաց երկու ճանապարհ կա, որոնցից մեկը տանում ա դեպի մի շենք, որը կոչվում ա Չուբնոյ, որովհետև էդ շենքի ներքևի հատվածի մի փոքրիկ մասում ատամնաբուժարան կա. կապ չունի, որ էնտեղ մի ամբողջ մեծ շենք ա»:

«Հիշում եմ, որ դեռ փոքր էի, երբ սովորում էի Դանիել Ղազարյանի անվան դպրոցում, ամռանը արտասահմանից, Սփյուռքից ներկայացուցիչներ էին գալիս ու գիշերում էին հենց դպրոցում, էդ պատճառով նաև դպրոցը կոչվում էր գիշերօթիկ: Սրանք գալիս էին մայիսի կեսերին, այսինքն՝ մենք դեռ դասեր անում էինք, ու էդ ժամանակահատվածում, ամառն էլ, մենք իրար հետ խաղում էինք մարզադաշտում՝ ֆուտբոլ, վոլեյբոլ, բասկետբոլ: Էնտեղ նաև շատ ճոճանակներ կային, շատ բարձր էին ճոճվում, նման չէին մեր սովորական ճոճանակներին՝ մեջք չունեին: Հիմա որ մտածում եմ, վախենալու էր շատ, բայց դե»...

«Ձդրդուզը Շուշիում ինձ ամենահոգեհարազատ տեղն էր: Ամեն տարի իմ ծնունդներն էնտեղ էին անցնում, ու կապ չունի, եթե նույնիսկ ուրիշ տեղ էի անում, անպայման գոնե 10 րոպեով պիտի բարձրանայի: Երբ բարձրանում էի էնտեղ, ինչ-որ հանգստություն էի գգում. ինքը բավական բարձր ա ու բավական ցուրտ ա՝ համեմատած քաղաքի այլ մասերի հետ: Ծատ յուրահատուկ զգացումներ են առաջանում, կարծես ոչ թե քաղաքի մեջ ես կամ ծայրամասում, այլ ուրիշ մոլորակում, որտեղ կարաս ինքդ քո հետ հանգիստ, ներդաշնակ գրույց ունենաս, ու միշտ շատ անձնական գրույցներ էին լինում:

Դեռ փոքր ժամանակից էնտեղ միշտ ընտանեկան միջավայր էր լինում, որովհետև գնում էինք, խորոված էինք անում ծառերից մեկի տակ, ու տարիներ հետո որ սեղաններ դրեցին, նկատեցի, որ հենց էդ կետում շատ մարդիկ են հավաքվում: Բայց մինչ էդ, երբ որ սեղան դեռ չկար, ուղղակի կտոր էինք փռում, որ սեղան էր մեր համար, նստում էինք աղյայների վրա: Հիշում եմ՝ ոնց էինք էնտեղ ծաղիկ հավաքում, կամ եթե մայիս էր, երբ կարելի ա սունկ կամ վայրի ելակ հավաքել, գնում ես էնտեղ, մե՛ծ տարածություն ա, որտեղ շրջում ես էդ ամենի համար: Հետո իջնում ես, քարերի վրա նստում, գետի ձայնը լսում, վայելում էդ օդը, էդ միջավայրը, հետո հանգիստ գնում տուն: Ես հիշում եմ նույնիսկ, որ էնտեղ դեռ զաբոռ չկար, ու մեքենաները կարողանում էին մտնել, եղբայրս էնտեղ մեքենա վարել էր սովորել: Բնականաբար, եթե ինչ-որ բան սխալ անեիր, գնում ընկնում էիր կիրճը: Ու երբ ոչ մեկն

disposal, they wanted us to feel comfortable and have a good time.”

“During the war (until November 2) my parents were delivering bread in Shushi. Then they wanted to take up arms and defend their city but before making that decision they came to visit me in Yerevan thinking they might not see me again. On November 4 my father was still working in the dormitory of the Shushi Technological University. He worked until the end of the war; he was discharged from the army due to health problems. He didn’t manage to fight in the war anyway...”

“When my parents came to visit me in Yerevan, they took only some of my stuff, nothing else. I also asked them to bring the large-sized photo of my brother as well as our childhood photos. These pictures are unique, you cannot repeat those moments. Some people in these photos are not with us anymore.”

“Shushi – its gates where we used to gather and its every corner – is a place of inspiration. You couldn’t find a single spot that didn’t inspire or make you happy. Shushi was a place for relaxation. I worked in Stepanakert in recent years. Every time I returned to Shushi, I felt relaxed which meant that I was home at last. This experience was common not only among those who were born and raised in Shushi but also among people who just visited the city, they too felt peaceful there. Shushi was the city where you relaxed rather than worked, enjoying it and achieving harmony. When you had a problem, you rushed there to get over it and regain your strength. I will also add that Shushi inspires creativity. It nurtures a love of the arts and the creative process in us. I am not sure whether Shushi’s inhabitants worked this magic. I would rather attribute it to the city itself – its buildings, its atmosphere and its energy which motivated people to appreciate art and be creative.

իրեն չէր վստահում, ես ասում էի՝ հա, իհարկե, ինչ խնդիր, կնստեմ, ինձ ի՞նչ կարա լինի: Դա եղբորս հետ ամենալավ հիշողություններից մեկն ա»..

«Ղազանչեցոց եկեղեցին շուշեցիների մեծ մասի համար ամենավեհ տեղն էր: Երբ ներս էիր մտնում, զգում էիր քրիստոնյա աշխարհի ծանրությունը, էսպես ասած, էդ հոգեվիճակը: Ես հիշում եմ, որ հենց էդտեղ Սարգսի ու Ինգայի մկրտությունն էր, էն ժամանակ էլ ֆինանս չունեինք, ու մկրտությունից հետո գնացինք ինչ-որ մի ծանոթի տուն՝ Կանաչ եկեղեցուց վերև, մաման, պապան պարտքով գումար գտան, ուտելիք առան, որ ինչ-որ ձև նշենք»..

«Քարծրանանք Ծուշիի ամենաբարձր կետը՝ գերեզմանոցներ. իմ համար ամենահարազատ տեղն էր դարձել (2016 թվից հետո): Քարին Տակ գյուղը որ կա, այ էդ հայտնի քարը գերեզմաններից մի քիչ վերև էր, ցանկությամբ դեպքում կարելի էր գնալ, նստել Էնտեղ»..

«Ընկերների հետ սովորաբար մեր տանն էինք հավաքվում: Իմ ընկերների մեծամասնությունը Ստեփանակերտից ա, դրա համար սիրում էին բարձրանալ մեր տուն՝ մեր տան տաք մթնոլորտը, որ կարելի ա ուղղակի տանը մենակ լինել, որովհետև մերոնք էդ ժամանակ թողնում, գնում էին Ստեփանակերտ կամ ինչ-որ բարեկամի տուն, որովհետև իրենք ցանկանում էին, որ երեխաները միասին ժամանակ անցկացնեն՝ առանց մտածելու, որ տանը այլ մարդ կա, հանգիստ լինեն»:

«Պատերազմի օրերին ծնողներս քաղաքում էին, իրենց մեքենայով հաց էին բաժանում, մինչև նոյեմբերի 2-ը: Հետո արդեն ուզում էին ավտոմատներ վերցնել, որ կովեին, բայց ասեցին՝ գնանք մի հատ Իննային տեսնենք Երևանում, նոր. չգիտես՝ ինչ կլինի: Ամսի 4-ին պապա աշխատանքի էր, դե ինքը Ծուշիի Տեխնոլոգիական համալսարանի հանրակացարանում էր աշխատում, ամբողջ պատերազմի ընթացքում աշխատում էր, ինքը մոբիլիզացված չէր առողջական խնդիրների պատճառով: Բայց հետո չստացվեց գնալ»..

«Տնից մի քանի բան էին վերցրել իմ համար, երբ գալիս էին, իմ աշխատանքային գործիքները ու վերջ: Հա, ես խնդրել էի, որ նկարները հանեն, եղբորս նկարը՝ մեծ, ու մեր փոքր ժամանակվա նկարները, հասցրել էին բերել: Որովհետև էդ նույն նկարներից ես կյանքում էլ չեմ կարող ունենալ, մարդիկ էլ չկան»:

«Ծուշին՝ և պարիսպը, որտեղ մենք հավաքվում էինք, և մնացած ամեն տեղ, ոգեշնչման տեղ էր: Չկար մի տեղ, որտեղ դու չես կարող գնալ ու չվայելել, չոգեշնչվել: Ծուշին հանգստի տեղ էր: Ես ինքս վերջին տարիներին աշխատում էի Ստեփանակերտում, ու երբ վերադառնում էի Ծուշի, հասկանում էի, որ վերջապես տանն եմ, վերջապես հանգիստ եմ: Դա կատարվում էր ոչ միայն իմ նման՝ Էնտեղ ծնված-մեծացած մարդկանց հետ, այլև Էն մարդկանց, ովքեր ուղղակի գալիս էին Ծուշի, իրանք զգում էին էդ հանգստությունը: Ծուշին աշխատելու քաղաք չէր, այլ՝ վայելելու քաղաք, հանգստանալու, ներդաշնակ ինչ-որ

վիճակի հասնելու: Երբ ինչ-որ խնդիր էիր ունենում ու գալիս էիր Էմաեղ, դու հնարավորություն էիր ունենում ուշքի գալու, վերականգնվելու, վերակառուցվելու: Ես կարող եմ ասել, որ Շուշին ստեղծագործելու տեղ ա: Շուշին մարդկանց մեջ դաստիարակում էր սեր դեպի արվեստ, սեր դեպի ստեղծագործելը ու ստեղծագործողների հետ խոսելը: Չեմ կարող ասել, թե դա Շուշիում ապրող մարդիկ էին անում, չէ՛, դա հենց Շուշին էր անում՝ իր ամեն կառույցով, իր մթնոլորտով, իր շնչով: Մարդկանց սովորեցնում էր գնահատել, սիրել արվեստը ու ստեղծել ինչ-որ բան»:

Venera Martirosyan

“There were really interesting places [in Shushi]...though I don’t know their names exactly. For instance, in hot summers my family and I, or my children and their friends often gathered in a place named Jdrduz. Actually it has another name – Dziatap, so why should I call it Jdrduz? We always had a lovely time there, especially during hot summer months. It was a relaxing place where you can enjoy the gentle breeze and spectacular scenery. Sometimes we took our samovar to this place and gathered around it. There are marvelous rocks there; they have irregular formations and that is part of their charm. Young people often gathered on the top of these rocks, lighting a bonfire and playing guitar or singing around it. Life in Shushi was becoming more and more exciting.”

“There was a quite beautiful hill on the right side. In the forest there were outdoor seating areas with tables which provided comfort to those who wanted to relax. From there you could get the panoramic view of the entire Karabakh. We always wanted to get to the very top to see our homeland, experience its grandeur, admire its sunrises and sunsets. I was only terrified of those precipices, for I know the history of our people very well, I know what these precipices witnessed – how Turks burnt Shushi and expelled Armenians from their hometown, from that place named Jdrduz...They threw Armenians from high cliffs, so that bodies would pile up on the ground and the last ones survived.

I didn’t like that gorge, to be honest. It was apparently a bloody gorge, but my children kept insisting that there were interesting places there, and I visited the site called Hunot, which was rather appealing. Though I lived in Shushi for many years, it was only last summer that I went to Hunot and marveled at the picturesque landscape. Of course, I had seen it in pictures taken by my children but I was never tempted to go to that deep and narrow valley, I preferred high-altitude destinations – plains, hills, mountains. However, the scenery is breathtaking – so many people enjoyed this place – the river flowing through the gorge, the land covered with dense vegetation, full of delicious medlars and dogwood berries. What our poets, historians and fairy tale writers wrote about really exists in Karabakh.”

“I am from the village of Sos in the Martuni Province, my husband is from the village of Azokh in the Hadrut Province. But we went and resettled in Shushi, when our children were of school age. I was afraid of moving there with my toddlers. What if I

Վեներա Մարտիրոսյան

«[Շուշիում] լավ, հետաքրքիր տեղեր կային... սնունդները չգիտեմ կոնկրետ: Այ, օրինակ, ամռանը տաք եղանակին ամեն օր մենք էլ քնտանիքով, երեխաներն՝ իրենց կոլեկտիվներով, քնկերներով հաճախակի էինք հավաքվում Ջոդդուգ կոչվող տարածքում: Կոչվում ա Ջիատավի, ինչի՞ Ջոդդուգ՝ ասեմ: Էնտեղ մենք գնում էինք, հաճույք էինք ստանում հանգստանալով, հատկապես ամառային տոթ եղանակներին Էնտեղ շատ հիանալի հանգիստ էինք վայելում. մեղմ զեփյուռ, գեղեցիկ բնություն, հրաշք: Մենք նույնիսկ ինքնատեղ էինք տանում և քնտանիքով Էնտեղ նստում: Կենտրոնական մասում սիրուն քարեր կան ու, ճիշտ ա, անտաշ ձևով են շարած, բայց էդ էլ իր կյուրիոսն ունի, իր հետաքրքրությունն ունի: Մեջտեղը երիտասարդները հաճախակի հավաքվում, կրակ էին վառում, կիթառ էին նվագում, երգում էին խմբով: Էդպես շատ հետաքրքիր արդեն զարգացել էր կյանքը Շուշիում»...

«Աջ կողմի վրա բարձրանում է մի բլուր, որը կարելի է գեղատեսիլ անվանել: Անտառի մեջ սեղաններ էին սիրուն շարված, մարդկանց հանգստանալու համար նպաստավոր պայմաններ էին, որ չհարչարվեն, զան Էնտեղ, իրենց հանգիստը վայելեն: Ու Էնտեղից կարծես երևում էր ողջ Ղարաբաղը: Մենք անընդհատ սիրում էինք ավելի բարձր տեղ նստել, որպեսզի ավելի լավ տեսնեինք մեր երկիրը, թե ինչքա՞ն ծաղկուն էր, ինչքա՞ն հիանալի. և՛ մայրամուտն էր հաճելի, և՛ արշալույսն էր հետաքրքիր: Բնձ սարսափեցնում էին միայն Էն անդունդները: Քանի որ ես լավ գիտեմ մեր ժողովրդի պատմությունը՝ թե էդ անդունդները ինչ խորհուրդ ունեն, թե անդունդներում ինչ է եղել, ինչպես է, որ Շուշի քաղաքը վառել են թուրքերը, հայերին ինչպես են շարտել այդ Ջոդդուգ կոչվող տարածքից. այնքան են նետել մարդկանց իրար վրա, որ վերևի քնկածն արդեն կենդանի էր մնում:

Ես, ճիշտն ասած, չէի սիրում էդ կիրճը, կարծես թե արյունոտ կիրճ էր, բայց երեխաներն Էնքան ասացին՝ հետաքրքիր տեղեր կան, դրանից հետո, Էն Հունտոտ կոչվող տեղամասը շատ հետաքրքիր էր, ու ես, Էսքան տարի ապրելով Շուշիում, միայն այս ամառ եմ այցելել էդ Հունտոտի կիրճը՝ տեսնելու այդ հրաշք բնությունը: Ճիշտ ա, երեխաները գնացել էին, նկարվել էին, բերել, բայց ինձ կարծես չէր ձգում էդ խորքը, ես միշտ բարձր տեղեր էի սիրում տեսնել՝ հարթավայր, բարձունք, բլուր: Բայց թե ինչ հրաշք բնություն է, հատկապես էդ կիրճի արանքով վարար գետ է հոսում, ինչքա՞ն մարդ է եկել հանգստանալու Էդտեղ, Էն ի՞նչ բնություն է, ինչքան խիտ ծառեր... Մեր իսկական դարաբաղյան համ ու հոտով՝ զկեռը, հոճը լիքը լցված: Իսկական որ մեր քանաստեղծները, հեքիաթագիրներն ու պատմագիրները ներկայացնում են, այ էդ իրականում Ղարաբաղում կա»:

couldn't find a job? Kindergartens enrolled children at the age of 3 back then.

I have three children. I was afraid that we couldn't take care of our children properly if we moved to the city. How could my kids grow up without fresh milk? But later, when they were eligible to attend development centers, I thought it was the right time for us to move to Shushi which ensured that my children would receive a good education. When we finally resettled in the city, I asked Mr. Kasyan, the head of the Shushi District Administration, to help me get a job. He said he could appoint me as headteacher of the school in Lisagor, a village in the Shushi Province. I told him that I didn't want to work in a village, that I moved to Shushi for the sake of my children.

We bought an apartment in Shushi. The apartment building (no. 59) was located on Ghazanchetsots street, near the police department. We lived on the second floor.”

“After I had refused to work as a headteacher, I started to teach history of the Armenian church at the school after Muratsan. This is the school my children attended. Later it was turned into a high school. I was offered to teach at the Lisagor school. It was easy to get there, the road was straight. There were several of us, so we went there together on public transport. I liked my colleagues. We didn't have many children at school – only 15 pupils. Five of them were in my class. I was never absent from work, I was always there even when kids missed classes due to illness or other extenuating circumstances...”

“I worked at the Lisagor school for two years. Then I was employed by the Shushi public kindergarten. Two years ago on the International Mother Language Day I organized an event called “I love you, Armenian language.”

I graduated from the Stepanakert State Pedagogical Institute [now – Artsakh University] with a degree in primary education. Before I was employed at the Lisagor school I had also worked at the musical school after Daniel Varuzhan for over a year. “

When did you move to Yerevan?

We came on the night of September 27 – the first night of the war. We stayed in a shelter, all huddled together, inside there was no room to move around. There was also this pandemic. The shelter was full of small children. There were people from all parts of the city...We didn't want to leave the city, but my son

«Ես Մարտունու շրջանի Սոս ցյուղից եմ, ամուսինս՝ Հաղորոթի շրջանի Ազոխից: Բայց մենք եկել ենք, վերաբնակվել Շուշիում 2006 թվականին, երբ արդեն երեխաները մի քիչ մեծ էին: Վախենում էի փոքր երեխաների հետ գնայի. քա որ չաշխատեի, էն ժամանակ էլ 3 տարեկանից բարձր երեխաներին էին մանկապարտեզներում ընդունում:

Երեք երեխա ունեմ... «Վախենում էի, որ գնանք քաղաք, չկարողանամ երեխաներին պահել, հատկապես ուտելիքի տեսանկյունից՝ առանց կովի, առանց թարմ կաթի: Բայց մի քիչ ուշ, երբ տեսա, որ երեխաները պիտի տարբեր խմբակներ հաճախեն, պետք է զարգանան, որոշեցինք տեղափոխվել Շուշի, որ հետո բարձրագույն կրթության համար էլ ավելի մոտիկ լինի: Ու երբ ես գնացի Շուշի, վարչակազմի ղեկավար պարոն Կասյանին մի քանի անգամ դիմեցի աշխատանքի հարցով, ասաց՝ քեզ կուղարկեմ Լիսագորի դպրոց՝ որպես տնօրեն: Ասացի՝ չէ, չեմ ուզում տնօրեն, ես եկել եմ Բստեղ, որ երեխաների համար լավ լինի, եթե ցյուղ ա, հենա մեր ցյուղում կմնայի:

Մի հատ էլ բնակարան գնեցինք Շուշիում՝ Ղազանչեցոց փողոցի միլիցիայի մոտ՝ 59 տուն, բազմաբնակարան շենք էր, մենք երկրորդ հարկում էինք ապրում»:

...«Որ հրաժարվեցի տնօրենի պաշտոնից, սկսեցի «Եկեղեցու պատմություն» դասավանդել Մուրացանի անվան դպրոցում, որտեղ իմ երեխաներն էլ են սովորել: Հետո փակվեց, դարձավ ավագ: Ինձ առաջարկեցին, որ Լիսագորի դպրոց գնամ՝ որպես դասվար: Հեշտ էր գնայու ճանապարհը՝ ուղիղ ճանապարհ էր, մի քանի հոգի էլ կային, միասին տրանսպորտով գնում-գալիս էինք: Երեխաները քիչ էին, իմ կուլեկտիվը լավն էր: Ընդհանուր դպրոցում կար 15 աշակերտ, որից 5-ը՝ իմ դասարանում: Բայց չի եղել մի օր, որ ես բացակայեմ, կամ կարող ա գնամ, տեսնեմ՝ երեխա չկա, հիվանդ են կամ ուրիշ մի բան, բայց ես պիտի գնամ անպայման»...

«Երկու տարի Լիսագոր եմ աշխատել, հետո՝ Շուշիի պետական մանկապարտեզում: Երկու տարի առաջ՝ Մայրենի լեզվի օրը, մի ընտիր միջոցառում էի կազմակերպել՝ «Միրում եմ քեզ, հայր՝ ց լեզու»... «Ես Ստեփանակերտի մանկավարժական եմ ավարտել՝ Մեթոդիկա և տարրական կրթության մանկավարժություն բաժինը»... «Մի դպրոցում էլ եմ աշխատել, կոչվում ա Դանիել Ղազարյանի անվան երաժշտական դպրոց: Մինչև Լիսագոր գնայն Բստեղ եմ աշխատել ժամանակավոր. մի տարով դասավարություն էի անում»:

Դուք ե՞րբ եք եկել Երևան:

-Մենք սեպտեմբերի 27-ի գիշերն ենք եկել՝ պատերազմի հենց առաջին օրվա գիշերը: Ցերեկը մնացել էինք ապաստարանում՝ սաղ հավաքված, տեղ չկար, որ կանգնեիր: Էս վարակն էլ լցված, փոքր երեխաներ, ուրիշ շենքերից էլ էին եկել... Ես չէի ուզում գնայի, մենք չէինք ուզում, պարզապես

insisted on taking us to a safe place, so that he could fight in the war. On the very first day of the war, at 8 am, he went to the military commissariat with his friends...We took just small bags with us. We thought the war would last a couple of days; we would go to the woods and wait until things calmed down. We had no idea that we would move to Yerevan...I recall how my son was driving his car, I had never seen him drive like that. He drove us to Shirazly [Vosketap] and went back.

Did you have favorite places of recreation? How did you spend your evenings?

There was a place behind Avetaranchakan [Center of the Armenian Missionary Association of America], a kind of hill. On summer evenings we went there. We spread a picnic blanket on the ground and sat down to enjoy the lovely view of Stepanakert.

I took my children to a carpet factory, showed them the carpet weaving techniques. They even knew the names of different types of carpets. I also took them to a bakery...

In Shushi we weren't used to spending our evenings in cafes. On occasion, my colleagues and I used to gather in the building of the "Shushi Revival Fund." This building is called "Old Shushi." We also gathered at the Shushi Avan Plaza hotel. Most of all, I loved to visit Isahak's spring, it's a fantastic place. We went there from time to time and brought home spring water.

In the evening my daughter and I often went to the backyard of the Surb Ghazanchetsots Cathedral to take a rest. We also visited St. John the Baptist Church, which was not far from our kindergarten. When I was teaching history of the Armenian church, I used to arrange meetings with priests in the garden of St. John the Baptist Church, which had nice benches. My pupils sat on them and listened to Father Mesrop who was an accomplished preacher and raconteur. His stories and sermons engaged us all.

We celebrated Tyarndaraj (the Candlemas Day) in front of the house of culture. We held a great feast...I felt sad when a new church was built in Stepanakert; before that, the whole Karabakh came to Shushi to visit Surb Ghazanchetsots or St. John the Baptist Church. The streets got crowded, the roads were closed. Government officials were among them.

Shushi's roads were already resurfaced, even the one that led to my school; it was a dirt track before. Not far from the school a new twisty road was built leading to the hospital. There was also an interesting building near Surb Ghazanchetsots – the Shushi branch of the National Agrarian University. It was

տղես ասաց՝ եկեք տանեմ, եկեք տանեմ, որ ինքը գնա, հենց առաջին օրը՝ ժամը 8-ին, եղել և վայելակամատու, ընկերներով հավաքվել էին արդեն... Ոչ մի բան չենք վերցրել, մի հատ նվերի պայուսակ, դե իմացանք՝ մի օր և, երկու օր և, ասեցինք՝ գնանք դեպի անտառները, մի քիչ կհանդարտվի... չիմացանք, որ Երևան պիտի գանք: Էն ո՞նց էր քշում, կյանքում իրան Էդպես չէի տեսել քշելուց: Բերեց մեզ, թողեց Շիրազում, հետ գնաց:

Իսկ ո՞րն էր ձեր սիրած հանգստի գոտին, ո՞ր էիք գնում երեկոյան:

-Երեկոյան ամառվա կողմերը մենակ գնում էինք Ավետարանչականի հետևում բլրի նման մի տեղ: Գետնին մի բան էինք փռում, նստում, Էդտեղից Ստեփանակերտը երևում էր՝ սիրուն, լույսերով... Երեխաներին տանում էի գորգագործարան, ցույց էի տալիս՝ ոնց են գորգը գործում, անունները գիտեին նույնիսկ, հացի փուռ էի տանում:

Շուշիի կենտրոնում Էդպես սրճարաններ գնալ չկար, հաճախակի կոլեկտիվով հավաքվում էինք, ճիշտ և, բայց առիթներով, Շուշիի Վերածնունդ հիմնադրամի շենքում: Կոչվում և «Հին Շուշի»: Նաև Ավան Պլագայի շենքի առաջին հարկում ենք հաճախակի հավաքվել: Ամենաշատը սիրում էի գնալ Իսահակի աղբյուր, որ հրաշք տեղ և: Մենք առիթ-անառիթ գնում էինք, Էդ աղբյուրից ջուր բերում:

...Երեկոյան հաճախ աղջկա հետ գնում էի Ղազանչեցոց եկեղեցու բակ, Էնտեղ էինք հանգստանում, իսկ մեր մանկապարտեզից մի քիչ վերև Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին էր, ընտանիքով էինք գնում: Երբ դպրոցում «Եկեղեցու պատմություն» առարկան էի դասավանդում, հաճախակի հանդիպումներ էի կազմակերպում քահանաների հետ, շատ հաճախ գալիս էինք Էս եկեղեցի, որովհետև Էնտեղ նստելու շատ լավ տեղ կա, տեր Մեսրոպն էլ հետաքրքիր զրույցներ էր կազմակերպում մեզ համար, ամբողջ դասարանս սիրուն նստում էր ու հոգևոր դասեր էր լսում, պատմություններ, Էնպիսի բաներ, որ ես էլ չգիտեի... Մշակույթի տան առաջ միշտ Տյառնընդառաջի տոնն էինք կազմակերպում, մեծ խնջույքներ... Ես շատ տիրեցի, որ Ստեփանակերտում եկեղեցի կառուցեցին, որովհետև մենակ Ղազանչեցոցի ու Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու համար ամբողջ Ղարաբաղը գալիս էր Շուշի, ու Էնքան մարդաշատ էր դառնում, ճանապարհները փակվում էին, դեկավարությունն անպայման գալիս էր...

Շուշին շատ սիրուն ասֆալտապատ էր արդեն, նույնիսկ մինչև դպրոցը, որ իմ աշխատելու ժամանակ ցեխերով էինք գնում, Էդ դպրոցից էլ Էն կողմի վրա սիրուն ճանապարհ էին կառուցել դեպի հիվանդանոց, նույնիսկ՝ ոլորապատույտ: Ու մինչև Ղազանչեցոցը, մի հետաքրքիր շինություն կար, որ անգամ Ստեփանակերտում չկար՝ Ագրարային համալսարանի շենքը՝ իր հոյակապ տեսքով՝ ծաղկապատ, դրսից աստիճաններով...

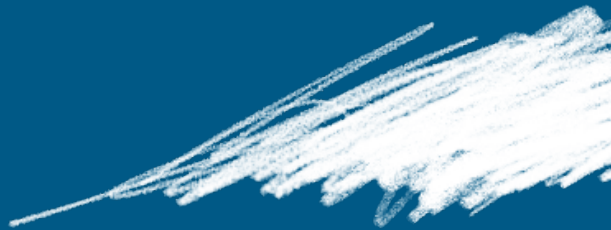
a wonderful construction with a fire escape mounted to the outside of the building. One couldn't find something like that in Stepanakert.

Our apartment building had long balconies protruding on one side. There were other buildings next to our balcony. Their roofs served as a base for my flower pots. I also used to drape my bedclothes on those roofs and refresh them.

My husband was a taxi driver in recent years. There were many tourists from Russia and other countries. Occasionally my husband came home with some visitors who stayed overnight. If he met women with their children who couldn't find a place, he brought them to our apartment. Tourists visited Shushi even during the pandemic. You could encounter Chinese or Indians in the streets. Indians spoke Armenian so fluently.

There was a garden square in front of the building of the District Administration where outdoor events were organized. The library hosted book discussions or other events in honour of notable people.

Every year I used to collect thyme and various edible flowers on a hillside next to the road leading to Karin Tak. Then I dried and used them. My husband drove bakers home along that very road; they came to Shushi everyday, baked bread and went back. I went with them to Karin Tak early in the morning and harvested thyme.

Մեր շենքի մի կողմից երկար բայկոն ունեինք, ու դրան կից շենքեր կային՝ շենքի տանիքն էր: Ես էդ տեղն օգտագործում էի. ծաղիկներ էի դնում, տեղաշորը հանում էի արևին, շատ լավ էր:

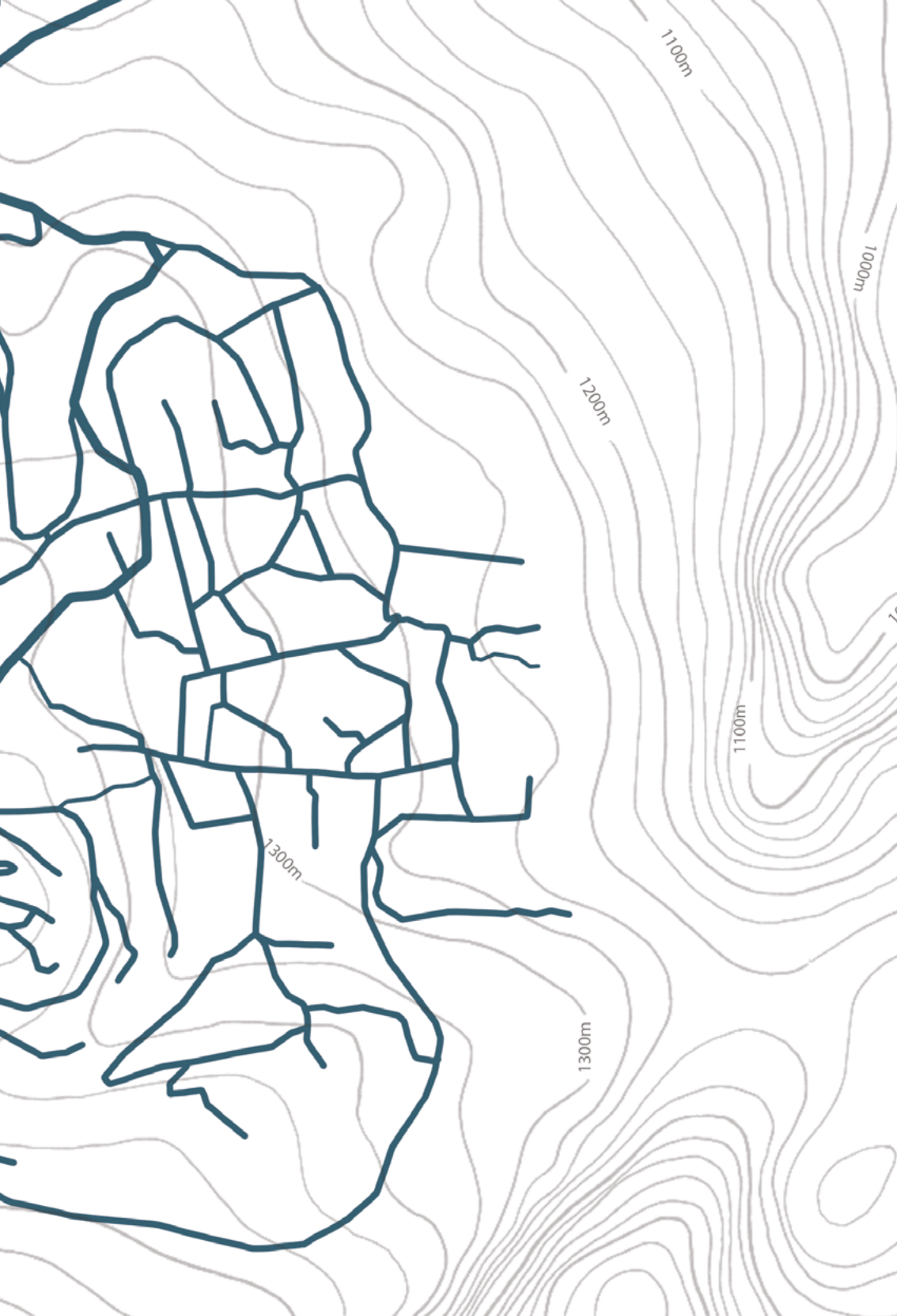
Ամուսինս վերջին տարիներին տաքսիստ էր աշխատում. էլ Ռուսաստանից, էլ արտասահմանից գալիս էին: Նույնիսկ եղել ա՝ րերում էր, գիշերում էին մեր տանը, կանայք երեխաների հետ, եթե տեղ չունեին, ասում էր՝ տանեմ մեր տուն, սպասեն, մինչև գիշերն անցնի... Նույնիսկ էս վարակի ժամանակ էին գալիս, չինացիներ կային փողոցում, հնդիկներ էին գնում-գալիս, հայերեն էնպե՛ս էին խոսում:

Մենք հաճախակի էինք Մշակույթի տուն գնում, հիմնական միջոցառումները տոնական օրերին էնտեղ էին տեղի ունենում. մեծ դահլիճ ուներ, տիկնիկային թատրոններ կային, երեխաների հետ գնում էինք: Ուրիշ տեղերից, Հայաստանից էլ որ գալիս էին, էնտեղ էին լինում: Բայց միայն էնտեղ չէ: Վարչակազմի շենքի դիմաց մի պուրակ կա, էնտեղ էին տեղի ունենում բացօթյա միջոցառումները: Գրադարան կար, գրքի քննարկումներ էին լինում, մեծամուն մարդկանց նվիրված միջոցառումներ, հոբելյանական օրեր:

Քարին Տակ տանող ճանապարհին՝ բլրի լանջին, ես ամեն տարի ուրց էի հավաքում ու տարբեր ծաղիկներ: Հավաքում էի, չորացնում ու օգտագործում: Ամուսինս էլ էդ ճանապարհով հացթուխներին էր տանում. գալիս էին, Շուշիում հաց էին թխում, նորից հետ էին գնում տուն, ես էլ հետները գնում էի, առավոտ շուտ էնտեղից ուրց էի հավաքում:

Shushi:
The Landscape of
Traumatic Memory
(1920 – 2020)
Nona Shahnazarian

Շուշիի տրավմատիկ
հիշողության
համայնապատկերները
(1920-2020 թթ.)
Եռնա Շահնազարյան

“(18:93) Till he reached a place between two mountains, and found this side of it a people who understood but little of what was spoken.”

“(18:94) They said: ‘O Dhu’l-Qarnain, Gog and Magog are oppressing the land. May we pay you some tribute so that you could build a rampart between us and them?’”¹

Vernacular identities. The boundary of civilisation and “the rampart of Dhu’l-Qarnain”

Recently, I met my colleague Carol Mann, the French sociologist and director of the research centre Women in War. She offered me a gift, a triptych of songs “*Qarabağ xanəndələri*” (singers from Karabakh), a set of audio CDs produced by Aliyev Foundation. She received the set from an Azerbaijani acquaintance in Paris. I accepted the gift, listened to the CDs and felt a deep sorrow that everything ended so tragically. Shushi is known as a multi-ethnic or multi-religious town, reclined against steep mountain walls and citadels, a “cradle” of many objects for various peoples and communities inhabiting the town throughout history. Many believe that the location and surroundings of Shushi are mentioned in the Quran, the holy book of Muslims. The “place between two mountains” that Dhu’l-Qarnain reached was Shushi, and the “people who understood but little of what was spoken” was the population living in the surroundings of Shushi (see the epigraph). It is the mythical belief held by certain optimists, that reputable Muslim religious figures should be involved in negotiation processes to urge two belligerent peoples live peacefully. A citadel, fortress or fortification are the epithets that inhabitants use to describe their “enigmatic” town. Until now, the old Armenian residents of the town refer to the town as a *ghala* (fortress) and to themselves as *ghltsé* (fortress dwellers).

Recurrent narratives about Shushi being an important section of the Silk Road recount the pride the residents of Shushi have for the economic significance the town used to have in the past. Here, I do not intend to tackle the secondary trade caravan routes that passed through Shushi, but I can affirm, based on primary and secondary sources, that during a

1 Surah Al-Kahf, verses 93 and 94 in Ali, A. (2001). *Al-Qur’an: A contemporary translation*. (Revised ed.). Princeton University Press.

93. Ու հասավ երկու լեռների միջև [Չոլղարնեյնը], որոնց ստորոտին բնակվում էր մի ժողովուրդ, որ դժվար էր խոսք հասկանում:

94. Այդ ժողովուրդն ասաց. «Ով Չոլղարնեյն, Գոգը և Մագոգը ասականելու են մեր երկիրը: Մեզանից տուրք վերցրու և մեր ու մեր թշնամիների միջև պատվար բարձրացրու»:¹

**Վերնակույրար ինքնություններ.
քաղաքակրթական սահմանագիծ ու
«Չոլղարնեյնի պատը»**

Վերջերս աշխատանքային այցով հանդիպում ունեի իմ գործընկեր, «Կանայք պատերազմում» (Women in War) վերլուծական կենտրոնի տնօրեն, ֆրանսիացի սոցիոլոգ Քերոլ Մանի հետ: Փարիզից ինձ նվեր էր բերել եռապատկերով ձևավորված հաստ շապիկով աուդիո սկավառակների հավաքածու՝ «Qarabağ xanəndələri» («Ղարաբաղցի երգիչներ») (Այլևս հիմնադրամի կողմից), որ ստացել էր իր՝ Փարիզում ապրող ադրբեջանցի ծանոթից: Ես ընդունեցի նվերը, լսեցի սկավառակները: Մաստիկ վիշտ ապրեցի, որ ամեն ինչ նման տխուր ավարտ ունեցավ: Գաղտնիք չէր, որ Շուշին (մեկ այլ՝ թաթարական/ ադրբեջանական արտասանության ձև է Շուշա-ն. այսուհետ կօգտագործվի հայերեն գրադարձությունը) բազմազգ կամ բազմադավան քաղաք էր՝ լեռների կատարների և միջնաբերդների վրա թիկնած, պատմության ընթացքում այնտեղ բնակված տարբեր ժողովուրդների ու համայնքների համար՝ ամեն տեսակի իրերի «օրրանը»: Ծատերը կարծում են, թե հենց Շուշիի տեղանքն ու շրջակայքն են հիշատակվում մուսուլմանների սուրբ գրքում՝ Դուրանում: Այն երկու պատմեշի միջև ընկած տարածքը, որին հասել էր Չոլղարնեյնը, Շուշին էր, իսկ *Ժողովուրդը, որ դժվար էր խոսք հասկանում*, Շուշիի շրջակայքի բնակիչներն էին (տե՛ս բնաբանը):

Որոշ լավատեսների առասպելաբանական մտածողության ծնունդ է գաղափարը, որ բանակցային գործընթացին անհրաժեշտ է ներգրավել հեղինակավոր մուսուլմանական հոգևորականների, ովքեր կհամոզեն պատերազմող ժողովուրդներին խաղաղ ապրել: Միջնաբերդ, բերդ, ամրոց. սրանք մակդիրներ են, որոնցով բնակիչները նկարագրում էին իրենց «առեղծվածային» քաղաքը: Քաղաքի հին հայ բնակիչները մինչ օրս էլ այն անվանում են Դալա (բերդ), իսկ իրենց՝ *ղյուլցի*:

1 Դուրան, Սուրահ «Քահֆ», սուր 93, 94: Թարգմանությունը՝ Իրանի իսլամական մշակույթի եւ կյանքի կազմակերպության կայքէջից՝ <http://yerevan.icro.ir/uploads/017-khaf.pdf>

certain period (specifically until 1920), the town saw a relative economic prosperity resulting in a potent cultural and educational development. According to eyewitnesses, Shushi was a prosperous trading centre, with a dense trading and artisan population, foreign missions, educational institutions, local and visiting intellectuals and decorated notables. There were numerous religious buildings in the town, churches, monasteries and mosques. Old residents insist that Kanach (Green) Church used to be a Russian Orthodox church. The town was constructed according to the latest architectural standards of the period. Benefactors, patrons, Russian imperial ambassadors made their investments here. In 1918, the town had a sewage system made of baked clay and, as the residents recall, sewage water was evacuated to the creeks of the fortress, and the prison of Shushi stood on the foundations of the fortress.

During the pre-Soviet period, Shushi was the main trade centre of Karabakh. “At the end of the 19th century, Shushi was the third town of the Trans-Caucasus after Tiflis and Baku. Besides, residents had special sentiments towards this town (see the memoir of Hovsep Yuzbashian). Before the revolution, in 1916, the population was 41.1 thousand, majority Armenians; 21 newspapers and monthlies were published here, 19 in Armenian, and two in Russian.”² Until the revolution of 1917, Shushi was a multi-ethnic town of rich cultural tapestry. Armenians and Caucasian Tatars, today known as Azerbaijanis, formed the core of the population of Shushi. Armenians were Christian and Tatars were Muslim. The religion should be emphasised here because the conflict-generating rhetoric was built and manipulated periodically around religion and religious identity.

The method: “excavating” the landscape of vernacular memory

This essay is an empirical challenge to myself—comparing the experience of life in the town and the forced resettlement of Shushi dwellers after a whole century. What do they remember about Shushi? What places do they cite when describing significant places in their narratives, when depicting mental maps and their personal vision of the town? Relying on the method of mental mapping used by our team, I will try to unite diachronic and synchronic perceptions of the town. The effort of comparing the life of Shushi dwellers in 1920 with the life in 2020 is not new. A number of researchers in ethnography (Seteney Shami) and historians (Natalie

2 Page 53 in AN Armianskoi SSR, (1988). Nagornyi Karabakh. Istoricheskaia spravka [Nagorno Karabakh. Historical overview]. Yerevan.

Անցյալում քաղաքի ունեցած տնտեսական կարևոր նշանակության համար իր բնակիչների հպարտությունը քացահայտվում է Շուշիի՝ որպես Մետաքսի ճանապարհի կարևոր հատվածի մասին կրկնվող պատումներում: Ես չեմ անդրադառնա Շուշիով անցնող անդրտնտեսական առևտրային քարավաններին, բայց առաջնային և երկրորդական աղբյուրներից վստահաբար կարող եմ փաստել, որ ինչ-որ ժամանակաշրջանում (մասնավորապես մինչև 1920 թվականը) քաղաքը հասել է հարաբերական տնտեսական բարգավաճման, որի արդյունքում աննախադեպ զարգացում է գրանցվել մշակութային ու կրթական ոլորտներում: Համաձայն ականատեսների վկայությունների՝ Շուշին հարուստ առևտրական կենտրոն էր՝ առևտրականներով ու արհեստավորներով խիտ բնակեցված, արտասահմանյան առաքելություններով, կրթական ենթակառուցվածքով, տեղացի ու եկվոր մտավորականությամբ, կոչումներ ու շքանշաններ ունեցող ազնվականներով:

Քաղաքում եղել են բազմաթիվ կրոնական կառույցներ՝ եկեղեցիներ, վանքեր ու մզկիթներ: Հնաբնակները պնդում են, թե Կանաչ ժամը նախկինում եղել է ռուսական ուղղափառ եկեղեցի: Քաղաքը կառուցապատված է եղել՝ քստ ժամանակի վերջին չափանիշների: Բարերարները, մեկենասները, քարոզիչները, կայսերական դեսպանները՝ բոլորն իրենց ներդրումն ունեին: Արդեն 1918-ին քաղաքն ուներ թրծած կավից կառուցված կոյուղի, և, ինչպես հիշում են բնակիչները, կոյուղաջրերը հոսում էին բերդի գառիթափեր, իսկ բերդի հիմքերի մոտ Շուշիի բանտն էր:

Նախախորհրդային շրջանում Շուշին Ղարաբաղի գլխավոր առևտրային կենտրոնն էր: «19-րդ դարի վերջին [Շուշին] Անդրկովկասի երրորդ քաղաքն էր Թիֆլիսից ու Բաքվից հետո: Բացի այդ, բնակիչներն այս քաղաքների հետ կապված էին հազար ու մի թելով (տե՛ս Հովսեփ Յուզբաշյանի հուշագրությունները): Հեղափոխությունից առաջ՝ 1916-ին, այդտեղ ապրում էր 41,1 հազար մարդ, որոնց մեծամասնությունը հայ էր, հրատարակվում էին 21 թերթ ու ամսագիր, որոնցից 19-ը՝ հայերեն, երկուսը՝ ռուսերեն»:² Մինչ 1917-ի հեղափոխությունը, Շուշին հարուստ մշակութային խճանկարով բազմաթիվ քաղաք էր՝ բաղկացած հիմնականում հայերից ու կովկասյան թաթարներից, ինչպես այն ժամանակ անվանում էին աղբրեջանցիներին: Այստեղ կարիք կա շեշտելու, որ հայերը քրիստոնյա էին, թաթարները՝ մուսուլման, քանի որ հակասական ողջ հոռետորաբանությունը կառուցվել և շահարկվել է կրոնական ինքնությունների ու հավատքի շուրջ:

2 Нагорный Карабах, Историческая справка Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 1988, с. 53.

Zemon Davis³) have done similar analysis by matching up “live” narratives of the contemporaries with archival sources, especially with the reports of court proceedings.

Seteney Shami’s “Prehistories of globalization: Circassian identity in motion”⁴ is an example of a similar case where the author analyses the life story of two Circassian women who lived in Shemsigul in the 1850s and in the 1990s. The author’s approach of microanalysis allows us to see not only the tragic history of Muhajirs, but also the structure of everyday life in pre-modern Caucasus. The technique of scrutiny deployed by the author imparts a high gender sensitivity to the text. In an effort to capture and show the interrelationship between the movement in space and identity, Shami turns to a multi-level analysis by exploring the phenomena she is interested in through an in-depth interview with Shengul and examining written sources (court proceedings) about Shemsigul.⁵

In contrast to Shami’s research, I was lucky to find my “sources” of biography and family history alive, and this is perhaps due to the famous Karabakhian longevity (although, one of the main heroines did not die a natural death, but was killed during an armed conflict after surviving the events of March, 1920). It is not difficult to guess why March of 1920 became a point of demarcation in residents’ consciousness. This month marked the end of equality for the Armenians of the town in terms of rights, their number and access to infrastructure. Shushi is the native town of my maternal great-grandmother. She received her education at a Russian female school, got married, bore two daughters and lost everything in a blink of an eye. After these tragic events, she moved to the village of Chatar where she remarried and started a new family.

Memory is the other category of analysis in this piece, especially the function of mechanisms for clearing/forgetting and retaining/remembering, the principles for activating or keeping dormant the registers of human memory. In this essay, I would like to talk about the town by looking at it through personal stories—complex and often controversial biographical representations (including the personal story of my great-grandmother from Shushi, maiden name Satenik Lalayan, that I collected from her fragmentary stories and later, after her death in 1992–1994 Karabakh war, I gathered piece by piece from the stories of relatives and neighbours). The biography of Satenik echoes in the biographies of women relocated from Shushi by the 2020 Nagorno–Karabakh war, the authors of mental maps:

3 Davis, N. Z. (1983). *The return of Martin Guerre*. Harvard University Press.

4 Shami, S. (2007). Prehistories of globalization: Circassian identity in motion. In B. Grant & L. Yalcin-Heckmann (Eds.), *Caucasus paradigms: Anthropologies, histories, and the making of a world area* (pp. 192–206). LIT Verlag.

5 See *ibid.*, p. 192.

Վերնակուլյար հիշողության լանդշաֆտի վերհանման մեթոդը

Այս էսսեն հետազոտական մարտահրավեր է ինքս ինձ՝ հարյուր տարի՝ մի դար անց համեմատելու քաղաքային կյանքի փորձառությունն ու շուշեցիների հապշտապ հարկադիր վերաբնակեցումը: Ի՞նչ են նրանք հիշում Շուշիի մասին, ո՞ր վայրերն են հիշատակվում նրանց կողմից քաղաքի մտաքարտեզներն ու իրենց անձնական տեսականը նկարագրելիս: Այսպիսով, օգտագործելով մեր խմբի կիրառած մտաքարտեզային մեթոդը՝ ես կփորձեմ կապել քաղաքի տարածամանակյա (դիախորոնիկ) և համաժամանակյա (սինխորոնիկ) ընկալումները: Իմ փորձը առաջինը չէ՝ համեմատելու 1920-ականների շուշեցիների կյանքը 2020-ին շուշեցիների կյանքի հետ: Մի շարք մարդաբան-հետազոտողներ (Մելթենի Շամի) և պատմաբաններ (Նաթալի Չեմոն Դեվիս)³ արել են նման փորձ՝ համադրելով «կենդանի» ժամանակակից պատումներն արխիվային աղբյուրների, մասնավորապես՝ դատական արձանագրությունների նյութերի հետ:

Նման աշխատանքի օրինակ է Ս. Շամի «Գլոբալացման նախապատմություն. չերքեզական ինքնությունը շարժման մեջ» աշխատությունը,⁴ որտեղ նա վերլուծում է երկու չերքեզ կանանց՝ 1850-ականներին ապրած Շեմսիգյուլի և 1990-ականներին ապրած Շեմսիգյուլի կյանքի պատմությունները: Այստեղ միկրոպատմական համատեքստում տեսնում ենք ոչ միայն մուհաջիրության ողբերգական պատմությունը, այլև մինչարդիաներն Կովկասի առօրեականության կառուցվածքը: Հեղինակի օգտագործած հնարքները տեքստը դարձնում են գենդերային տեսանկյունից չափազանց զգայուն: Փորձելով պատկերել շարժման մեջ տարածության և ինքնության միջև կապը՝ Շամին օգտագործում է բազմամակարդակ մեթոդաբանություն՝ վերլուծելով իրեն հետաքրքրող երևույթները Շեմսիգյուլի հետ խորքային հարցազրույցների և Շեմսիգյուլի մասին գրավոր աղբյուրների (դատական արձանագրություններ) միջոցով:⁵

Ի տարբերություն նրանց, իմ կենսագրական ու ընտանեկան պատմությունների «աղբյուրները» կենդանի էին, թերևս նաև շնորհիվ հայտնի դարաբաղյան երկարակեցության (չնայած այս տեքստի գլխավոր հերոսուհիներից մեկի կյանքը ոչ թե բնական մահով է ավարտվել, այլ նա զոհվել է լոկալ միջէթնիկ պատերազմի ժամանակ, այն բանից հետո, երբ վերապրել էր 1920-ի մարտի դեպքերը): Բարդ չէ կռահել, թե ինչու 1920 թվականի մարտը դարձավ մարդկանց գիտակցության մեջ սահմանաբաժան մի կետ. սա քաղաքի հայկական համայնքի՝ որպես իրավահավասար սուբյեկտի գոյության

3 Дэвис Н. З. Возвращение Мартена Герра. М.: Прогресс, 1990.

4 Caucasus Paradigms. Anthropologies, Histories and the Making of a World Area Ed by Bruce Grant and Lale Yalciin-Heckmann. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia. Lit Verlag. 2007, p. 192-206.

5 Նույն տեղում, էջ 192:

Edelia, Elina, Tatev and Armine. Moreover, the relatives of Tatev passed the same route of exodus in 1920 and settled in the village of Taghvard. In 1992, they returned to Shushi by making a reality the route of escape, reconstructed and imagined for a hundred times. But they lost their recovered fatherland after thirty years in November of 2020. All these individuals had controversial feelings when moving to Shushi in the 1990s. Edeli thought she could not live in a town where her uncle lost his life. Elina fled from Baku with her parents when she was a child. She was six when she and her mother were severely injured during an artillery attack, she still carries the scars of those injuries. During her first year in Shushi, she could not forget that the “Grad” rocket that injured her was launched from this town. But, over time, they developed a deep feeling towards the town by repeating the cycles of nurturing the feeling of “ethnic place”.⁶

In this essay, the lives of residents are studied through the lens of the town’s history. The study of trauma, a new direction in social sciences (started in the mid-2000s), offers concepts charged with emotions, such as the “trauma of comprehension” and “trauma of imagination”. The narratives of women about trauma are closely linked to their town, to the “sites of memory”, to the imagining and understanding of the experience of their not-so-distant ancestors. The undeniable “site of memory” for the town of Shushi, if not for all Armenian Karabakh, is the Cathedral of Holy Saviour, commonly referred to as Ghazanchetsots. According to Pierre Nora, the “site of memory” is a place that grants a symbolic aura to human imagination, I would even say, a whole set of symbolic values and meanings. The “trauma of comprehension” is the path that the descendants cross to comprehend the tragic experience of their persecuted ancestors. In many instances, the path examined in the present essay is the route of escape existing in the real physical world: running through the thick fog from Ghazanchetsots to the plateau of Jdrduz, passing by the cliff Vagif, going down over the steep cliffs using the steps laid out by nature, getting to the village of Karintak and from there wading in the river to the valley of Varanda, and imagine that a three-year-old child is tied to your back and the second child is gone forever.

From a methodological perspective, this is an example of a “torn”, polyphonic text, an attempt of “counterpoint by juxtaposition”, description of nostalgia in a Karabakhian way, that comes to enrich the range of similar stories of Circassians, Greeks, Assyrians and others. Participant observation, multiple visits and ongoing communication allow the author to navigate the “space” of identity, of urban dynamics, shifting of identities

6 Buccitelli, A. B. (2016). *City of neighborhoods: Memory, folklore, and ethnic place in Boston*. University of Wisconsin Press.

վերջին ամիսն էր՝ քանակական ու համայնքին սպասարկող ենթակառուցվածքների իմաստով: Շուշին մորական կողմից նախատատիս հայրական քաղաքն է, որն այնտեղ ստացել է ժամանակի համար ոչ այնքան բնորոշ գիմնագիական կրթություն, ամուսնացել, ընտանիք կազմել, երկու աղջիկ ունեցել ու մի ակնթարթում կորցրել ամեն բան: Այս ողբերգական իրադարձությունների հետևանքով նա տեղափոխվել է Ճարտար գյուղ, որտեղ երկրորդ անգամ ամուսնացել ու իր երկրորդ ընտանիքն է ստեղծել:

Հեղինակի՝ այս տեքստում կիրառած վերլուծության ձևերից մյուսը հիշողությունն է. ինչպես են գործում մոռացության ու մտապահման մեխանիզմները, ինչ սկզբունքներով են ակտիվանում ու քարանույ մարդկային հիշողության ազդակները: Այս էսսեի շրջանակներում ես կուզենայի պատմել քաղաքի մասին՝ դիտարկելով այն խճողված ու երբեմն հակասական կենսագրությունների միջոցով (այդ թվում՝ շուշեցի նախատատիս (օրիորդական անունը՝ Սաթենիկ Լալայան) անձնական պատմությունը, որ լսել եմ հենց իր կցկտուր պատմություններից, իսկ հետո՝ բեկոր առ բեկոր հավաքել բարեկամների ու հարևանների պատմածներից, երբ նա արդեն մահացել էր 1992-1994թթ. Ղարաբաղյան պատերազմի հետևանքով): Սաթենիկի կենսագրության արձագանքները նկատելի են ներկայիս շուշեցիների՝ մտաքարտեզների հեղինակների կենսագրություններում, որոնք տեղահանվեցին 2020-ին տեղի ունեցած պատերազմի հետևանքով՝ Էդելիայի, Էլինայի, Տաթևի, Արմինեի: Ընդ որում՝ Տաթևի հարազատները 1920-ին այդ նույն գաղթի ճամփան են անցել՝ դեպի Թաղավարդ գյուղ. 1992-ին կրկին վերադարձել են Շուշի՝ կյանքի կոչելով բազմիցս երևակայած ու վերակերտած փախուստի ուղիները: Սակայն վերագտած հայրենիքը վերստին կորսվեց երեսուն տարի անց՝ 2020 թվականի նոյեմբերին: Բոլոր այս մարդիկ հակասական զգացումներ ունեին 1990-ականներին Շուշի տեղափոխվելիս: Էդելիան մտորում էր, թե ինչպես պիտի ապրի մի քաղաքում, որը իր մորեղբոր կյանքն է խլել: Էլինան մանուկ հասակում ծնողների հետ ստիպված է եղել լքել Բաքուն: Նա վեց տարեկան էր, երբ մոր հետ ծանր վնասվածքներ է ստացել հրետանային հարձակման ժամանակ, սպիները հավերժ կմնան նրանց մարմիններին: Շուշի տեղափոխվելով՝ առաջին տարիներին նա չէր կարողանում մոռանալ, որ հենց այս քաղաքից էր արձակվել իրեն վնասած «Գրադի» ռումբը: Այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում նրանք ամուր կապ են ստեղծել քաղաքի հետ՝ կրկնելով «Էթնիկական տարածքի» զգացումը սնուցելու բոլորաշրջանը:⁶

Այս էսսեում քաղաքացիների պատմություններն ուսումնասիրվում են քաղաքի պատմության դիտանկյունից: Տրավմայի ուսումնասիրությունը՝ որպես սոցիալական գիտությունների նոր ճյուղ, (2000-ականների կեսեր) առաջարկում է զգացական տերմիններ, ինչպես «ընկալման

6 Anthony Bak Buccitelli. *City of Neighbourhoods: Memory, Folklore, and Ethnic Place in Boston*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2016.

from urban to rural and again, back to urban, the nuances of repatriation narratives much like in the study by Seteny Shami.

The pleasure of being from Shushi. Vernacular/mental maps of the town

The life of Shushi residents is described not only in oral stories but also in memoirs. The memoir of Hovsep Yuzbashian reads like a journey through a pre-conflict town where churches, squares, alleys and small streets are described in a way that the reader gets the impression of passing through the Armenian quarter of Shushi via a video game or Google Earth application. Photos, printed in the book, provide a lively reconstruction of the life in the town. The memoir allows us to build the mental map of pre-Soviet Shushi according to Hovsep Yuzbashian. Similar to numerous other residents of different generations, the author poses the question that he cannot answer: Why, having all the alarm signals, the Armenians of Shushi waited for the last moment when they had to leave everything they built and flee in the clothes they had? Present-day residents of Shushi ask the same question: Why didn't we at least take our documents? [We] believed we would return before long. As one of the interviewees recalls, he took a shower, and before leaving the house, his wife hung the towel hurriedly on the clothesline to dry. He later saw his towel hanging from the clothesline in a video footage circulated in the internet after the town was taken by Azerbaijani soldiers, the new residents of the town. The destiny of the town and its residents repeats itself several decades later.

Similarly, Satenik Lalayan's detailed description of the town, burning in the flames of inter-ethnic violence, allows reconstructing not only her route of escape from her home to the picturesque plateau of Jdrduz, descent over the cliffs to the village of Karintak and fleeing in group to the safe villages of Varanda, but also adds to the scheme of escape story of her brother Petros', who fled through sewer pipes. Both groups of refugees rushed to Varanda. If we were to reconstruct this story through the biographical method, we would possibly discover several other groups taking the direction to Armenia. General difficulties of life in the region sound like an endless *déjà-vu*. Devastating forays by *ghuldurs* (mugger, rover in Turkish) on Christian households in Satenik's ancestral village left a traumatic imprint on her memory. "Her parents hid together with children waiting for a month or half a month, until everything calmed down. People were kinder back then. They helped each other. Their neighbour managed to take a bag of barley. He took his children to the mountains. He shared [the barley] with the Lalaïans. They roasted it on an iron tray and

տրավման» և «երևակայման տրավման»: Տրավմայի մասին կանանց պատումները հազար ու մի թելով կապված են քաղաքի, «հիշողության վայրերի», իրենց նախնիների փորձի երևակայման ու ընկալման հետ:

Անշուշտ, նման մի հիշողության վայր է դառնում Շուշիի և գուցե ողջ Ղարաբաղի խորհրդանիշը՝ Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին: Ըստ Պիեր Նորայի՝ հիշողության վայրերը տարածքներ են, որոնց մարդկային երևակայությունը օժտում է խորհրդանշական առարայով: Ավելին, ինձ թվում է՝ այդ վայրերը օժտվում են խորհրդանշական իմաստների ու նշանակությունների մի ամբողջ համալիրով: Ընկալման տրավման մի ճանապարհ է, որ հետնորդներն անցնում են՝ ըմբռնելու իրենց գաղթյալ նախնիների ողբերգական փորձառությունը: Այս հողվածում դիտարկվող շատ դեպքերում այդ ճանապարհը ֆիզիկական աշխարհում գոյություն ունեցող իրական փախուստի ուղին է. թանձր մատախուղով պատված քաղաքում վազքով անցնել Վագիֆի ժայռի կողքով՝ Ղազանչեցոցից դեպի Ջորդուզ, իջնել ուղղաբերձ ժայռերով Քարին Տակ գյուղ, իսկ այնտեղից հասնել Վարանդայի հովտի միջով հոսող գետի մոտ: Պատկերացնել, թե մեջքիդ կապված է երեք տարեկան երեխա, իսկ երկրորդն այլևս չկա:

Մեթոդաբանական տեսանկյունից սա մասնատված, բազմաձայն տեքստ է, «ղարաբայան» հայրենաբաղձության նկարագրություն, որ լրացնում է նման նկարագրությունների շարքը, ինչպես չերթեգականը, հունականը, ասորականը և այլն: *Ներգրավված ուսումնասիրությունը* (բազմաթիվ այցեր, շարունակական կապ) թույլ է տալիս կողմնորոշվել շուշեցիների ինքնության «ճամփորդություններում», քաղաքայինից գյուղական և կրկին քաղաքային ինքնությունների դինամիկայի և «հայրենադարձության» հոտտորաբանության յուրահատկությունների մեջ, ինչպես Ս. Շամիի ուսումնասիրություններն են:

Շուշեցի լինելու վայելքը. քաղաքի վերնակույլար/ մտային քարտեզները

Շուշեցիների կյանքը նկարագրված է ոչ միայն բանավոր պատմություններում, այլև հուշագրական գրականության մեջ: Հովսեփ Յուզբաշյանի տեքստն, ասես, մի ճամփորդություն լինի դեպի նախակոնֆլիկտային քաղաք, որտեղ եկեղեցիները, հրապարակները, նրբանցքներն ու փոքրիկ փողոցները նկարագրվում են այնպես, կարծես անցնես Շուշիի հայկական թաղամասով համակարգչային խաղի կամ Google Map/ Earth ծրագրի միջոցով: Այս հուշագրությունն օգնում է կատուցել նախախորհրդային Շուշիի մտաքարտեզն՝ ըստ Հովսեփ Յուզբաշյանի: Ավելի վաղ ապրած հազարավոր շուշեցիների նման հեղինակը չի կարողանում գտնել մի հարցի պատասխան. ինչո՞ւ Շուշիի հայերը չքեցին քաղաքը մինչ այն ակնթարթը, երբ ստիպված էին թողնել ողջ ունեցվածքն ու փախչել մահից՝ այդ պահին ձեռքի տակ եղածով. մինչդեռ,

ate it. This is how they survived in the year [190]5”.⁷ According to the ethnographic evidence provided by Stepan Lisitsian, “The Armenophobe policy of the Russian Caucasus Government brought to an extreme unrestrainedness in the beginning of the 20th century, and in 1905, led to bloody clashes that cost many lives and destroyed many households. Armed clashes spread also in Karabakh. In Shushi, the trade and artisan shops that laid between the Armenian and Tatar quarters were smashed and partially set on fire.”⁸

Satenik’s mother Astghik became a widow with three children. In Karabakh, even now, widows are referred to as “headless” or “disowned” and if the relatives cannot support them, the community tries to help. Astghik’s brother Andranik was the chief of forest services and lived with his wife in the fortress of Shushi, but God did not give them children. Andranik lived in abundance and in order to help her sister, he first adopted Satenik and later, moved the other two children to the town. Satenik was brought up at her uncle’s house. According to the memories of Satenik’s granddaughter Larisa, Satenik studied for three years at the girls’ school of Khurshidbanu Natavan⁹ in Shushi. She got married in Shushi with a popular musician. Ruben, her husband, was “the only son and the apple of his parents’ eye”. He gained his life by playing the tar, a string instrument, a kind of Caucasian guitar. Ruben was invited to Armenian, Tatar and other weddings. As Satenik’s daughter-in-law Zhenia recalls, Ruben’s parents loved Satenik. “They took good care of her. They lived happily and in abundance. Their photos show that they dressed nicely according to the latest fashion.”

Shushi was a transnational place, and its residents had a profound “sense of place”, seen as a “genre of folklore”, which is anchored on the traditional perception of the physical world.¹⁰ The conditions of pre-modern trans-nationality and trans-locality are reflected in the folklore, in the memory of the town and, to a certain degree, in the memory of its residents. This memory exhibited the untamed diversity of the layers and levels of the process of traditionalising the space and the nurturing of “the feeling of ethnic place”. According to Anthony

7 Bruce Grant talks about the reality of village life (especially at a time of crisis and war) “where the ordinary and the extraordinary are equally embraced as structuring elements of everyday life.” See p. 731 in Grant, B. (2004). *An Average Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountains*. *Slavic Review*, 63(4), 705-731. doi:10.2307/1520417

8 See, pp. 25-26 in Lisitsian, S. (1981). *Lernayin Karabakhi hayere (Azgagrakan aknark)*. [Armenians of Nagorno Karabakh. An ethnographic essay]. HSSH GA hratarakchutyun.

9 There is an inaccuracy in Larisa’s memories. The institution is the Russian-Tatar school named Nikolaievski opened in 1896. As the school did not have a specially constructed building, it was located in the house of Natavan. See pp. 153-154 and 344 in Kadzar, Ch. (2007). *Staraiia Shusha [Old Shusha]*. Shegr-Gerb.

10 Ryden, K. C. (1993). *Mapping the invisible landscape: Folklore, writing, and the sense of place*. University of Iowa Press.

տագնապի ազդանշաններն ամենուր էին: Այս նույն հարցն են տալիս նաև ժամանակակից շուշեցիները. «...Ինչո՞ւ անգամ փաստաթղթերը թողեցինք»: Վստահ էին, որ շուտով կվերադառնան: Մարատը հիշում է սրբիչը, որ յոդանայուց հետո կինը շտապելով կախել է լվացքի պարանին: Հետո տեսել է այդ նույն սրբիչը Շուշիի մասին հոյովակներից մեկում, արդեն աղոթեջանցիների կողմից քաղաքի գրավումից հետո: Այսպես, տասնամյակների տարբերությամբ քաղաքի ու նրա բնակիչների ճակատագիրը կրկնվում է:

Միջհամայնքային հակամարտության հետևանքով այրվող քաղաքից փախուստի մասին Մաթենիկ Լալայանի մանրամասն նկարագրություններն են, որ թույլ են տալիս վերականգնել ոչ միայն նրա ուղին՝ իր ընդմիշտ լքված տնից դեպի Ջոդոուզի լեռնային սարահարթ, այսպես քարքարոտ վայրեջք դեպի Քարին Տակ գյուղ, որից հետո մի խումբ գաղթյալների հետ՝ փրկություն դարձած Վարանդա գյուղ, այլև նրա եղբոր՝ Պետրոսի փախուստի ճամփան՝ կոյուղու խողովակներով: Եթե կենսագրական մեթոդով փորձենք վերակերտել պատմությունը, փրկվածների երկու խումբն էլ գնացել է Վարանդա, սակայն հավանական է, որ որոշ խմբեր էլ ուղևորվել են Հայաստան:

Մաթենիկի հիշողության մեջ տրավմատիկ հետք են թողել *ղուղուրների*⁷ ավերիչ հարձակումները նրա հայրենի գյուղի վրա. «Ուրան Հարն ու Մարը խոցը նրհետ Էնն իլալ կոողը կենալիս մինչև լոխ իսխանդվե: Ժրողվուրողը Էն վրխտե քարի յեն իլալ, մինը մինին քյոմագ ընելիսն իլալ: Ուրանց հըրևանը հըսցըրալ ա մին մեշուկ կյարի յեր օնե, խոխեըը տարայըն սարը: Լալայաններին նրհետ կեսըն ըրալ, սաջին յիրա ժարիտնըը ըրալ, կերալ, տի էլ ապրայնըը հինգը թվին»:⁸

Ստեփան Լիսիցյանն ազգագրական նյութերում նշում է. «Հայաստյաց քաղաքականությունը սանձարձակության ծայրագույն աստիճանի հասցվեց XX դարի սկզբին և 1905 թ. հանգեցրեց հայ-աղոթեջանական արյունալի ընդհարումների: Չինված ընդհարումները ընդլայնվեցին նաև Դարաբաղով մեկ՝ Շուշիում հրկիզվեցին և կործանվեցին հայկական ու աղոթեջանական մասերի միջև ընկած առևտրական և արհեստավորական կրպակաշարքերը»:⁹

Մաթենիկի մայրը՝ Աստղիկը, երեք երեխայի հետ դարձավ այրի: Դարաբաղում այրի կանանց մինչ օրս էլ անտեր, անգլուխ (անկյոխ) կամ *անդար-ընդերու* են ասում, ու եթե բարեկամները չէին կարողանում, համայնքը փորձում էր ամեն կերպ օգնել նրանց: «Աստղիկի եղբայրը՝ Անդրոնիկը, մասնագիտությամբ *մեշաբեգի*¹⁰ էր, ապրում

7 Դուղուր (Quldur) - աղոթեջաներեն՝ գող, ավազակ:

8 Գյուղական կյանքի իրականության (մասնավորապես՝ ձգնաժամային, պատերազմական ժամանակաշրջանի) մասին, որտեղ «սովորականը, առօրյան և ցնցողը, արտասովորը հավասարաչափ տեղավորվում են առօրյա կյանքի կառուցվածքը ձևավորող տարրերի մեջ», խոսվում է Բ. Գրանտի հոդվածում: Տե՛ս Bruce Grant, *An Average Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountains*. Slavic Review 63. # 4 (Winter 2004), էջ 731:

9 Ս. Լիսիցյան Լեռնային Դարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1981, էջ 25-26:

10 Անտառային տնտեսության գլխավորը (բարբառային՝ *meşə - աղոթեջաներեն՝ անտառ, բեգ - բեկ, գլխավոր*):

Buccitelli, the feeling of the ethnic place or space is formed through different components: socially constructed memory of the ethnic life in the district and “meta-traditional evaluations” of it, “proud”, demonstrative traditionalism in the conditions of hybrid life, local discourses, narratives and descriptions of ethnic life in the districts, personal experience of ethnic practises and identities.¹¹ Specific symbols (churches, monasteries and mosques), buildings (theatres, caravanserais, house-museums of educators, poets and musicians, prisons), holidays (Palm Sunday, Muharram), scents, metaphors (fortress-*ghala*; air clear as glass) and even the flora and fauna—flowers and butterflies (for example, one of the local plants, *Ophrys caucasica* (*hari-bulbul* in Azerbaijani), a flower from the family of orchids, became an emblem for Azerbaijanis. As averred by the Azerbaijani residents of Shushi, it grows exclusively on the steep slopes around Shushi). Numerous historical memories and interview results show constantly how the counter-memory (Harris Berger)¹² or vernacular memory (John Bodnar)¹³ contradict the official memory, and this folkloric tradition contradicts by using its own methods.

Living in Shushi with Azerbaijanis as neighbours is not openly portrayed as hostile or in conflict, but is artfully condensed in the striking and colourful language of oral history, biography and memories. This conflict, separation and differentiation are expressed in the perception and narratives of the residents themselves (“We called them *tsians*.”), described in the expressions of isolation and relate to the lines of separation that ghettoise ethnic communities. Furthermore, the urban identity of Shushi dwellers of all stripes is expressed in a wide variety of performances and expressions of being from Shushi, be it the salon lifestyle, intellectualism, connections with Tbilisi and Baku, high and refined manners or educational degrees. Ethnic communities refer to the urban space in a way to signify and to “mark” their presence, to foreground and fix it: the construction of sewage pipes by Armenian benefactors, construction of water supply system, erection of statues, building of the prison for the exiles by the Russian Imperial authorities. In this ongoing social process counter-memory uses its strategies and tactics and this very process draws emotional mental maps of ethnically separated districts of the town.

11 Buccitelli, A. B. (2016). *City of neighborhoods: Memory, folklore, and ethnic place in Boston*. University of Wisconsin Press.

12 Berger, H. M., & Negro, G. D. P. (2004). *Identity and everyday life: Essays in the study of folklore, music and popular culture*. Wesleyan University Press.

13 Bodnar, J. (1989). Power and memory in oral history: Workers and managers at Studebaker. *The Journal of American History*, 75(4), 1201–1221. <https://doi.org/10.2307/1908636>

Էր կնոջ հետ բերդում՝ Շուշիում, բայց *Մատված երեխա չէր տալիս*: Անդրոնիկը լիության մեջ էր ապրում, ու քրոջն օգնելու համար նախ որդեգրեց Սաթենիկին, իսկ հետո արդեն քաղաք բերեց նաև մյուս երեխաներին: Այդպես, Սաթենիկը մեծացել է քեռու՝ Ադրանիկ-դայու¹¹ հետ: Շուշիում կար Խուրշիդբանու Նաթավանի անվան կանանց գիմնազիա, որտեղ Սաթենիկը սովորել է երեք տարի»,- պատմում է նրա թոռնուհին՝ Լարիսան:¹² Հետո նա Շուշիում ամուսնանում է հայտնի ժողովրդական երաժշտի հետ: Ռուբենը՝ Սաթենիկի ամուսինը, *ծնողների միակ զավակն էր, նրանց աչքի լույսը (մադար տրդան, մորը-հորը աշկեն յուսը)*: Հմտորեն թառ էր նվագում, դրանով վաստակում իր ապրուստը: Ռուբենին հրավիրում էին հայկական, ադրբեջանական և այլ հարսանիքների: Նրա ծնողները շատ էին սիրում Սաթենիկին. «*Հարթնանը յավրն յեշալ, բահտավեր ու հարուստ ապրալըն: Նրկըրներավը ըրվացալա յի, դաշիանգ կեց տալիսըն իլալ, վերջին մողավը*»,- հիշում է Սաթենիկի հարսը՝ Ժենյան:

Շուշին վերագգային տարածք էր, և նրա բնակիչներն ունեին «տեղի խորը գգացողություն», որն ընկալվում էր որպես «բանահյուսական ժանր», հիմքում՝ ֆիզիկական աշխարհի մասին ավանդական պատկերացումները:¹³ Ինչ-որ չափով մինչարդիական, վերագգային, վերաարածական պայմանները արտացոլվել են քաղաքի ու նրա բնակիչների բանահյուսության ու հիշողության մեջ: Այս հիշողությունն արտացոլում է տարածության ավանդականացման գործընթացի և «Էթնիկական վայրի գգացողության» բազմազան շերտերն ու մակարդակները: Համաձայն Է. Բուչիտելիի՝ «Էթնիկական վայրի կամ տարածության» գգացողությունը ձևավորվում է տարբեր բաղադրիչներից. էթնիկ խմբի համայնքային կյանքի և դրա «անդրավանդական գնահատականների» մասին հասարակայնորեն կառուցված հիշողությունից, համատեղ կյանքի պայմաններում դեմոնստրատիվ «հպարտ» ավանդականությունից, ինչպես նաև համայնքային կյանքի տեղային դիսկուրսներից, պատումներից ու նկարագրություններից, էթնիկ խմբի պրակտիկաների ու ինքնությունների անձնական փորձառություններից:¹⁴

Դրանց շարքում են յուրատիպ խորհրդանիշերը (ելեկեցական ու վանքային համայնքներ, մզկիթներ), կառույցները (թատրոններ, քարավանատներ, գրողների/բանաստեղծների, երաժիշտների և այլոց տուն-թանգարաններ, բանտ), տոները (Ճաղկագարդ, Մուհարամ), բույրերը, փոխաբերությունները (ամրոց-դալա, ապակու

11 Դայի (հայերեն բարբառային տարբերակ)՝ բարեկամություն ցույց տվող տերմին՝ մոր եղբայրը: Dayim - արդրեջաներեն՝ հորեղբայր:

12 Այստեղ Լարիսայի հիշողություններում կա անճշտություն. խոսքը ռուս-թաթարական (Նիկոլայական) դպրոցի մասին է, որ բացվել է 1896 թվականին: Քանի դեռ դպրոցը չունի արանձին շինություն, տեղակայված էր Նաթավանի տանը: St u Каджар, Чингиз Старая Шуша. Баку: Шер-Герб, 2007, էջ 153-154:

13 Ryden, Kent C. 1993. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. Iowa City: University of Iowa Press.

14 Anthony Bak Buccitelli. *City of Neighbourhoods: Memory, Folklore, and Ethnic Place in Boston*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2016. p. 101.

The torture and displacement of Shushians: comparing 1920 and 2020

“During WWI, the peoples of the Trans-Caucasus concentrated their attention on the front. But when after the February Revolution, Russian troops deserted the front line and left the Trans-Caucasus, beys and mullahs used the moment to arm the masses of peasants. Very quickly trenches were dug at different sections of railways. Some armed men would emerge from these trenches demanding to hand over the arms and military trains. As a result, at the station of Shamkhor, where the trains refused to follow the orders of the mass stopping the train and decided to resist, a bloody skirmish broke out.”¹⁴ This description by Stepan Lisitsian is nightmarishly reminiscent of Tatev’s family story in 1991, that they retell in the 21st century. “In these conditions, in the whole region and especially in Karabakh, where Shushi was completely isolated from the railway station of Yevlakh, everyone became worried that the events of 1905 would repeat.”¹⁵

After the final victory of the Soviet reign in the region, “peace” was established between the communities. The Armenian community was chased out from Shushi, and the life of the Armenian quartier stopped. Except for the residents of the village Karintak and several Armenian families scattered in the town, the Armenian community no longer existed in Shushi. The town was turned into a resort town. Health resorts, sanatoriums of all-Union significance, springs of “acidic water” and pioneer youth camps became the emblem of Soviet Shushi. All research participants born during Soviet years remembered the pioneer camp “Druzhba” (friendship), “Gagarin”, the spring *tu jour* (acidic water): Edelia (refugee from Shushi born in 1945 who stayed in the hotel Kashtan in Stepanakert), Valeri, Larisa, Raia (all three from Martuni, born in 1944, 1949 and 1965 respectively) associated Shushi of their childhood with pioneer camps. Valeri, the author of the mental map, not only drew his Shushi, but knowing Karabakh by heart, was able to reconstruct the routes of escape from Jdrdruz and the prison. He spent summers in the “Gagarin” camp. The all-Union pioneer camp “Druzhba” functioned in summer. Which meant that all Soviet Armenians could officially benefit from a stay in the town and “in theory” could stay in Shushi, but old residents of the town scattered in Varanda and USSR did not hurry to return to their ruined hearths. The Soviet ideological doctrine banned even remembering about 1920 in a voluntarily and forced manner.

14 See, p. 26 in Lisitsian, S. (1981), *Lernayin Karabakhi hayere (Azgagrakan aknark)*. [Armenians of Nagorno Karabakh. An ethnographic essay]. HSSH GA Վհրտարակչություն.

15 See *ibid.*

պես թափանցիկ օդ) և անգամ բուսական ու կենդանական աշխարհը՝ ծաղիկներն ու թիթեռները (օրինակ՝ աղբրեջանցիների համար նման խորհրդանշական ծաղիկ է խոլորճագգիների ընտանիքից խարի-բյուլբյուլը, որն ըստ շուշեցի աղբրեջանցիների աճում է միայն Շուշին շրջապատող ուղղաբերձ ժայռերի վրա):

Բազմաթիվ պատմական հիշողություններում և որպես հարցազրույցների երկրորդական արդյունք՝ նկատվում է, թե ինչպես է *հակահիշողությունը* (Harris Berger)¹⁵ կամ *վերնակույլար հիշողությունը* («vernacular memory», John Bodnar)¹⁶ դիմադրում պաշտոնական հիշողությանը, և այդ բանահյուսական ավանդույթը դիմադրում է իր իսկ կողմից մշակված միջոցներով:

Շուշիում աղբրեջանցիների հետ հարևանությունը չի սահմանվում որպես կոնֆլիկտային կամ թշնամական, այլ վարպետորեն խտացնում է իր մեջ կենդանի ու հյույթայի լեզվի բանավոր պատմությունները, կենսագրություններն ու հիշողությունները: Այդ կոնֆլիկտայնությունը, բաժանումն ու տարբերությունը փոխանցվում է հենց բնակիչների ընկալումներով ու պատումներով («*ծյանի* էին ասում նրանց»), որոնք նկարագրվում են մեկուսացման տերմիններով, վերագրվում էթնիկ համայնքների առանձնաթաղերի միջև բաժանարար գծերի անցկացմանը: Եվ ավելին, շուշեցիների քաղաքային ինքնություններն արտահայտվում են բազմաթիվ հատկությունների ու արտահայտությունների *շուշիականությամբ*: Լինի դա «կյանքի «սայռնային ոճ», մտավորական պահվածք, Բաքվի ու Թբիլիսիի հետ կապ, նրբաճաշակ շարժումն, թե կրթական ցենգ»: Առհասարակ, քաղաքային տարածության հանդեպ էթնիկ համայնքները ունեն յուրօրինակ վերաբերմունք, ասես ցանկանան «նշանագծել», արձանագրել ու արդիականացնել իրենց ներկայությունը քաղաքում, ինչպես օրինակ՝ հայ բարերարի կողմից կայուղու խողովակների կառուցումը, ջրամատակարարման համակարգի անցկացումը, հուշարձանների տեղադրումը, ռուսական կայսերական իշխանությունների կողմից արքայալների համար Շուշիի բանտի կառուցումը և այլն: Այս սոցիալական անվերջանալի գործընթացում հակահիշողությունը օգտագործում է իր մարտավարությունները, ու հենց այդ գործընթացն է, որ գծագրում է քաղաքի թաղամասերի զգացական մտաքարտեզները՝ իրենց էթնիկ յուրահատկություններով:

15 Cited by Buccitelli, A.B.: Berger, Harris M, and Giovanna P. Del Negro. 2004. Identity and everyday Life: Essays in the Study of Folklore, Music, and Popular Culture. Middletown, CT: Wesleyan University Press.

16 Bodnar, John E. 1989. "Power and Memory in Oral History: Workers and Managers at Studebaker." *The Journal of American History* 75(4):1201-1221.

Edeli was in a pioneer camp in 1956. She was from the village Chailu of NKAR [Nagorno-Karabakh Autonomous Region] and she recalls that the directress of the camp did not hesitate to show the ruins of Armenian houses. Her name was Siranush Mkhitarian. In 1961, except for the artefacts in the Tatar quarter, ruins levelled to the ground and the buildings of cultural and architectural importance were not protected.

The Karabakh war broke out at the end of 1991, and during the war, the entire Karabakh and especially Stepanakert became the targets of missile attacks launched from the fortress of Shushi. On May 9, 1992, Armenian armed forces formed of volunteers from Karabakh, Armenia and Armenian diaspora attacked and captured Shushi known for its unassailability. The town, reduced to ashes, became repopulated almost immediately after it. Repopulation was a painful process in 1992–93. Houses and apartments were seen as military trophy, and this approach created numerous obstacles. Municipal authorities allocated houses to refugees and to the homeless, but their number was greater than the available housing in Shushi (considering that the majority of houses were looted and burnt). The situation caused much disputes and scimmages, many settled with an intrusive stubbornness or had someone in the government to intercede for them. Often, official documents were not issued, and cases when a house or an apartment was sold and appropriated twice, were widespread. In 2019, I spoke with a woman—a refugee from Baku, in one of the residential districts of Shushi. I saw an inscription in red “the house is inhabited” on a metal water cistern by the front door. To my question “What is this inscription for?” the woman, wrapped in a warm shawl, answered that the house was damp, she lived with her son who served in the army and was single. Once they left for a month, and when they returned, the house was taken by other people. They recovered their house with difficulties. Up to 2020, you could see “inhabited”, “occupied”, “house of Armenians” and “do not occupy” signs on residential buildings of Shushi.

Vernacular history of the pogrom: clothes and accessories

When the pogrom started in the Armenian quarter of Shushi in March 1920, Satenik and Ruben had just had their second daughter. Satenik remembered these moments throughout her life. “*The pogrom of Shushi (Shushva kotorats) caused chaos and tumult beyond description. My mother-in-law instructed me to take the children and valuable objects and run away with the people.*” The elders of the family urged Satenik not

Շուշեցիների չարչարանքներն ու դեգերումները (համեմատելով 1920-ը և 2020-ը)

«Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Անդրկովկասի ազգությունների բոլոր խավերի ուշադրությունը շեղված էր ռազմաճակատի իրադարձություններով: Բայց, երբ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ռուսական զորքերը սկսեցին թողնել ռազմաճակատի գիծն ու հեռանալ Անդրկովկասից, բեկերն ու մոլլաներն օգտվեցին դրանից՝ զինելով գյուղացիական զանգվածներին: Երկայտուղու շատ կետերում, արագությամբ փորված խրամատներից հանկարծ երևում էին զինված մարդիկ ու պահանջում հանձնել զենքն ու զինվորական գնացքները: Այդ հողի վրա՝ Շամխոր կայանի մոտ, որտեղ փոխադրագնացքները հրաժարվեցին կատարելու իրենց շարժումը կասեցրած ամբոխի պահանջներն ու դիմեցին զինված դիմադրության, արյունալի ընդհարումներ բռնկվեցին»:¹⁷ Լիսիցյանի նկարագրությունները զարհուրելի կերպով արձագանք են գտնում 1991-ի Տաթևի ընտանեկան պատմություններում՝ ներկայացված արդեն 21-րդ դարում: «Մնան պայմաններում, ինչպես ամբողջ երկրամասում, այնպես էլ հատկապես Ղարաբաղում, որտեղ Շուշին բացարձակապես կտրվեց Եվլախ երկաթուղային կայարանից, սկսեցին վախենալ 1905 թ. իրադարձությունները կրկնվելու հնարավորությունից»:¹⁸

Խորհրդային իշխանությունների վերջնական հաղթանակից հետո տարածաշրջանում տարբեր էթնիկ համայնքների միջև «խաղաղություն» հաստատվեց: Հայկական համայնքը վտարվեց, ու վերացավ հայկական թաղամասը: Շուշիում գրեթե հայ չմնաց, բացառությամբ՝ քարինտակցիների ու մի շարք տեղերում ցրված ապրող հայկական ընտանիքների: Քաղաքը ստացավ առողջարանային կարգավիճակ. համախորհրդային նշանակության առողջատները, «հանքային ջրերի» աղբյուրները, պիոներական ճամբարները դարձան խորհրդային Շուշիի խորհրդանիշերը:

Մեր հետազոտության մասնակից դարաբաղցիներից բացառապես բոլոր մեծահասակները հիշում էին «Բարեկամություն», «Գագարին» պիոներական ճամբարները, Թթու ջուր աղբյուրը: Էդելհան (1945 թ., Շուշիի փախստականներից է, սպրում էր Ստեփանակերտի Կաշտան հյուրանոցում), Վալերին, Լարիսան, Ռայան (երեքն էլ Մարտունիից են, ծննդյան թվերը՝ համապատասխանաբար 1944թ., 1949թ. և 1965 թ.)՝ բոլորը Շուշին ստացանում էին իրենց մանկության պիոներական ճամբարների հետ: Վալերին իր մտաբարտեզը նկարելիս պատկերել էր ոչ միայն Շուշին, այլև ողջ Ղարաբաղն անգիր ճանաչելով՝ կարողացել էր վերակառուցել 1990-ականների փախստականների գաղթի ճանապարհը, որ անցնում էր

17 Ս. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1981, էջ 26

18 Նույն տեղում, էջ 26:

to delay and follow the group of people fleeing the pogrom. They persuaded her with tears that she would be lost with the children if she failed to keep up with the fleeing group. Satenik acceded to the requests of her in-laws. *“I was very young and did not know anything about life. Now, when I recall, I laugh, but back then it was not funny. I ran to the stable and grabbed a piece of plywood, put it on the stools, lined it with a snow-white linen and started folding my clothes on it. I put my coat, fur coat and feather-decorated hats on it. My mother-in-law looked at me in surprise for a moment, then angrily knocked over the stools with the plywood and clothes and ordered me, “Run home, take your jewellery, gold and silver dishes from the cabinet and bring them here.” Then she took a linen sheet and started wrapping it around my belly, putting my golden rings, chains, broches, golden coins of [Tsar] Nikolai, goblets in every layer”*. Apparently, Satenik was too young to remember the events of 1905 and how her parents hid with children in the wooded mountains of Karabakh. Besides, after those gruesome days, she had a very nice life. *“Then mother tied three-year-old Hamest to my back, put my infant, the second daughter, in my hands, blessed us and said: “Do not be afraid, you will be fine, just remember to keep up with the group and not separate from it, stay with the people, with your children. Now, run my darling.” And I ran with the group. Thick fog and dust covered the air. Everyone was crying and calling each other. Everything was floating. It was like a dream.”* Satenik still did not understand what was going on and was looking for her sister and brother in the smoke and turmoil.

“Mother stayed in Shushi, and father stayed with him. They did not want to live without their son. Our house was set on fire, and not only our house, the whole neighbourhood”. Parents saw their son Ruben for the last time in the morning, when he left the house to play at a wedding. He played different types of popular music and sang in multiple languages. Before learning about the death of their son, parents saw that the building where the wedding was taking place was already set on fire. Lisitsian noted about these events in Shushi in his ethnographic essay. *“Some could run away with their families leaving everything behind, trying to survive. They ran to the cliffs to descend to the deep ravine and pass to Varanda from there. The thick fog helped them flee. Over five thousand Armenians died from fire and arms during that dreadful night”*.¹⁶ Satenik always expressed her regret for not going back to her house and taking the musical instrument of her husband that hung on the wall on a luxurious carpet and keeping it as a relic from the life lost forever. The material life of exoticised Shushi lifestyle excited the imagination of the story-tellers and of their listeners.

16 See *ibid.*

Չդրդուզով, ուղղաբերձ ժայռերով ու բանտի կողքով: Եւ հանգստացել էր «Գագարին» ճամբարում: Փաստորեն, պաշտոնապես խորհրդահայությունը կարող էր օգտվել քաղաքի բարիքներից, կարող էր Շուշի այցելել, բայց ամբողջ Վարանդայով ու ԽՄՀՄ-ով սփռված քաղաքի հին բնակիչները չէին շտապում վերադառնալ իրենց ավերված տները: Խորհրդային գաղափարախոսությունը միաժամանակ կամավոր ու ստիպողական կերպով թույլ չէր տալիս անգամ հիշել 1920 թվականին տեղի ունեցած դեպքերը: Էդելիան պիոներական ճամբար է հաճախել 1956 թվականին Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Չայլու գյուղից և մինչ հիմա էլ հիշում է, թե ինչպես ճամբարի տնօրենը՝ Սիրանուշ Մխիթարյանը, չի վախեցել ու երեխաներին ցույց է տվել հայկական տների ավերակները: Արդեն 1961-ին ավերակները հողին էին հավասարվել, և ի տարբերություն թարաքական թաղամասի՝ հայկական մշակութային ու ճարտարապետական ժառանգությունը չէր պահպանվել:

1991 թ.-ի վերջին սկսվեց Ղարաբաղյան պատերազմը, որի ժամանակ Շուշիի բերդի բարձունքից ողջ Ղարաբաղը, և մասնավորապես՝ Ստեփանակերտը, թիրախի տակ հայտնվեցին: 1992 թվականի մայիսի 9-ին Շուշին, որ դարեր շարունակ հայտնի էր իր անառիկությամբ, գրոհով գրավվեց Ղարաբաղի ռազմական ուժերի ու ողջ Հայաստանից ու Սփյուռքից հավաքված կամավորների կողմից: Մոխրացած քաղաքը գրեթե միանգամից սկսեց վերաբնակեցվել: 1992-93 թվականների վերաբնակեցումը բավականին ցավալի գործընթաց էր: Տները և բնակարաններն ընկալվում էին իբրև ռազմական ավար, ու այս մոտեցումը բազմաթիվ խոչընդոտների պատճառ էր դառնում: Քաղաքային իշխանությունը տներ էր տրամադրում փախստականներին ու անտուններին, ովքեր ավելի շատ էին, քան Շուշիում եղած ողջ բնակարանային ֆոնդը (տների մեծ մասը թալանվել ու այրվել էր): Եղան բազմաթիվ վեճեր ու քաշքշոյներ, շատերը բնակություն էին հաստատում աներես համառությամբ կամ կառավարության որևէ անդամի միջնորդությամբ: Սակայն հաճախ փաստաթղթեր չէին ձևակերպվում, ու շատ էին դեպքերը, երբ տունը կամ բնակարանը կրկնակի վաճառվում էր տարբեր սեփականատերերի: 2019-ին Շուշիի թաղամասերից մեկում գրուցում էի մի կնոջ հետ, որը Բաքվից էր գաղթել: Մուտքի դռնակի մոտ՝ մետաղյա բաքի վրա կարմիր տառերով գրված էր՝ «այստեղ սպրում են»: Տաք շալերով փաթաթված՝ կինը դուրս եկավ տնից, բացատրեց՝ ինչի համար է այդ գրվածքը, պատմեց, որ շատ խոնավ տանն են ապրում որդու հետ, ով բանակում է ծառայում ու ամուսնացած չէ: Մի անգամ մի ամսով հյուր են գնացել, եկել, տեսել են՝ ինչ-որ մարդիկ գրադեցրել են իրենց տունը: Մեծ դժվարությամբ են կարողացել հետ վերցնել: Անգամ մինչև 2020 թվականը Շուշիում շքամուտքերի մոտ կարելի էր տեսնել նման գրառումներ՝ «այստեղ սպրում են», «գրադված է», «հայերի տուն», «չգրադեցնել»:

Satenik's daughter Emma, born from her second marriage with Hovhannes, adds details to the story of her mother. *“Mother told me that the rest of valuable objects—samovars, silver dishes and other—they either threw into the well or buried in the ground [to dig out later] in case they survived and could return.”* During her life, Satenik constantly told about the town of her bourgeois life, though quite carefully, letting only very close people, family members and neighbours into the world of her memories. She told her beloved granddaughter Raia about the wonderful town with clay waterproof pipelines that supplied drinking water and served for draining sewage water. These very subterranean pipelines helped dozens, if not thousands, of Armenians to save their lives. *“During Armenian–Turkish clashes, mother escaped from Shushi with her child, brother and sister through the sewer. The path started on the outskirts of Shushi, by the high cliff called the rock of Vagif, Karintak in Armenian. They walked 28 km in three days, reached the village of Sargsashen and then set out from there to find a place to stay.”*

Satenik looked for her brother and sister desperately. *“I lost them. And how I could find them in that hustle, no matter how many times I asked around and called for them... We found each other later. My brother Petros got through. He escaped through the sewer with the clothes he had, which had a foul odour. Petros took off his shirt. I washed it in the river, but the smell stayed. We cried then, more from happiness. It was spring. We were surrounded by green. We were alive.”* Her sister, whose name is Shushi, also managed to survive. Satenik, Shushi and Petros lived the rest of their lives in Martuni, [Nagorno–Karabakh]. Although Satenik was the eldest among three siblings, she lived the longest.

Vernacular story of escape. Infanticide in the time of crisis

There were certain topics of her life in Shushi that Satenik did not like to talk about. Her first marriage was one of them, as in the Armenian rural traditions, the second marriage was frowned upon. Wishing someone multiple marriages was a common folk curse, *“Let you cross over seven thresholds in the same pair of shoes.”* Although exceptional cases were seen as an attenuating circumstance, talking about the first marriage continued to be considered inappropriate. Satenik's daughter-in-law Zhenia, remembers that *“some of Satenik's photos from Shushi that were precious to her disappeared. Either she hid them, or father did. Father was a jealous husband all his life”*. Another topic, the fate of her second daughter who was an infant when she fled Shushi, was a strict taboo. There are discrepancies or gaps in the memories of Raia about her grandmother. *“Mother*

**Ջարդի վերնակույլար պատմությունը
հագուստ ու արքեսուարներ**

1920-ի մարտ ամսին Շուշիի հայկական թաղամասերի ջարդերը համընկնում են Սաթենիկի ու Ռուբենի երկրորդ դասեր ծննդյան հետ: Սաթենիկը հետագայում միշտ հիշում էր այդ դեպքերը. «Շուշվա կոտորածը վեր սրկըսվալ ա, փիս դուռդի-բուրդի ա սրկըսվալ, շոնը տերնանը ճընընչելիս չի լալ: Իմ սկեսուր ինձ ասալ ա խոցը յոր օնիմ, մեր հարստությունը, թընգյանոց իլած չիլիածը յոր օնիմ, ժողովրդին նըհըս փախչիմ: Շտիխ էլը, ընդեղ էլ տուր»: Խմբից, ժողովրդից հետ չմնալ. աղաչում էին Սաթենիկի ընտանիքի ավագ անդամները: Արցունքն աչքերին՝ համոզում էին, որ երեխաների հետ կկորչի, եթե խմբից, որ նրանք անվանում էին *էլ-օբա*, հետ ընկնի: Սկեսուրի ու սկեսրայրի տագնապալի հորդորներին ականջալոր լինելով՝ Սաթենիկը այդպես էլ անում է: «*Ես էն չըխեն շատըմ իլալ ջահիլ, կյանք ա պեն չըմ իլալ կոխ ընգելիս... Սըհենգ, վեր մընսա ընգնում, ծիծաղոս կյամ ա, բայց էն վըխտեն ծիծաղելի չի իլալ: Քեցալըմ կյումը մին փաներկու կտոր պերալ, դաշիանգ սիպտակ պոռոտինը քըցյալ, ու սկսալըմ թայդի-թայդի շորերս դարսիը փաներկին յիրս: Պալտոնըմ տիրալ, շուբաս, թեփուռսալ շյարբերս: Իմ սկեսուր մին բոպե ինձա յեշալ գարմացած, յետնան կըգնըվալա տաբուրետկեքը վըննավը պարան տվալ: Մսալ ա. «Վագ տու տոն, վըսկեղանդ յեր կալ, սերվանտան վըսկի, արծաթ, աման-չաման յեր կալ, եկ»: Ցետնան մին կտոր ա յեր կալալ, լոխ դաշիյանգ վըսկե մըտըներս, ցեպերս, բոռչկեքս, Եհկալային կապեկենն, ըստաքաննեն փորսվս, մաշկափս գիրավ տըվալ կտորին դըթերքավը»: Ենթադրաբար Սաթենիկը փոքր էր 1905-ի դեպքերը հիշելու համար, թե ինչպես էին իր հետ ծնողները թաքնվում Դարաբաղի անտառապատ սարերում: Այդ սարսափելի դեպքերից հետո նրա կյանքը բավականին լավ էր դասավորվել: «Ցետնան մաման իրեք տարեկան Համեստին կապալ ա մաշկաս, պերյուր կուճիինն տըրյալ ծերքս, մեգ օրինալ, հըղե տիրալ, ասալ ա. «Վախել մեք, տուր ըպըրլանաք, մինակ մընընդ պահե, ժողովուրդեն անա կտըվիս վեչ, շտեղ ժողովուրդը, ընդեղ էլ տուքնան խոխեքը, կարևորը մարդկանց անա հըռը չը կենաս: Դե՛ փախեր, մատա՛ղ ինիմ»: Վագմ տամ, լոխճին նըհըղ, թոգ, թոխալը, լոխ ծվծվամըն, լացն ինուս, ուրուր ծեմն տամ, շոռն կյամ, հանցա լոխ իրյագ ինի»: Սաթենիկը դեռ չէր հասկանում՝ ինչ է կատարվում, մշուշի ու իրարանցման մեջ եղբորն ու քրոջն էր փնտրում:*

«Մաման մնացալա Շուշի, պապան էլ նըհըտ, ուցյալ չըն առանց ուրանց մադառը ապրի: Մեր տոնը նիյըն կըցոյալ, խեղը հա մինակ տոնը, լոխ էն էլալ նիկացած իրիլիս»: Ռուբենի ծնողներն առավոտյան տղային գործի են ճանապարհում՝ հարսանիքին նվագելու: Տարբեր մոտիվներով ու լեզուներով նվագում ու երգում էր: Մինչ նրա մահվան մասին լուրը կհասներ ծնողներին, նրանք նկատել էին, որ հարսանքատեղին այրվում է: Շուշիի այս դեպքերի մասին է վկայում նաև Լիսիցյանը. «Ուվքեր կարող էին, թողնելով ամեն ինչ,

ran from Shushi with her child, brother and sister through the sewer.” Besides the inaccuracy (Satenik fled with her children separate from her brother and sister. They found each other later.), the new-born child is missing from these memories, the same girl that the mother-in-law put into the arms of Satenik before her escape. She carried the older child on her back tied with a shawl, which was a common method of carrying toddlers in the region, especially when working in the field, in the kitchen garden or at home. What happened to the child? As Satenik did not talk about this, or did rarely only when she was young, there are several versions of this story. Apparently, the infant died, or more precisely, they had to get rid of her. Laura recalls that her grandmother Satenik used to tell with tears that she had to drown the infant in the Karkar river. Moreover, she never pronounced the name of the child and referred to her as the [baby in] swaddle (“*I put the swaddle in the river.*”). Zhenia, Satenik’s daughter-in-law, always supported her mother-in-law and did not judge her for this. “*People told her that she had to do it, if she wanted to stay alive with her older child. Otherwise, they all could perish because of the infant, if she cried in the mountains and they found them. This is what they told her. It seems that in the panic the infant slipped from her hands, she did not drown her. Mother was telling that many adults drowned, what to tell about an infant in a swaddle.*” Emma, the daughter born from her second marriage, reacted differently to this story. “*Mother lost her baby. I do not know how she put up with it. She said that when passing a narrow mountain trail, people pressured her, “How are you going to feed her? A hungry infant will cry, and with the echoing in the mountains it will have us all killed.” Having no other solutions, she left her baby. I know only this much.*” Nune, Emma’s daughter, refuses to talk about this story. It is noteworthy that the perception of what happened has generation-related features; different generations have different emotional reactions to the story of the “lost” infant. The generation that came immediately after, based on different experience and different social context, demonstrates different emotions, hypersensitivity and empathy when evaluating the events of the past.

Thus, during this period, on one hand, the woman and her body were seen as a target, and on the other, as a more mobile subject who crossed the borders of town districts, mountain ranges, rivers, villages, administrative districts and countries, a subject with a more dynamic identity. Interviews reveal the complexity of “speaking” about the features of pre-modern reality, its rhetoric and discourses. This is perhaps the counterpoint and context-based perception of the observed reality, which is closely linked to the perception of imposed historical parallels.

ընտանիքներով փախչելով, փորձում էին փրկվել: Փախչում էին դեպի ժայռերը, որպեսզի գառիվայր արահետներով իջնեն խոր կիրճն ու այնտեղից անցնեն Վարանդա: Մառախուղը քողարկում էր նրանց փախուստը: Այդ ահավոր գիշերը կրակից ու գենքից գոհվեց ավելի քան հինգ հազար հայ»: ¹⁹ Մաթենիկը անվերջ ափսոսում էր, որ չի վերադարձել տուն՝ վերցնելու ամուսնու՝ պատի շքեղ գորգի վրա կախված գործիքը՝ դրվագագարդ թառը՝ որպես անդարձ կորցրած կյանքի հիշողություն: Շուշիի տարաշխարհիկ ապրելակերպի նյութական կյանքը դառնում էր թե՛ հեքիաթասացների, թե՛ նրանց ունկնդիրների վառ երևակայության առարկա:

Մաթենիկի երկրորդ՝ Հովհաննեսի հետ ամուսնությունից ծնված աղջիկը՝ Էմման, լրացնում է մոր հիշողությունները. «Մնացած ըլլած չըլածը - սամավառը, քրծաթեղանը, մնացած տեսը-տենը ածալ են վերը, ըլլածն էլ թաղալ են տանը կշտերքին, մաման տի ա պատմալ, սասալ ա, եթե քյուրդան ամալ կյա սաղ պրծնիք, յետ կյաք Էլըհա տոն»: Մաթենիկը միշտ պատմել է իր բուրժուական կյանքի քաղաքի մասին, սակայն պատմում էր զգուշությամբ. իր հիշողությունների աշխարհի մուտք ունեին միայն հարագատները՝ ընտանիքի անդամներն ու մոտ հարևանները: Իր ամենասիրելի թոռնուհուն՝ Ռայային, պատմում էր հրաշք քաղաքի մասին՝ ջրահեռացման կավե խողովակներով, որ ջուրը հասցնում էր տներ, և կենսագործունեության թափոնները հեռացնող կոյուղու համակարգով: Հենց այդ ջրանցույց կամուրջներն էին, որ դարձել են հարյուրավոր, եթե ոչ հազարավոր, թշվառ հայերի փրկության ուղին. «Հայն ու թորքեն կովալը, մաման ուրան ախպորնա քվորն մին էլ խոջը նրիետ Շուշվա փախալըն, կանալիզացհավը: Էդ տեղը սկսվելիս ա իլալ Շուշվա պատատ տուս, պեցուր քրքեն կոխկեն, տըրան սաուս ին Վագիֆին քար, յա հայերեն Քարին Տակ, 28 կիլամետրը վրննավ իրեք օրումը անցըն կացալ, հըսալ Մարգըսաշեն, ըսկըսալ կնալու տեղու հոգս անելը»: Մաթենիկը հուսահատ փնտրում էր իր հարագատներին՝ եղբորն ու քրոջը. «Մերունց կուրցրալըմ: Քայց հունց քրթենասա, շոնը տերնանը ճընաչում չի, հինչքան օգոււմըս հարց ու փորձ ըրա, ծեն տո... Ետնան արդեն ուրուր քրթալընք: Իմ ախպեր Պետրոս սաղ ա պրծալ, կանալիզացհին դուրբոցավը մին թահրավ տյուսա եկալ, մին ծերք շորավ, են էլ քրքավետը նետա միլլամար: Պետրոսը որբաշկան հանալա, ես էլ ճարս կըտրած կետին մաչին... դե հիինչ լվանալ, մինա վրտը միլլամա, Էնչունք յացնըք իլալ Էն վրխտեն, ավելի շատ ուրախընալան, վեր տեսալնանք կյարունք, չորս անգունըդ կանանչ, համ էլ սաղընք պրծալ, տըրան ա ավիլ էլ հի՞նչ օգինք»: Քրոջը, որի անունը Շուշի էր, նույնպես հաջողվել է փրկվել: Մաթենիկը, Շուշին ու Պետրոսը ողջ մնացալ կյանքը ապրել են Մարտունիում: Թեև Մաթենիկը ամենից մեծն էր՝ բոլորից երկար ապրեց:

19 Ս. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1981, էջ 26:

Vernacular religiosity. The unique position of Ghazanchetsots

Let's return to Shushi. The Church of Holy Saviour Ghazanchetsots is the starting point of Shushi. All interviewees first marked this church on the paper when they took the pencil to draw. During the interview on August 7, 2021, Anya referred to the church as the *real church*, while Tatev, referred to it as *our church*. For Elina, the church was the place where she went on dates with her husband Armen. "*I loved Kanach Church more, but we met at Ghazanchetsots*". The church takes the role of the marker of ethnic and communal memory, as the axis of the history of Shushi's Armenian quarter. During the religious ritual of animal sacrifice, they sent salt, wrapped in white linen, for the priest to bless it. They later gave the salt to the lamb to eat before killing it. As the centre of spiritual and ritual life, Ghazanchetsots became the site of memory par excellence from the day of its construction. Loaded with historical, communal and personal meanings, ethnic symbols can become the objects of discrimination. For example, the Soviet policy towards the church, or the attitude of turning the church into a missile warehouse in 1992 were milder shocks compared with the missile attack in 2020. In the post-Soviet Armenian Shushi, historical debates on religious and ethnic symbols were softened through the help of enlightened sponsors, who allocated funds for the reconstruction and preservation of Shushi mosque, situated not far from the town market.

There were other sacralised places in the vicinity of Shushi. For example, *Isabulag* (literally, streams of Isa in Azerbaijani), which Armenians called the stream of Isaac (*Isahaki aghbyur*). Following the recent constructions here, local oligarchs turned the natural spring into a private business. The transformation of sacralised popular sites such as *Isabulag*, altered the mythologised landscape of the town, commercialising certain locations. However, the residents of Shushi did not object to these alterations at all and saw this form of economic investment as a benefit rather than a damage.

If we turn to the historical perspective, the same unaltered obsession can be noticed in the case of the Church Ghazanchetsots. After leaving Shushi, Christianity did not have a place in Satenik's life, it was a faith more in the form of pagan beliefs. But Ghazanchetsots occupied a central place in her traumatic memory. The church was in the district of the town where she spent the happy years of her youth. After the pogrom of Shushi, Satenik did not dare visit Shushi, so dear to her heart. It could be for political reasons or she simply did not want to awaken heavy memories from the past. But in the 1950s, family

**Փախուստի վերնակույլար պատմություն.
մանկասպանություն տագնապի պահին**

Մաթենիկը չէր սիրում խոսել Շուշիում ապրած իր կյանքի որոշ թեմաների մասին: Դրանց շարքում էր իր առաջին ամուսնությունը, քանի որ ըստ հայկական գավառային ավանդույթների՝ կրկնակի ամուսնությունը ծանր քննադատության էր արժանանում: Ժողովրդական անեծք կար՝ *մին չքմը շկավ յոթը մըղակավ նիմընընիս* (յոթ շեմը առանց մի գույգ կոշիկ անցնես): Չնայած բացառիկ դեպքեր կային, որ արժանանում էին ժողովրդի ներողամտությանը, առաջին ամուսնությունը քննարկելը շարունակում էր անպատեհ համարվել: Ժենյան՝ Մաթենիկի հարսը, պատմում է. «Շուշվա նրկըրներան կորչալըն վեր ուրյան հետը կարևորըն իլալ: Կամ ինքնա կեղալ, կամ պապանա կեղալ: Պապան սաղ կյանք ուրան խանդելիս ա իլալ»: Սակայն բոլորովին տարուացված էր մեկ այլ թեմա՝ երկրորդ աղջկա ճակատագիրը, որ նորածին էր, երբ Մաթենիկը գաղթում էր Շուշիից: Տատի մասին Ռայայի հիշողություններում կան որոշ անճշտություններ կամ բացթողումներ ու խուսափումներ. «Մաման՝ ուրան քրվորը, ախպորն ու խուխեն նրիես Շուշվա փախչալն, կանալիգացիալ»: Բացի այդ անճշտություններից (Մաթենիկը երեխաների հետ և նրա եղբայրն ու քույրը իրարից անջատ են փախել Շուշիից և հետո միայն գտել իրար)՝ այս հիշողություններում բացակայում է նորածին երեխան, որին Մաթենիկի սկեսուրը դրել էր նրա ձեռքը փախուստի պահին, իսկ մյուսին՝ շալով կապել մեջքին, ինչը հատուկ է այդ տեղանքին. ավելի մեծ երեխային մեջքին կրելը տարածված ձև էր, որ ձեռքերն ազատ լինեն դաշտում, այգում կամ տանը աշխատելու համար: Իսկ ի՞նչ եղավ նորածին երեխային: Մաթենիկը դրա մասին խուսափել է խոսել կամ պատմել է միայն երիտասարդ ժամանակ, այդ պատճառով երեխայի ճակատագրի մասին մի քանի մեկնություն կա ընտանեկան պատում-հիշողություններում: Հավաստի է միայն այն, որ երեխան մահացել է կամ ավելի ստույգ՝ նրանից ստիպված են եղել «ազատվել»: Լսուրան հիշում է, որ տատիկը, արցունքներն աչքերին, պատմում էր, որ երեխային ստիպված է եղել խորտակել Քարքար գետում: Ընդ որում՝ երեխայի անունը երբեք չէր տալիս. *պերյուր* (բարուր)՝ այդպես էին հիշում նրան (*պերյուրը քրցալում կետը*): Մաթենիկի հարսը՝ Ժենյան, միշտ սատարում էր սկեսուրին ու չէր քննադատում նրան. «Փախչողներան ուրան ասալըն վեր տի ա հարկավեր անե, եթե օգում ա ինքնա մըծ խոխան փրկվին: Թաչինա խոխան մըգ լուխնին կրկործանե, սարերի մաչին լացա ինական, մըգ դաստի կրփրոնին, տենակին տակը տան... տիին ասալ: Հինչքան մըննս ա, ասալ ա էն գյուլուբորանին մաչին խոխան ծերքան վերա ընգալ, վննատակ ընգալ: Թա քանե՛ քանե՛ պահած-պաշտած մըծ մարդիկ տի վննատակ ընգալ, մաման ասում ար, հինչա էդ պերուր խոխան»: Մաթենիկի երկրորդ ամուսնությունից ծնված աղջիկը՝ Էմման, այլ կերպ է արձագանքում այս դեպքին, և ակնհայտ քննադատություն

related circumstances brought her back to Shushi. Following the patriarchal traditions, Satenik lived with her only son Nariman who had five daughters. As mentioned earlier, thanks to its alpine air, Shushi was considered a resort town, that is why Nariman sent his children to the pioneer camps of Shushi. The stay cost 18 roubles per person, which was not expensive for Soviet citizens. The main problem with camps was the lack of soap and widespread hair lice that families had difficulties getting rid of. Raia, the second daughter of Nariman, went to the camp in Shushi twice. Raia died in Gelendzik, a town in Southern Russia. However, in 2008 she managed to speak about several details “I remember how my father Nariman (we called him by his name and used the word father to address our grandfather Hovhannes) visited me in the pioneer camp in Shushi in his motorcycle with a sidecar. He came with mother, that is, grandmother Satenik. We quietly went to see the church and the place that she used to live in. There were only ruins. She got upset and cried. I remember how Nariman calmed her down.” The daughter-in-law Zhenia says that they revisited the town in a car. The house was in the vicinity of Ghazanchetsots, and the scene was depressing. When walking in the ruins of her house her strong nerves gave in. “Mother started digging the earth with her both hands and dug out a copper ladle with a handle that was hers. She got upset and could not dig more. Doing it was scary back then. She was a known party member. We were afraid to talk about Shushi out loud back then. We brought the ladle with us. She did not put it down. There was nothing special about it. But she grieved with it.” The cherished ladle was hung in the lumber room in Martuni when it was torn down during the Nagorno-Karabakh War of 2020.

The two important churches, Ghazanchetsots and Kanach suffered terribly during the war of 2020. On October 8, 2020, Azerbaijani forces hit the church twice with a missile damaging one of the cupolas of the church. They have removed both cupolas, together with the sculpted angels and crosses under the pretext of restoration. Independent experts of UNESCO were not allowed to enter Shushi. People in Karabakh fear the “restoration” means reconstruction of the church in Albanian style within the framework of “Albanising” the Armenian presence in the region and rewriting the history by assigning an Albanian origin to Armenian artefacts.

The fate of Kanach Church is grave. They say the church was bulldozed down, and the Grand Hotel not far from it was renamed “Hari-bulbul Azerbaijan”. Currently, Shushi is a ghost town, where negotiations take place and agreements are made.

կա նրա խոսքերում. «Մաման ուրան խոխեն կուրցրայ ա, ես գիղում չրմ տըրանա յետը ինքը հուննց ա սպրայ, ասում ար մին կուծիր նեղեղ կածան ա իլայ, քրթեն կրլխեն: Մարդիկ ուրան նեղեղիսըն իլայ, ասելիսըն իլայ Էդ կուծիր խոխին հունցրս պըհըլան, սովա լացա ինական սարերումը մեզ լոխնիս փըռնել տա... Ճարը կըտրած խոխին թողա քրայ, ես մինակ տայրմ գիղում»: Իսկ Էմմայի աղջիկը՝ Նունեն, առհասարակ չի կարողանում խոսել դրա մասին: Այստեղ հետաքրքիր է, որ «կորսված» երեխայի մասին պատումի ընկալումներն ունեն սերնդային առանձնահատկություններ: Ապրելով բոլորովին այլ սոցիալական միջավայրում ու կյանքի բոլորովին նոր փորձառություն ունենալով՝ հաջորդ սերունդները այլ զգացական ընկալումներ ունեն. կարեկցանքի ու գերզգայականության միանգամայն այլ ձևեր են ստանում անցյալի դեպքերի գնահատականները: Այսպես՝ այդ ժամանակաշրջանում կինը, նրա մարմինը մի կողմից՝ թիրախավորված էր, մյուս կողմից՝ համարվում էր առավել շարժուն սուբյեկտ, որը կարող էր անցնել թաղամասերի, լեռնային գանգվածների, գետերի, գյուղերի, համայնքների ու պետությունների սահմանները. կնոջ ինքնությունը դինամիկ էր: Հարցազրույցների հատվածները բացահայտում են մինչարդիականության յուրահատկությունների, դրա հետտորաբանության ու դիսկուրսների մասին խոսելու բարդությունը: Թերևս, սա ուսումնասիրված իրողությունների այն կոնտրաստայնությանն է համատեքստային ընկալումն է, որի ըմբռնումը թույլ չի տալիս անտեսել պատմական գուգահեռները:

Վերնակույր կրոնականություն Ղազանչեցոցի ուրույն դիրքը

Վերադառնանք Շուշի: Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին Շուշիի մտաքարտեզների սկզբնակետն է. մատիոր վերցնելով՝ բոլորը թղթի վրա պատկերում էին եկեղեցին: Անյան 2021 թվականի օգոստոսի 7-ի հարցազրույցի ժամանակ Ղազանչեցոցն անվանում է *խսկական եկեղեցի*, Տաթևը՝ *մեր եկեղեցի*: Էլինայի համար այն ամուսնու՝ Արմենի հետ հանդիպումների վայրն է. «Կանաչը ավելի շատ էի սիրում, բայց հանդիպում էինք Ղազանչեցոցի մոտ»: Եկեղեցին ներկայանում է որպես էթնիկության և համայնքի հիշողության ցուցիչ, քաղաքի հայկական թաղամասի պատմության առանցք: Մատաղի ծիսակարգի ժամանակ Ղազանչեցոցի քահանային սպիտակ կտորի մեջ փայթաթած աղ էին ուղարկում՝ օրհնանք ստանալու համար. մանրացրած աղը կերակրում էին գոհաբերվող գառանը: Դառնալով հոգևոր, ծիսական կյանքի կենտրոն՝ Ղազանչեցոցը կառուցումից ի վեր վերածվեց հիշողության կարևորագույն վայրի:

Պատմական, համայնքային ու անձնական իմաստներով ծանրաբեռնված՝ էթնիկ խորհրդանիշերը կարող են դառնալ խտրականության առարկա: Օրինակ՝ եկեղեցու հանդես

Vernacular spirit of objects: the memory of object-symbols

What kind of objects did the residents leave behind when they escaped from Shushi in November 2020? Many Shushi residents managed to take only their most important belongings and could not even start their cars as they heard the voices of approaching Azerbaijani military men. “Soldiers were literally at our heels”, tells Tatev. They had to run through the forest. Photo albums and symbolic objects are among the important objects left in the “new” Armenian Shushi that the residents wished to have with them (Zhanna, December 2020, Yerevan). Other interviewees spoke about objects impossible to move: Ghazanchetsots, Grand hotel, Dziatap-Jdrduz, Avan-plaza. Similar objects were left in the town by Azerbaijani residents in 1992, besides the mosques and houses of notables, among them, the house of Azerbaijani feminist poet Khurshidbanu Natavan, house museum of Uzeri Hadzibek, country house of the Bulbuloglu family, the house of Mehmandirov. Polad Bulbuloglu played the role of one of the main characters in the Soviet musical comedy “Do not be afraid, I am with you” directed by Yuli Gusman. Referring to the film several times, some of the residents of Shushi said that Polad Bulbuloglu played in the film with the Armenian actor Hmayak Yengibarjan, although M. Kantemirov played the part.. Do they express their longing for the *pax sovietica* when they say it or do they desperately build new models of the world? One of the “new” Shushi residents, Armine, speaks about the visit of Polad Bulbuloglu, the then ambassador of Azerbaijan to Russia, with wonder. “Polad Bulbuloglu visited Shushi as a citizen of Russia twice when we had peace, that is, after the first Nagorno-Karabakh War. He had a reason for visiting. His father’s house-museum was in Shushi. Armenians welcomed him and at the end of his visit told him “yaxshi yol” which means “have a safe return” He visited his family summer house, and according to the witnesses, was happy that the house was in the “good hands” of an aged refugee from Baku, who took good care of the house.

If we reexamine the historical perspective, we see an unfinished, incomplete cycle of objects in the continuum of time and space. The path of certain objects from the flourishing town of Shushi and the memory about these objects telling about the former splendour of the town emerges as a solemn and fair happy ending, when the object completes the fatal circle and returns to its owner. The granddaughter of Satenik, the youngest daughter of Nariman, recalls a curious event that took place in 1984.

խորհրդային շրջանի քաղաքականությունը և անգամ 1992-ին եկեղեցին՝ որպես արկերը պահելու ապահով վայր օգտագործելը ոչինչ էին 2020 թվականին եկեղեցին մոբակոծելու համեմատ: Կրոնական և Էթնիկ խորհրդանիշերի պատմական բանավեճերը հետխորհրդային հայկական Շուշիում մեղմանում էին այն բարերարների շնորհիվ, որոնք նպատակաուղղված միջոցներ էին հատկացնում քաղաքային շուկայի մոտ գտնվող Շուշիի մզկիթի վերակառուցման և պատշաճ պահպանման համար:

Շուշիի շրջակայքում եղել են նաև այլ սրբազյված վայրեր, օրինակ՝ Իսաբուլաղը (աղբբ. Իսայի առու), որը Արմինեն անվանում էր նաև Իսահակի աղբյուր: Հետպատերազմյան քաղաքի «վերանորոգման» քայլերի շարքում տեղի մեծահարուստներն աղբյուրը վերածեցին կոմերցիոն տարածքի: Իսաբուլաղի նման ժողովրդական սրբազյված տարածքների փոխակերպումներն ակնհայտորեն անդրադառնում էին նաև քաղաքի առասպելաբանական լանդշաֆտի փոփոխության վրա: Մակայն Շուշիի բնակիչները նման «ներդրումները» ընկալում էին ոչ թե որպես վնաս, այլ՝ բարիք, և բլոքովին էլ դեմ չէին դրանց:

Պատմական ուղեծրին վերադառնալով՝ կարելի է նկատել այդ նույն անփոփոխ սևեռումը Ղազանչեցոց եկեղեցական համալիրի վրա: Շուշին լքելուց հետո Մաթենիկի կյանքում քրիստոնեությունը գրեթե ոչ մի դեր չի ունեցել, եղել է հավատք՝ ակնհայտ հեթանոսական աղերսներով: Մյնուամենայնիվ, Ղազանչեցոցը նրա տրավմատիկ հիշողության կիզակետում էր: Եկեղեցին գտնվում էր այն թաղամասում, որտեղ Մաթենիկն անցկացրել է իր կյանքի երջանիկ տարիները: Շուշիի ջարդերից հետո նա այդպես էլ համարձակություն չի գտել այցելելու իրեն այդքան հարագատ քաղաքը: Բացառված չէ նաև, որ չի այցելել քաղաքական նկատառումներից էլնելով, կամ էլ չի ցանկացել ծանր հուշերն արթնացնել: Ավելի վաղ՝ 1950-ականներին, ընտանեկան պայմանները վերստին տարան նրան Շուշի: Հայրիշխանական ավանդույթների համաձայն՝ Մաթենիկի նոր տանը մնաց ապրելու իր միակ տղան՝ Նարիմանը, ով հինգ աղջիկ ուներ: Ինչպես արդեն նշել էի, իր բարձրադիր դիրքի ու մաքուր օդի համար Շուշին միշտ համարվել է հանգստյան գոտի, առողջարանային վայր, և այդ իսկ պատճառով Նարիմանն իր երեխաներին ուղարկում էր Շուշի՝ պիտներակյան ճամբարներ: Բավականին մատչելի էր՝ մեկ ուղեգրի գինը՝ 18 ուրլի: Միակ խնդիրը օճառի պակասն էր (*սապունը պակաս տարեյա ուլլայ*), երեխաները ճամբարում ոջիլ էին ձեռք բերում, հետո ստիպված էին լինում երկար ազատվել դրանցից: Նարիմանի երկրորդ աղջկան՝ Ռայային, հաջողվել էր երկու անգամ Շուշի գնալ: Ռայան այժմ կենդանի չէ, մահացել է Ռուսաստանի հարավում գտնվող Գելենջիկ քաղաքում, սակայն 2008-ին հասցրել էր որոշ մանրամասներ փոխանցել. «Մըռըս ա՝ հունցա իմ հար Նարիմանը (մունք ուրան անումավ նընք ծե տալի, Ավանեսին էլ՝ դեդոյիս, պապայընք իլլալ ասելիս) ուրան յուլկավ մատացիկլավը եկալ ա Շուշի, հանցու գիրսավ ընցնե մըգանավ, ենընքն իլլալ պիոնէր լազերում:

Մամուլն նրկետ ա յեկալ, Մաթենիկ բարոյիս: Վերընք ընցալ կամաց-կամաց բիդի եկեղեցին, հանցու ըշկոներիս ճոնդավը տեսնանք մամուլն առաջվա ապրած տոնը քրթենանք: Դե էլ հինչ, լոխ էնա իլալ ցրրեվ տըված, ըխպրհար: Ազոքվալ ա մամուլն, լաց ու կոծր քրցալ, մրտըս ա՝ Նարիմանն էլ մին թահրալ սուսալ ա ըրալ»: Սաթենիկի հարսի՝ Ժենյայի պատմելով՝ ավելի ուշ նրանք նորից են գնացել, այս անգամ ավտոմեքենայով: Դազանչեցոցի մոտակայքում գտնվող տան վիճակը հուսահատեցնող է եղել: Տան ավերակների կողքով քայլելուց նյարդայնացել է, չի դիմացել. «Մաման լրհա նըդի ծերքերալը ըսկըսալ ա վըդը յետ անելը, մին պղնձի կութավոր քրթալ ուրան առաջվա ապրուստան: Էլ կըրեցալ չի շարունակե, նաստոյանին ընգալ ա, դե համ էլ էնչըխեն տի պիններ անելը արգելված ա իլալ, վըխելիա իլալ, վեր գիդային փիս կինար ուրան հետե, անոնալ կոմերտական ա իլալ: Շուշվա մասի ըսկի վախալըն թա խոսին, մընըրնեն քրցին, հինչա մընամ թա.... Էդ կութավորը պերալընք տոն, ծերքան վեր չի տիրալ, տի մինն ասորի պեն չի իլալ, բայց ուրան սուքա ասալ»: Բաղձալի շերեվը մինչև վերջերս էլ կախված էր Մարտունու տան ցախանոցում, որը հողին հավասարվեց 2020 թվականին:

2020 թ. պատերազմի ժամանակ այս երկու նշանակալի եկեղեցիները՝ Դազաչեցոցն ու Կանաչ Ժամը, աղետալի ավերածությունների են ենթարկվել: 2020 թվականի հոկտեմբերի 8-ին ադրբեջանական ռազմական ուժերը երկու անգամ հրթիռային հարված են հասցրել Դազանչեցոցին, որի հետևանքով երկու գմբեթներից մեկը մասամբ ավերվել է: Գմբեթները հեռացրին եկեղեցու վրայից՝ վերանորոգման պատճառաբանությամբ, ինչպես նաև այլևս չկան եկեղեցու շքամուտքի հրեշտակներն ու խաչերը: ՅՈՒԵՄԿՕ-ի անկախ փորձագետների խմբին արգելվել է մուտք գործել Շուշի: Դարաբաղում վախենում են, որ այդ «վերականգնումը» կնշանակի եկեղեցու վերանորոգում այբանական ոճով՝ որպես ավերածաշրջանում հայերի ներկայության «այբանացման» ընդհանուր միտման շարունակություն, այսինքն՝ պատմության վերարտադրում՝ հայկական արտեֆակտներին այբանական ծագում վերագրելով:

Ասում են, որ Կանաչ Ժամ եկեղեցու ճակատագիրը էլ ավելի ողբերգական է. այն պայթեցրել են, իսկ մոտակայքում գտնվող «Շուշի Գրանդ հոթել»-ի ամունը դրել են «Նարի-բոյլբոյլ Ադրբեջան»: Առայժմ Շուշին ուրվական քաղաք է, որտեղ, սակայն, ձեռք են բերվում պայմանավորվածություններ, ընթանում բանակցություններ, կնքվում պայմանագրեր:

Իրերի վերնակույթար ոգին. խորհրդանիշ-իրերի մասին հիշողությունը

Ի՞նչ իրեր են թողել Շուշիի բնակիչները 2020 թվականի հապշտապ փախուստի ժամանակ, երբ շատերը հասցրել են միայն առաջին անհրաժեշտության իրերը վերցնել և:

“I was working in the Executive Committee [of the Communist Party]. The secretary of our regional Committee, Hamik Avanesyan, once called me to his office and asked.

_ Are you Satenik Soghomonian’s granddaughter?

_ Yes, she is my grandma.

_ Is she alive?

_ Yes.

_ Will you take me to see her?

We got into his service “Volga” and went to grandma Satenik’s place. I introduced him to grandma: a member of OkruzhKom bureau [Secretariat of the Regional Committee]. My grandmother was an honorary member of the same bureau until the collapse of the Soviet Union. When she grew older, she did not participate in the meetings, but remained a member. This means that during holidays, March 8, November 7, May 1, they gave her gifts, sent her invitations and asked to deliver public speeches as a meritorious party member. That is why grandma thought that he came to invite her to an event and stayed calm – it was an ordinary situation for her. We sat down to have tea. Suddenly, he put his hand into his pocket, took out five coins of [Tsar] Nikolai and put them on the table. We froze. Grandma did not believe her eyes. She asked, “How do you know that these are mine?” And he explained that his grandmother told him that a woman from Shushi named Satenik once came with a child in her hand to the tandoor while we were baking bread. She gave one gold coin for each flatbread. “Back then we lived in poverty, those were difficult times, and I had no choice but to take the gold coins. I did not spend them and kept for darker days. But it is already the second month that my grandmother is ill, she feels remorse, she wants me to find you and return your gold, to leave this world with a clear conscience.” Hamik also asked what happened to the child that she had with her. Satenik said that Hamest studied pharmacology in Yerevan, got married, and was living in Martuni in [Soviet] Armenia. We kept on talking. And this is not some made up story, I saw with my own eyes”.

Zhenia adds, seconding her daughter:

“Yes, this is true. Sarah returned the gold coins. I have heard that Sarah never felt at ease that during this difficult year of famine, she sold bread to poor refugees

անգամ չեն կարողացել մեքենայի շարժիչը գործի գցել ու գնալ՝ լսելով մոտեցող ադրբեջանցի զինվորականների ձայները: Տաթևը պատմում է, որ զինվորականները շատ մոտ էին. ստիպված էին ոտքով անտառներով փախչել: «Նոր» հայկական Շուշիում թողած նշանակալի իրերի շարքում հիշատակվում են լուսանկարների այբումներն ու խոփիրդանիշ-իրերը, որ փախչելիս հուսահատորեն ցանկացել են փրկել (Ժամնա, 2020թ. դեկտեմբեր, Երևան): Մյուս անվերջ հիշատակվող իրերն անհնար էր վերցնել. Ղազանչեցոցը, Հունոտի կիրճը, «Ավան Շուշի Պլագա», «Շուշի Գրանդ հոթել» հյուրանոցները: Նման *իրեր* են քաղաքում լքվել նաև 1992-ին ադրբեջանցիների կողմից: Բացի մզկիթներից ու ունևորների կալվածներից՝ կային նաև ադրբեջանական պոետ-ֆեմինիստ Խուրշիդբանու Տաթևվանի անվան գիմնազիան, Ուզեիր Գաջիբեկովի տուն-թանգարանը, Բյուրյուլյոյի ընտանիքի ամառանոցը: Փոլադ Բյուրյուլյոյին Յուլի Գուսմանի «Չվախենաս, ես հետո՞ եմ» երաժշտական կատակերգության գլխավոր դերակատարներից էր: Որոշ շուշեցիներ բազմիցս հիշատակում են Ֆիլմը՝ նշելով, որ Փոլադ Բյուրյուլյոյին (Թեյմուր) խաղացել է հայագգի Հմայակ Ենգիբարյանի հետ, սակայն իրականում Մ. Կանտեմիրովին էր պատկանում այդ դերը: Արդյոք այդպես ասելով՝ Խորհրդային Միության կարո՞տն են արտահայտում, թե՞ անհույս կերպով վերակառուցում աշխարհի նոր մոդելներ: «Նոր» շուշեցիներից Արմինեն մեծ պատկառանքով է պատմում Ռուսաստանում Ադրբեջանի դեսպանի այցերի մասին. «*Խաղաղ Ժամանակ, առաջին կովից հետո Փոլադ Բյուրյուլյոյին երկու հետ եկալա Շուշի, որպես Ռուսաստանի քաղաքացի: Բայց գիղացալա խեա կյամ, ընդեղ ուրան պապուն տուն-թանգարանն ա: Մերունը էլ ուրան լավ դիմավորալն, վերջում դաժը ասալըն Յախշը Յու, նշանակում ա՝ պարի ճանապարհ*»: Նա այցելեց իր ամառանոցը, և ըստ ականատեսների՝ ուրախ էր, որ այն լավ ձեռքերում է՝ Բաքվից գաղթած մի ծեր կնոջ, որը ինամքով պահում է տունը:

Հիշողության պատմական ռեգիստրին նայելով՝ կտեսնենք, որ այն տարածաժամանակային շարունակականության մեջ կիսատ, անավարտ բոլորաշրջանի կամ պարույրի է նմանվում: Շուշիից տարված որոշ իրերի ճանապարհը և դրանց մասին հիշողությունը, որ փաստում են Շուշիի երբեմնի շքեղության մասին, շատ հազվադեպ երջանիկ ավարտ են ունենում, երբ ճակատագրական մի մեծ շրջան անցնելով՝ վերադառնում են տիրոջ մոտ: Մաթենիկի թողը՝ Նարինանի փոքր աղջիկը՝ Լարիսան, հիշատակում է մի զարմանալի դեպք, որ տեղի էր ունեցել 1984 թվականին. «*Ես ենում իլալ Իսպալկումումը գործ ընելիս: Մեր շրջանային կումիտեի քարտուղար Ավանեսյան Համիկն ինձ ծենա տրվալ, ասում ա.*

- *Տու Սողոմոնյան Մաթենիկին թոռնի՞կնըս:*
 - *Հա, իմ բարոյա:*
 - *Մա՞ղ ա:*
 - *Հա:*
 - *Ինձ կտանի՞ս ուրան կոխկը:*

from Shushi and took money from them. Before her death, she wanted to return the coins. They say that her husband became blind. I think she believed that God punished them for this sin. They say that she had the same vision for several days before her death- a tall, slim woman waiting by tandoor with a child in her hand, she gives the gold, takes the bread and leaves. As for her rings, gifts that were so precious to her, she tried to return them in the 1950s, but the new owners refused to sell them back to her, and completely rejected that Satenik had ever sold those rings to them or had paid for a flatbread with a ring. But Karabakh is not big. She knew quite well what she gave, to who and for what. I think those were memories from her first husband. She spoke very little about this”.

Satenik did not like to talk about her losses in Shushi and Armenian-Azerbaijani conflict. Whenever this topic was discussed, she tried to refrain from it. During the final years of the Soviet Union, it seemed, certain segments of her memories were totally erased. Sometimes, when she could not eschew the topic, she spoke in a dry and official language, stating the facts and disregarding details. I recall only one incident that uncovered her hidden thoughts and fears. Once she said to her granddaughter Laura who lived with her family in Azerbaijan. “Aren’t you afraid to live among them after all those events?” Laura avoided her question and its real meaning, saying that those events belonged to the past and she firmly believed in the unbreakable Soviet order of “friendship of peoples”.

Vernacular liberty.

1988 - unification and memories from Shushi

The Karabakh movement was met with hostility in Azerbaijani Shushi. An environmental issue emerged out of nowhere regarding the extinction of endemic species of flowers and butterflies common to the forests of Topkhan in the surroundings of Shushi and meadows near the plateau of Jdrduz. During seventy years of Soviet reign, nationalistic policies gradually pushed Armenians out of the town. Only Armenians from Karintak village stayed in Shushi. This demographic fact allowed certain known political figures to announce that Shushi was a gloomy town, and before the Karabakh war, 90 percent of the population was Azerbaijani. It should be noted that the Armenians of Shushi who were from Karintak became the first refugees in the history of the Karabakh conflict. “As we ran to

Նրատայրնք ուրան ծառայողական «Վոլգան» ու քեցայ Սաթենիկ Բաբոյին կոխկը: Ուրան ներկայացրայրք բարոյին՝ ՕկրուժԿոմ-ի բյուրոյի անդամ: Իսկ ինքք բարոն, մինչև սովետական միութեան վերջ իլայ և հենց Էդ բյուրոյի պատվավոր անդամ: Վեր մըծացայ և, Էլ ժողովներին մըսնակցայ չի, բայց անդամագրված և իլայ: Մյսինքն դա նշանակում և, վեր լոխ տոներին, մարտի 8-ին, նոյեմբերի 7-ին, մայիսի 1-ին ուրան պրդրկեք են իլայ տայիս, հրավիրատոմներ դրկելիս ու տրիբունան ելույթի խոսքն իլայ տրամադրելիս: Հունցք վաստակավեր կուսակցականի: Տըրա հըտե գիդյացայ և թա, լոյիս տըրան հըտե և յեկայ, վեր մին առիթավ հրավիրին: Միտուացիան ուրան հետե սովորականա իլայ: Չայրնք հյուրասիրայ, նստայրնք: Բյուրոյանանց ինքք ծերքը տարավ բիդի ջուքը, հենք հատ Նիկայայի դոկրին կապել տուս կայավ, տիրավ ստոյեն»: Մուրփաստուս կըտրայա: Բարոն աշկերին հըվըտելիս չի իլայ: Հըրցըրավ. «Շըտըղա՞յս գիդում, վեր Էս իմ վըսկես և»: Ինքն Էլ թա՝ վեր ըստի ըստի, ուրան բարոն ուրան պատմայ և, վեր մին կընեգ, շուշվեցի, անումը տըվայ և, ըստի ըստի վախտ, խոխան ծերքեն մուտոնայիս և իլայ թուրնեն, կապեկը տայիս, հաց յոր օնելիս: Մին վըսկեն մին թուրնավ հացու հետե: «Էն վըխտեն մունք Էլ Էնք քլասիրթթունում իլայ, տիժեր վախտեր և իլայ, ես Էլ ճարս կըտրած, Էդ վըսկին յեր օնելիսըմ իլայ: Ես Էլ պահայրմ, Էլ իարջայ չըմ, պահայրմ տիժեր օրու հետե: Մըհենգ բարոն արդեն երկրորդ ամեսնա տեղան յեր չի կենում, հոգին հանգիստ չի, օգայ և վեր քըթենամ ծեգ, ծեր վըսկեն ետ ծեգ տամ հանցու վեր ինքն Էլ հանգիստ հոգավ քինա Էն աշխարհ»: Համ Էլ Համիկը հետաքըրքըրվայ և, թա Շուշվա պերած խոխան հինչա տեռայ: Սաթենիգը պատմից, վեր Համեստը դեղագործ և կարդայ Երևան, նրան և ետը մարդի և քեցայ, մըհենգ Մարտունի և կենում, բայց Հայաստանա Մարտունի: Տի գուրուցներա քեցայ, հա տե տի պատմութուն և իլայ աշկես ըռըչին»:

Երկրորդելով աղջկան՝ Ժենյան պատմում է.

«Հա, դյուգա Մառան վըսկին յետա տըվայ, մարդկանց անա ըսկացայրք Մառան, թա հինչա մամուն սով տարուն հաց և ծախայ, խեղճը տանջայ և ուրան, վեր կոտուր, քլասիր Շուշվա փախատականներան փողա յեր կայայ հացու հըտե: Մերտը օգայ և մընեյա առաջ յետ տա վըսկեն: Ասումըն՝ մարդը քուռացայ և, երևի մըտածայա թա Էդ մեղկին դարդայա աստուծ ուրան պատըժայ: Ժողովուրդը ասումըն վեր աշկեն թըվայիս և իլայ, թա Էդ կընեգը՝ բոյավ բուսաթավ թուրնին ըռըչին վընն կացած, խոխան ծերքեն ըսպասում և, ետնան վըսկեն

our ancestral village, which is not far from Shushi, no one really noticed it”, complained Julia during an interview in October of 2016. The expulsion from Shushi was dangerous and toxic. According to one of the interviewees, during the anti-Armenian demonstrations of Shushi in 1988, an Armenian woman aged 50 was forced to go up the stage and deliver a speech. The message of her speech was innocuous: we lived many years in peace and agreement and we do not want to separate from Azerbaijan. At the end of her typical Soviet speech, they gave her a tray with candy and, as dictated by the organisers, she threw the candy to the crowd as a sign of peace and friendship. They later showed this footage by the national Azerbaijani TV, including the local Karabakh TV. Soon, the woman was killed by radical nationalist Armenians, who left a handwritten label “traitor of the nation” on her body.

Satenik’s reaction to the Karabakh movement was also hostile. During the first demonstrations, she kept on repeating, “My house is crumbling down, how blind you are, you cannot see, all our houses are crumbling down”. Her words were prophetic, not only in symbolic but in a direct meaning. Her words came true in 1992, in several stages, from the first to the fourth missile attack. The first shell that hit her house in Martuni brought laughter. The shell launched from “Grad” went through the window of the first floor to the room where she stored food and fell into a bag of sugar. The sugar melted and charred, but the missile did not explode. “We laughed. Laughter helps to withstand. For example, in the very beginning when they hit us from “Alazan” rockets, not all missiles exploded. They laid in front of the house or in the kitchen garden. People never saw this kind of weapons before. An old lady covered an unexploded missile with a metallic [laundry] basin thinking that she was protecting herself”, recalls Robert, the husband of Laura, Satenik’s granddaughter.

The last missile exploded on April 15, the day of Satenik’s death. The “Grad” missile turned her yard inside out and completely destroyed her already shattered house.

My great-grandmother Satenik never liked the role of a victim, and she never was a victim. She never applied this role to the multicolour kaleidoscope of identities that she developed during her long life. By disregarding all “norms” and local secular stereotypes, Satenik rejected the role of a passive victim, that is, the “normal” feminine role. She affirmed her active human identity by standing above the local ideologies and breaking them courageously.

On May 9, 1992, less than a month after her death, Armenian forces took Shushi. The husband of her granddaughter Larisa was sorry that Satenik did not survive to see her dream: visit her

տեմա տամ, հացը յոր օնում, քինում: Տի մին քանն օր ուրուր հետա... Հինչ մընամա ուրան հիշատակ մուտունոցը, վեր ուրան հետն հիշողությունըն իլալ, ինքը հատուկ շոռ կյայիս ա իլալ հիցունականներին, վեր արդեն վըննիա կաղնալ, օգալ ա յետ ինք օնե: Բայց ետ չըն տըվալ, վըգյալ չըն կալալ, ասալըն տի պեն չի իլալ: Տեսնումըս ջուրա-բաջուրա մարդիկ կան, վըգյալ օնեյիս չըն իլալ, վեր վըսկըն մուտունեքը մին թուրնալ հացալ փոխալըն: Բայց Ղարաբաղը կուսչիգ ա, լոխ մընընա իլալ, հիք, հյուր, հինչ ա տըվալ... Ես գիդումըմ թա առաջին մարդին անա հիշատակա իլալ, կլոխը՞ս ընգնում. ինքը տրա մասին շատ խոսալ չի»:

Սաթենիկը չէր սիրում Շուշիի կորստի, հայ-աղբրեջանական հակամարտության մասին խոսել: Իսկ երբ այդ թեման քննարկվում էր, փորձում էր անմասն մնալ. խորհրդային շրջանի վերջին տարիներին, ասես, նրա հիշողության որոշ հատվածներ ամբողջությամբ ջնջված լինեին: Երբ չէր հաջողվում խուսափել գրույցից, հաճախ խոսում էր չոր ու պաշտոնական լեզվով՝ արձանագրելով փաստերն ու անտեսելով մանրամասները: Ես միայն մի դեպք եմ հիշում, որ մատնում էր նրա քողարկված մտքերն ու վախերը: Թոռանը՝ Լաուրային, որը ընտանիքով երջանիկ ապրում էր Աղբրեջանում, մի անգամ ասաց՝ *այդ բոլոր դեպքերից հետո ինչպե՞ս չես վախենում նրանց մեջ ապրել:* Լաուրան շրջանցեց այդ խոսքերը, ասաց, որ եղածն արդեն պատմության գիրկն է անցել ու հավատում է խորհրդային «ժողովուրդների բարեկամության» անձեռնմխելիությանը:

Վերակալույթի ազատություն. 1988թ.՝ միացում և Շուշիի հիշողություններ

Աղբրեջանական Շուշիում Ղարաբաղյան շարժումը սվիններով դիմավորեցին: Չգիտես՝ որտեղից ի հայտ եկավ քնապահպանական մի խնդիր՝ վերանում էին Էնդեմիկ ծաղիկների ու թիթեռների տեսակներ, որ հանդիպում էին միայն Հունտի կիրճի մոտակայքում գտնվող մարգագետիններում և Շուշիին կից Թոփիսանի անտառում: Խորհրդային իշխանությունների ոչ միանշանակ ազգայնական քաղաքականության հետևանքով յոթանասուներեք տարվա ընթացքում Շուշին գրեթե ամբողջովին հայաթափ էր եղել, և մնացել էին միայն Քարին Տակ գյուղի հայերը: Թերևս սա էր պատճառը, որ վերջերս հայտնի քաղաքական գործիչներից ոմանք անվանեցին Շուշին դժգոյն քաղաք, որ մինչև Ղարաբաղյան պատերազմը 90 %-ով աղբրեջանաբնակ էր: Առաջ ընկնելով՝ պետք է ասեմ, որ հայ շուշեցիները ծնունդով Քարին Տակից են, ու քարինտակցիները վատախ են, որ եղել են Ղարաբաղյան հակամարտության առաջին փախստականները: *«Թա հինչա մունք փախչալընք քեցալ մեր պապական շենը, քստեղ, հասե մոտեա Շուշվա, տա*

հըտե աննկատ ա մընացայ», - բողոքում է Ժուլյան 2016թ. հոկտեմբերի հարցազրույցի ժամանակ: Այնուամենայնիվ, Շուշիից վտարումը վտանգավոր էր: Բանասացներից մեկը պատմում է, որ 1988-ի հակահայկական ցույցերի ժամանակ Շուշիում 50 տարեկան մի հայ կնոջ ստիպել են դուրս գալ ցուցարարների դիմաց ու ելույթ ունենալ բեմից: Նրա ելույթը գրեթե անվնաս ուղերձ ուներ՝ *երկար տարիներ խաղաղ ու բարեկամական կյանքով ենք ապրել և չենք ուզում առանձնանալ Ադրբեջանից*: Ելույթի վերջում նրան փոխանցել են կոնֆետներով լի սկուտեղ (*shiriniq - ադրբեջաներեն՝ քաղցրեղեն*), որ նա շաղ տա ամբոխի վրա՝ ի նշան խաղաղության ու բարեկամության: Այս տեսարանի ռեպրտաժը ցուցադրվել է ադրբեջանական հեռուստաընկերություններով, նաև տեղական դարաբաղյան հեռուստաալիքով: Շատ չանցած՝ այդ կինը սպանվել է հայ ծայրահեղ ազգայնականների կողմից, որոնք նրա դիակի վրա կախել են «ազգի դավաճանի» պիտակ:

Սաթենիկի արձագանքը նույնպես դրական չէր Ղարաբաղյան շարժմանը: Տույցերի առաջին իսկ օրերից նա հուսահատ նույն բանն էր կրկնում. «*Տոնս կըլխես քանդվից, տեսնում չը՞ք, մեր լուխճին տոնը քանդվում ա*»: Նրա խոսքերը մարգարեական էին, և ոչ միայն խորհրդանշական, այլև ուղիղ իմաստով: Դա տեղի ունեցավ 1992-ին՝ մի քանի փուլով՝ ռուսների առաջին հարվածից մինչև չորրորդը: Սաթենիկի Մարտունու տան վրա ընկած արկի առաջին հարվածն անգամ ծիծաղելի էր: «Գրադի» արկը ընկել էր առաջին հարկի պատուհանից ներս, որտեղ պահվում էր սնունդը. ավելի ճիշտ՝ առանց պայթելու ընկել էր շաքարավազի պարկի մեջ՝ շաքարավազը հավելել էր, ածխացել, բայց պայթյուն չէր եղել: «*Մուչունը ծիծաղալընք: Չարսփաթըն ու ծիծաղը շատա քյոմագ քրալ վեր տիմանընք էս ամեն հինչին: Օրինակ լափ ըռըչան «Այագանավ» վեր մըս թըխալըն, ամեն սնարյաղը չի տըրաքալ, Էնա իլալ բախճումը վեր ընգած, դե մարդիկ շըտեղն առաջ տի պեն տեսալ, մին պատալ կընեզ փըռնալ ա տի սնարյաղը մին դագավ շոռ կալալ, գիդացալա թա քյոմագ քրալ ուրան»*,- հիշում է Ռոբերտը՝ Սաթենիկի թոռան՝ Լաուրայի ամուսինը:

Վերջին ռուսները պայթել է ապրիլի 15-ին՝ Սաթենիկի մահվան օրը: «Գրադ» համագարկային կրակի ռեակտիվ համակարգի արկը տակնուվրա է արել տան բակն ու գետնին հավասարեցրել կիսաբանդ տունը:

Նախատատա չէր սիրում գոհի դերում լինել ու երբեք էլ չի եղել: Նա խուսափել է այդ դերից իր ողջ կյանքի բազմագույն ինքնությունների հաջորդափոխման մեջ: Խստորեն քննադատելով կյանքի բոլոր նորմերն ու կաղապարները՝ Սաթենիկը չէր ընդունում պասիվ գոհի, այն է՝ կնոջը՝ «հարիր» դերը: Նա հաստատում էր իր մարդկային ակտիվ ինքնությունը՝ ոչ միայն վեր լինելով տեղի ավանդական կաղապարներից, այլև դրանք ակտիվորեն կոտրելով:

Դրանից մոտ մեկ ամիս անց՝ 1992 թվականի մայիսի 9-ին, Պաշտպանության բանակի զինվորականները գրավեցին Շուշին: Նրա հարազատները սգում էին, որ Սաթենիկը

neighbourhood in Shushi without fear, look at her dear church Ghazanchetsots or what remained of it. 72 years later, Satenik's church was restored, just to be lost again to enigmatic military operations of November 2020.

On April 15, 2002, Satenik's family gathered in Martuni to remember her with a funeral reception.

Vernacular (dual) toponymy and the spirit of the place: the town of the wealthy and ethnic symbols

Hovsep Yuzbashian, the author of the book "I lived in Shushi", describes the Armenian quarter of the town and its residents in a manner that the reader immerses in every house of the quarter one by one. Every resident of Shushi constantly builds and rebuilds the narratives of the place issued from the ethnic and personal experience of the quarter and its dwellers, families and their lifestyle, from personal relationships and daily practises. The book, in which the author tells how local histories are written and how discourses of ethnic place are constructed, is closely related to the sites of memory sanctified through different forms of Shushi's ethnicized identity. As the book reveals, ethnic symbols are interpreted in Yuzbashian's memory through the terminology of daily use. They serve as indexes for the traditionalised social memories. Yuzbashian's descriptions illustrate how the memory of folk practises (meals, salon life, ritualistic consumption of meat in holy places, dances in the streets of the town, workdays) can accord "the feeling of ethnic place" to the urban space of the quarter, enable the creation of new meanings and of what Timothy Tangerine calls "conceptual maps" and the feeling of folkloric geography.¹⁷ The interruption of these daily practises that lasts for years does not lead to oblivion. On the contrary, they sharpen the memory of the place of the lost "ethnicised memory". The interruption of regular visits to the first theatre in Shushi, the theatre of Mkrtych Khandamirian, did not signify that these visits would be forgotten, just the opposite, they were stuck in the memory and became a family narrative about family roots.

Research in folklore found that everyday practises can reinforce the social order and, at the same time, set the form of vernacular culture.¹⁸ Ethnic narratives from the past help to legitimise modern messages and expressions that create intertextuality, and this is largely discussed in the research on

17 Tangherliini, T. R. (1999). Remapping Koreatown: Folklore, narrative and the Los Angeles riots. *Western Folklore*, 58(2), 149–173. <https://doi.org/10.2307/1500164>

18 See p. 159 in Buccitelli, A. B. (2016). *City of neighborhoods: Memory, folklore, and ethnic place in Boston*. University of Wisconsin Press.

մահացավ իր երազանքի իրականացումը տեսելուն այդքան մոտ լինելով: Նա երագում էր գնալ Շուշիի իր մանկության թաղամաս, առանց վախի նայել հարագատ Ղազանչեցոց եկեղեցու մնացորդներին, անգամ եթե այն հավասարված լիներ հողին: 72 տարի անց եկեղեցին վերականգնեցին... թերևս կրկին կորցնելու համար 2020 թվականի նոյեմբերի դեռևս չբացահայտված ռազմական գործողությունների ժամանակ:

Վերնակույր (երկակի) տեղանվանումները ու տեղի ոգին. հարուստների քաղաքն ու էթնիկ խորհրդանիշերը

Շուշեցիներից յուրաքանչյուրը պատմում է Էթնիկական ու անձնական փորձառության յուրովի ընկալումներով համեմված պատումներ՝ տեղի, թաղի ու բնակիչների մասին, ընտանիքների ու գերդաստանների, նրանց կենսակերպի մասին, շուշեցիների միջանձնային հարաբերությունների, առօրյա փորձառությունների մասին: «Շա սպրեյ եմ Շուշիում» գրքի հեղինակ Հովսեփ Յուզբաշյանը այնպես է նկարագրում քաղաքի հայկական թաղամասը և բնակիչներին, ասես ընթերցողը հերթով մուտք գործի յուրաքանչյուր բնակչի տուն: Հեղինակը պատմում է, թե ինչ ոճով են «գրվում լոկալ պատմություններն ու հյուսվում Էթնիկական տարածքի մասին խոսույթները», որոնք սերտ կապված են հիշողության վայրերի հետ (spaces of memory): Գիրքը նվիրված է Շուշիում հենց այդ Էթնիկ ինքնության ամենատարբեր արտահայտումներին: Յուզբաշյանի գրքում Էթնիկ խորհրդանիշերը մեկնաբանվում են նաև գործածական տերմինների միջոցով: Դրանք ծառայում են իբրև ավանդականացված սոցիալական հիշողությունների դասակարգման գործիքներ: Հովսեփ Յուզբաշյանի նկարագրություններն ակնառու կերպով պատկերում են գործընթացը, թե ինչպես է ժողովրդական առօրյա փորձառությունների մասին հիշողությունը (հացկերություն, սայրնական կյանք, սրբացված վայրերում գոհաբերության կենդանու միս ուտելու ծիսակարգ, պարեր քաղաքի փողոցներում) թաղամասին օժտում «Էթնիկ տեղի զգացողությամբ», զարկ տալիս նոր իմաստների կերտմանը և «կոնցեպտուալ քարտեզների» ու բանահյուսական աշխարհագրության զգացողության ի հայտ գալուն (Tangerlini 1999):²⁰ Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, առօրյա փորձառությունների երկար տարիների խզումը չի նպաստում մոռացությանը, այլ ընդհակառակը՝ ավելի է սրում կորցրած Էթնիկացված տեղի հիշողությունը: Այդպես օրինակ՝ Շուշիի առաջին Մկրտիչ Խանդամիրովի (Խանդամիրյան) թատրոն կանոնավոր այցերի դադարը չէր նշանակում նախորդ այցերի մոռացություն, այլ դրանք կարծրանում էին հիշողության

20 Tangerlini, Timothy R. 1999. "Remapping Koreatown: Folklore, Narrative and the Los Angeles Riots." *Western Folklore* 58(2):149-173.

urban spaces or social geography. Patrimonial intertextuality gives an immense power for fixing the primordality of these texts and the cultural reality that they represent.¹⁹ “Standing in front of her [Khurshidbanu Natavan] window, I understood from where she got her inspiration”, Reza Deghati²⁰ Iranian-French photojournalist shared on his Instagram page. “It flows inside you with the water”, assures an Azerbaijani born in Shushi while looking at the photos from the family album. This mutual influence and power occur through the resistant link between the symbols and discourses. Tatev, who lived in “the district of prison” in Shushi, spoke about the place in a way as if her interlocutor knew all the corners of the district. Studies in rhetoric and narrative tactics around ethnic symbols help to understand the expressive methods that construct and support complex symbolic associations. “My mother is a native of Shushi and Shushi is my home. Shushi is like a miracle. It is warm there, though the town is 1800m above the sea level”, nostalgically says one of the interviewees. Different layers of vernacular memory and indexes of symbols function within intertextuality, providing power to the historical or social discourse.²¹ In this sense, the year 1920 became a powerful call for the “ethnic feeling of the space” bringing to the scene the feeling of group identity “who feels with us, they are one of us”. Shushi stands as a symbol of conflict because of the tragedy of the events in 1920 and carefully preserved memory about them. Interview texts speak about territorial, gender, class and status breakage and social separation between *then* and *now*. Karo and Narine (interview of October 28, 2021) consider their status as “new” residents of Shushi as quite legitimate, because their ancestors are buried in Shushi, because their grandfather, overcame the storm, cliffs, gorges, cold mountain rivers and saved his life finding a refuge in Taghavard, a village which is occupied by Azerbaijanis in the new reality. Karo’s grandmother cherished a dream: she wanted to be buried in Shushi, and he made that dream come true, though at the price of becoming a disabled war veteran.

Churches and mosques, gymnasiums and colleges, institutions of producing “vernacular culture” are the best

19 Briggs, C. L. and Richard B. (1992). Genre, Intertextuality, and Social Power. *Journal of Linguistic Anthropology*, 2(2), 131-172.

20 <https://www.instagram.com/p/CKtKpbihyX8/> Reza Deghati visited Shushi in December 2020. He took photos and described the ruins of a mansion on his Instagram page. “I have visited in 1992 the Palace and house where Khurshid Banu Natavan lived, where she wrote some of her poems and planned the construction of an Aqueduct to bring water to Shusha. Standing in front of the window of her room. I realised where she was getting her inspiration for her poems. The Javanshir Khan Palace became a house museum till May 1992 when the Armenian forces occupied the city. In December 2020 I returned to Shusha what I found was beyond shocking. Everything inside the museum was looted and the house itself was partly destroyed and the courtyard transferred to a pigsty. Why?”

21 As Buccitelli explains, intertextuality can naturalise both the texts and the cultural realities that they represent.

մեջ՝ մաս դառնալով ընտանեկան արմատների մասին պատումների:

Բանագետները նկատում են, որ առօրյա փորձառությունները կարող են ամրացնել սոցիալական կարգերը: Միաժամանակ, այդ փորձառությունները կազմում են վերնակույրար մշակույթի մասը:²¹ Անցյալի մասին էթնիկ պատումները ծառայում են ժամանակակից ուղերձների ու ինքնարտահայտումների լեզվափոխանցմանը՝ ստեղծելով միջտեքստային կապեր, որի մասին հաճախ է խոսվում քաղաքի մասին ժամանակակից ուսումնասիրությունների կամ սոցիալական աշխարհագրության գիտակարգի շրջանակներում: Ուղղահայաց հեռանկարում միագիծ միջտեքստային կապը դառնում է իշխող ինչպես տեքստերի, այնպես էլ մշակութային իրողությունների պրիմորդիալիզացիայի համար:²² «Նրա [Խուրչուրբանու Նաթավան] սենյակի պատուհանի մոտ կանգնած՝ ես հասկացա, թե ինչն էր նրան ոգեշնչում», - իր ինստագրամյան էջում գրում է Ֆրանսիացի լուսանկարիչ Ռեգա Դեգատին:²³ «Այն ջրի հետ թափանցում է քո մեջ», - ընտանեկան այբուբնի Շուշիի շրջանի լուսանկարները նայելով՝ վստահությամբ ասում է քնիկ շուշեցի-ադրբեջանցին: Հենց այդ փոխադրություններն ու ուժը արտահայտվում են խորհրդանիշերի ու խոսույթների կայուն կապի միջոցով: Տաթև, որ Շուշիի Տյոլուբի (բանտի) թաղում է ապրել, այնպես է խոսում տեղանքի մասին, ասես գրուցակիցը ամեն ծակուծուկից տեղյակ է: Էթնիկական խորհրդանիշերի հոետորական ու պատումային տակտիկաների ուսումնասիրություններն օգնում են հասկանալ բարդ խորհրդանշական գույգորդումների կառուցման ու պահպանման գործիքները: «Մայրս քնիկ շուշեցի է, իսկ Շուշին՝ իմ տունը: Շուշին հրաշք է, այնտեղ շատ տաք է, թեև 1800 մ բարձրության վրա է գտնվում», - կորցրած քաղաքի մասին ասում է գրուցակիցներից մեկը՝ կարոտած հայացքով: Վերնակույրար հիշողության տարբեր պատմական շերտեր, որ իրենց արտահայտումն են գտնում խորհրդանիշերում, գործառում են միջտեքստային կապերի ռեժիմում, ինչը հզոր գործիք է դառնում պատմական և/կամ սոցիալական խոսույթը կերտողների համար:²⁴ Այս իմաստով 1920 թվականը դարձավ «էթնիկ տարածքի զգացողության» համար բարդ մարտահրավեր: Այստեղ սկսում է գործարկվել

21 Buccielli, A.B. (2016), City of Neighbourhoods, p. 159.

22 Briggs, Charles L. and Richard Bauman. 1992. "Genre, Intertextuality, and Social Power." *Journal of Linguistic Anthropology* 2(2):131-172.

23 <https://www.instagram.com/p/CKIKpbihyX8/> Ռեգա Դեգատին Շուշի էր այցելել 2020 թվականի դեկտեմբերին, իրականացրել նկարահանումներ ու իր «Instagram»-ի էջում կիսվել առանձնատուն/պալատ այցելելու տպավորություններով. «1992-ին այցելել եմ տունը, որտեղ ապրել է Խուրչուրբանու Նաթավանը, ստեղծագործել և Շուշիի ցրճուղը գծագրել: Նրա սենյակի պատուհանի դիմաց կանգնած՝ հասկացա, թե ինչն էր նրան ոգեշնչում ստեղծագործելու: Ջավանշիր խանի պալատը դարձել է տուն-թանգարան մինչև 1992 թվականի մայիսը, երբ հայկական ուժերը գրավեցին քաղաքը: 2020 թվականի դեկտեմբերին ես վերադարձա Շուշա, և տեսածն ապշեցրեց ինձ: Թանգարանի ներսում ամեն ինչ թալանվել է, իսկ տունը մասամբ ավերվել է, բակը դարձել խոզանոց: Ինչը չ»:

24 Ելնելով Բուչխուլեի ենթադրություններից՝ միջտեքստային կապ կարող է հպաստագրել ոչ միայն տեքստերը, այլև մշակութային իրողությունները, որ այդ տեքստերը պատկերում են:

խմբային ինքնության սկզբունքը՝ «*ով նույնությամբ գգում և քնկալում է տարածքը, նա յուրային է*»։ Շուշին համդես է գալիս իբրև հակամարտության խորհրդանիշ, հատկապես 1920 թվականի ողբերգական իրադարձությունների և դրանց մասին խնամքով պահպանված [և անխնա շահարկված] հիշողության պատճառով։ Տեքստում մեջբերված հարցազրույցների կտորները բացահայտում են բեկման գծերն ու անցյալի և ներկայի սոցիալական (տարածքային, գենդերային, դասակարգային, կարգավիճակային) բաժանումները։ Կարոն ու Նարինեն 2021 թ.-ի հոկտեմբերի հարցազրույցի ժամանակ իրենց կարգավիճակը՝ որպես Շուշիի «նոր» բնակիչներ, համարում են լիովին լեգիտիմ, քանի որ Շուշիում են թաղված իրենց նախնիները, իսկ իրենց պապը, հաղթահարելով ուղղաբերձ ժայռերը, սառը լեռնային գետերն ու վատ եղանակը, վագելագ փախել ու փրկություն է գտել Թաղավարդում, որը ներկայում կրկին գրավվել է աղբրեջանցիների կողմից։ Կարոյի տատը երագում էր, որ իրեն թաղեն Շուշիում. նա իրականացրել է տատի երագանքը առաջին պատերազմի ժամանակ իր հաշմանդամության գնով։

Խորհրդանիշերի ու դիսկուրսների միջև կապերի դիտարկման համար հատկանշական են եկեղեցիներն ու մզկիթները, գիմնագիաներն ու ուսումնարանները՝ վերնակույր մշակույթի արտադրության ինստիտուտները։ Բազմաթիվ հարցազրույցներ և մյուս գրավոր ու վիզուալ աղբյուրները ցույց են տալիս, որ Շուշիի խորհրդապատկերները հայերի համար (Ղազանչեցոց, կրթական հաստատություններ, տպարաններ) և աղբրեջանցիների համար (վերջին խանի դստեր տունը, աղբրեջանական ծաղկի ու թիթեռի տեսակներ) սովորաբար տարբերվում են, երբեմն էլ նույնանում են (Քարին Տակ-Ղաշալտի, Իսաբուլադ-Իսահակի աղբյուր), ինչը լրագրողներին հիմք է տալիս ասելու, որ Շուշին աղբրեջանցիների համար մշակութային կենտրոն է, իսկ հայերի համար՝ կրոնական կարևոր նշանակություն ունեցող վայր։²⁵ Իհարկե, սիմվոլներն անվերջ վերախմաստավորվում են։ Շատերի համար 1992 թվականից հետո Շուշին ժողովրդավարական արժեքների խորհրդանիշ է և սոցիալական հավասարության ու արդարության նոր մշակույթի օրրան։

Հեղափոխություն. ուրվական քաղաքը

Բոլոր ազգությունների շուշեցիները հավատում են, որ իրենց քաղաքը սուրբ, գրեթե առասպելական տարածք է, քաղաքակրթական բնագիծ, մշակույթների միաձուլման վայր։ Հնարավոր է, որ դա կապված է Չոլդարնեյի կերպարի հետ՝ որպես բարին և արդարությունը սփռողի,

25 Город-призрак. Шуша через год после войны. Репортаж Би-би-си. 24 сент. 2021 г. <https://www.youtube.com/watch?v=Htzlh7hwHz8>

illustration of the link between the symbols and discourses. In an effort to find an adequate (re)conceptualisation of what the interviewees name as “a magical, fantastic place”, I tried to extract those emblematic and symbolic places listed during the interviews, which form an entity called “the feeling of local space”. Numerous interviews and other written and visual sources indicate that the emblems of Shushi are generally different for the Armenians (Ghazanchetsots, educational institutions and publishing houses) and for the Azerbaijanis (the house of the daughter of the last khan, the national flower and butterfly), but sometimes, they are similar (*ġdrduz-Dziatap, Karintak-Dashali, Isabulag-Isahaki aghbyur*). Based on this difference, certain journalists conclude that Shushi is the cultural centre for Azerbaijanis and has a religious significance for Armenians.²² But symbols are constantly reinterpreted. For many residents resettled in Shushi after 1992, democratic values, the culture of social equity and justice became the new symbols of the town.

Postscript. The ghost town

Shushians of all nationalities believe that their town is a holy, almost a mythical place, civilizational frontier, locus where cultures merge. It might be connected with Dhu'l-Qarnain, the arbiter of good and justice, who carries the characters of the East and West. But according to Quranic texts, there is a rampart of Dhu'l-Qarnain, that he built against the oppression of Gog and Magog, for the victory of good and justice. Shushians aver that the rampart is around Shushi. Before the war of 2020, this belief gave hope to certain optimists that no blood would be spilled in the town again.

22 BBC. (2021, September 24). Ghost town. Shushi a year later after the war. [in Russian] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=HtZlh7hwHz8>

ով իր մեջ ամփոփում է թե՛ Արևելքի, թե՛ Արևմուտքի կերպարները: Այնուամենայնիվ, պարզ է, որ համաձայն դուրանական տեքստերի՝ գոյություն ունի Չոլղարնեյնի ինքնաշեն պատը, որ նա կառուցել էր ընդդեմ Գոգի և Մագոգի նենգադավությունների՝ բարու և արդարության գերակայման համար:²⁶ 2020 թվականի պատերազմից առաջ որոշ լավատեսներ կարծում էին, թե այնտեղ այլևս արյուն չի թափվի:

26 Коран Сура 18 Пещера 93(94). Пер. и комментарии Крачковского И. Ю. Академия наук СССР, Институт народов Азии. Изд. Восточной литературы. М. 1963. Сс. 237-239.

Mental Maps

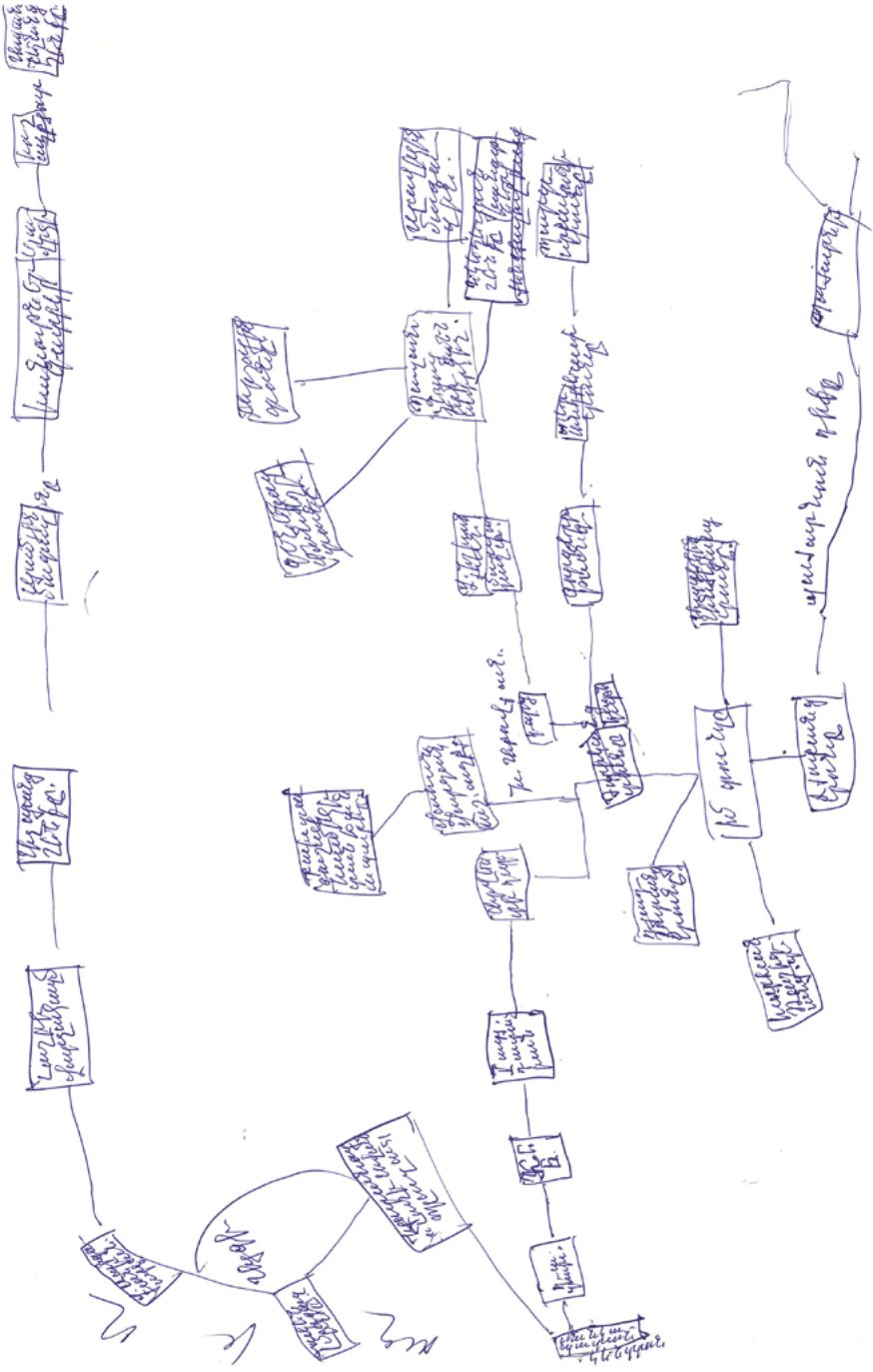

Nune Balayan
Ilona Hovhannisyan
Arayik Gabrielyan
Taguhi Madatyan
Syuzanna Harutyunyan
Zoya Hakobyan
Anush Hakobyan
Gyuli Hakobyan
Venera Martirosyan
Nelly Manasyan
Armida Abrahamyan
Artsvik Sargsyan
Ashot Harutyunyan
Lilia Poghosyan
Susanna Abaghyan
Valery Ch.
Shushanik Hayriyan
Elena Khosrovyan
Inna Gasparyan
Tatev Khosrovyan
Sonya Khosrovyan
Anzhela Khosrovyan
Gayane Hambardzumyan
Karo Aziryan
Anya Hakobyan
Ruzanna Adamyanyan
Armen Elian

Մտաքարտեզներ

Նունե Բայայան
Իլոնա Հովհաննիսյան
Արայիկ Գաբրիելյան
Թագուհի Մադաթյան
Սյուզաննա Հարությունյան
Ջոյա Հակոբյան
Անուշ Հակոբյան
Գյուլի Հակոբյան
Վեներա Մարտիրոսյան
Նելլի Մանասյան
Արմիդա Աբրահամյան
Արծվիկ Սարգսյան
Աշոտ Հարությունյան
Լիլիա Պողոսյան
Սուսաննա Աբաղյան
Վալերի Չ.
Շուշանիկ Հայրիյան
Ելենա Խոսրովյան
Իննա Գասպարյան
Տաթև Խոսրովյան
Սոնյա Խոսրովյան
Անժելա Խոսրովյան
Գայանե Համբարձումյան
Կարո Ազիրյան
Անյա Հակոբյան
Ռուզաննա Ադամյան
Արմեն Էլիան

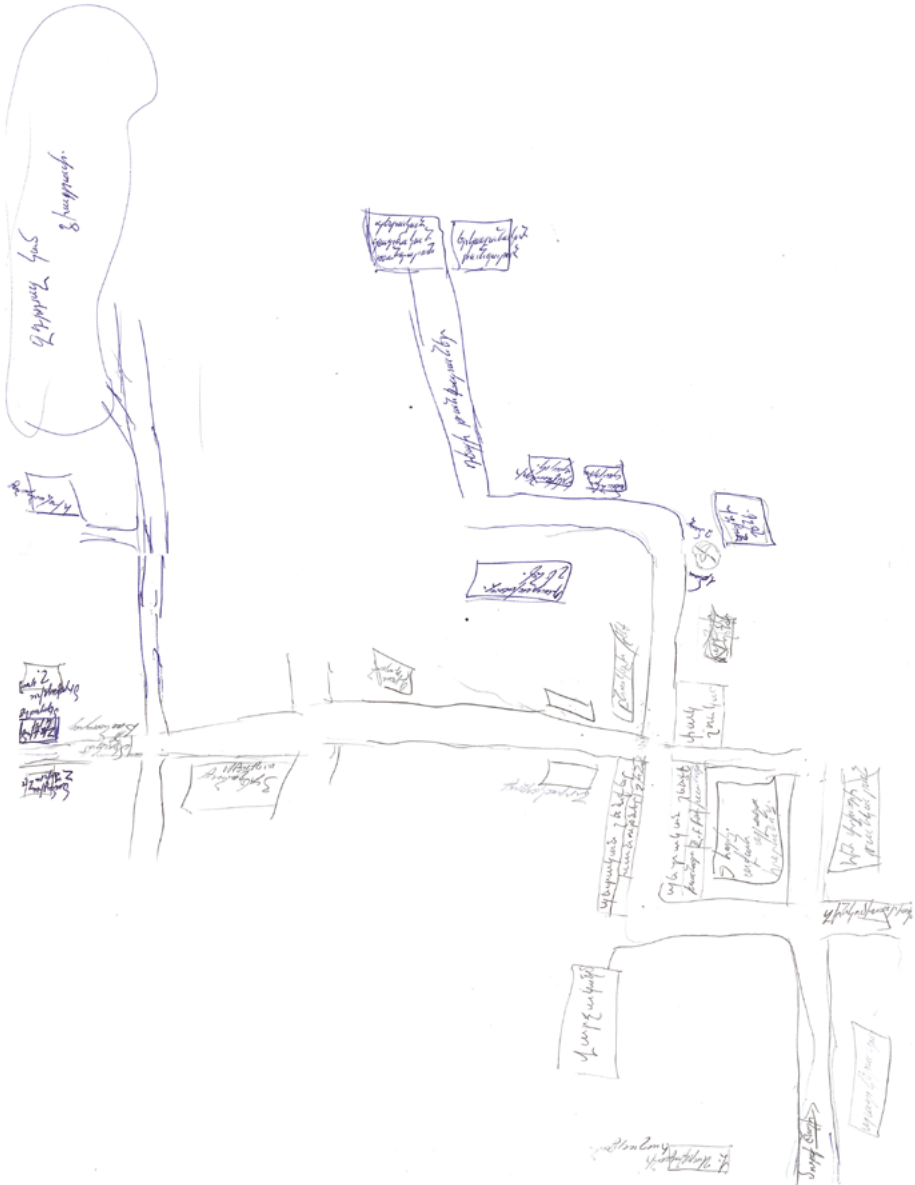

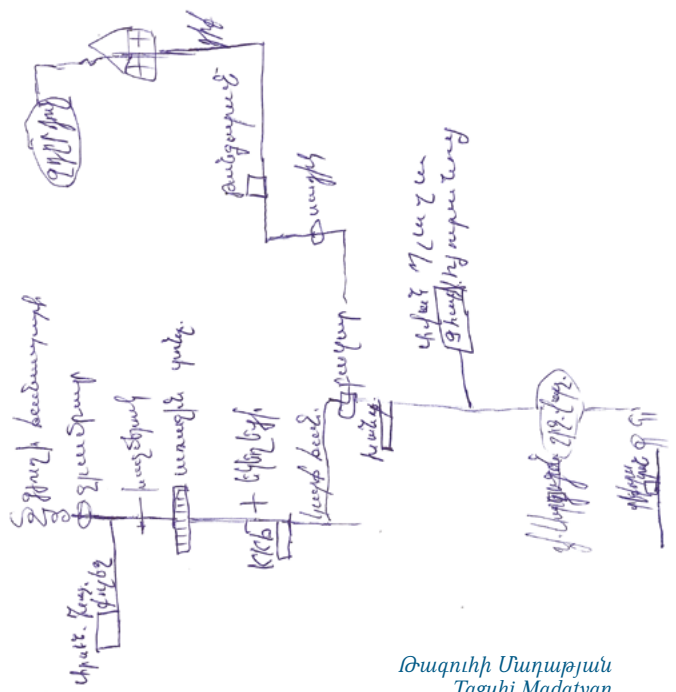
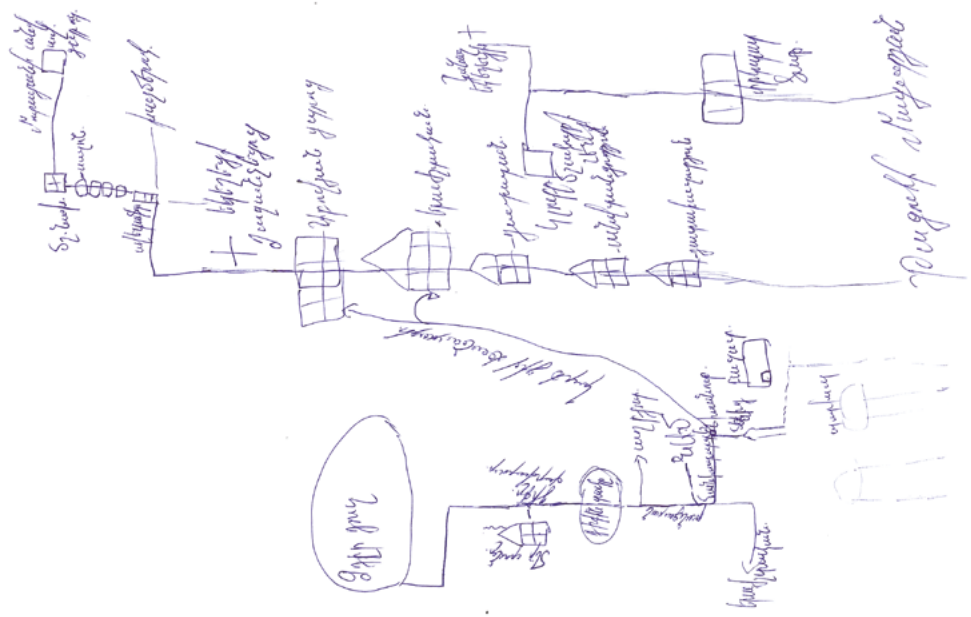

Իլոնա Հովհաննիսյան
Ilona Hovhannisyán

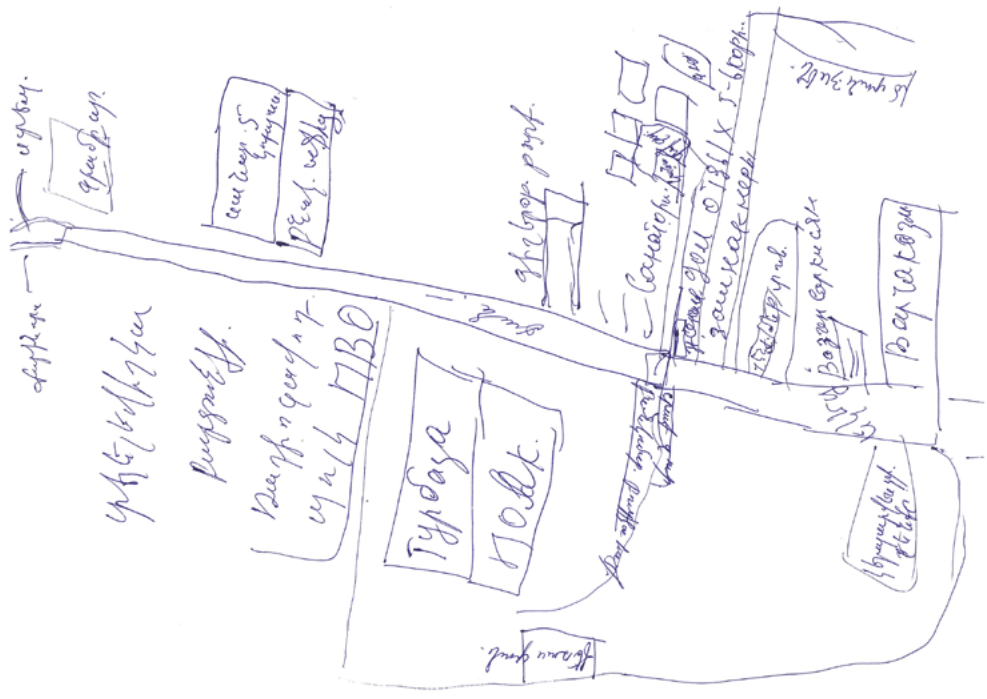
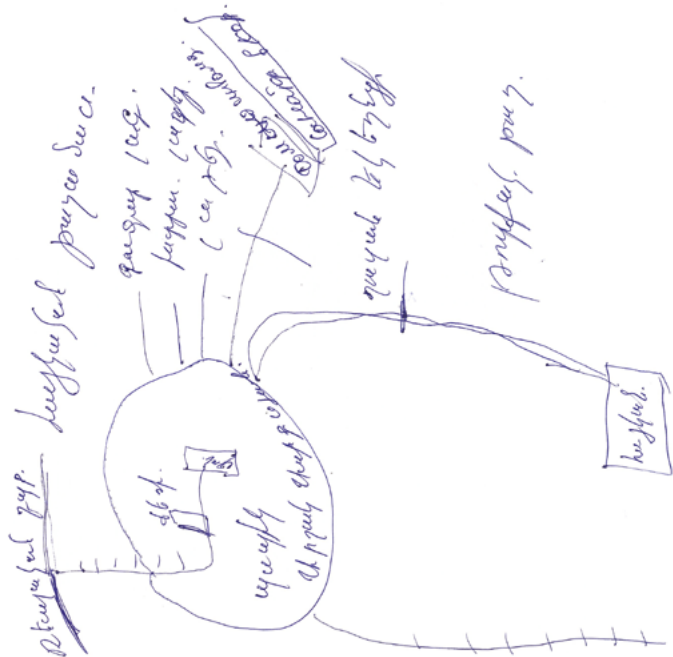
Արայիկ Գաբրիելյան
Arayik Gabrielyán

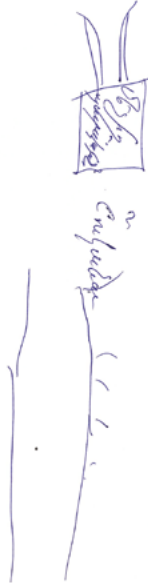

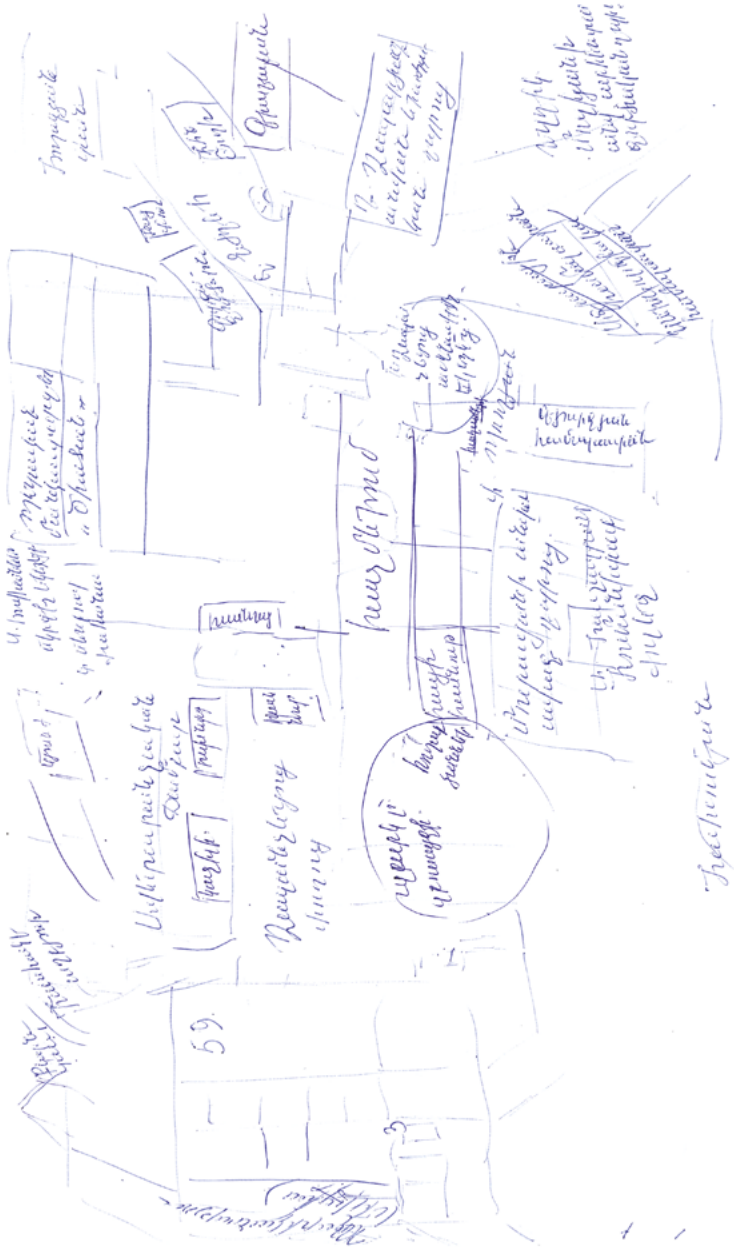
Թագուհի Մադատյան
Taguhi Madatyanyan

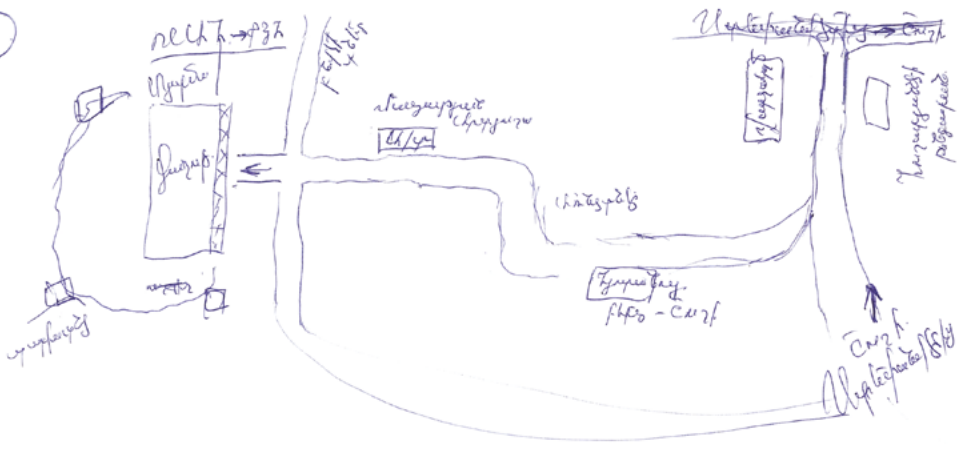

ՀԱԿ ԳՅՆԵ

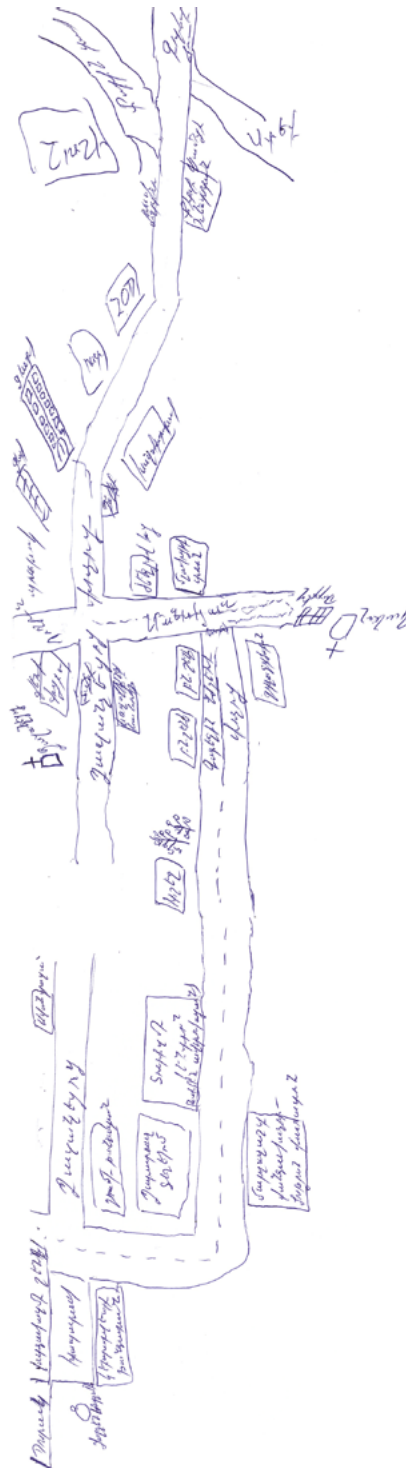
4

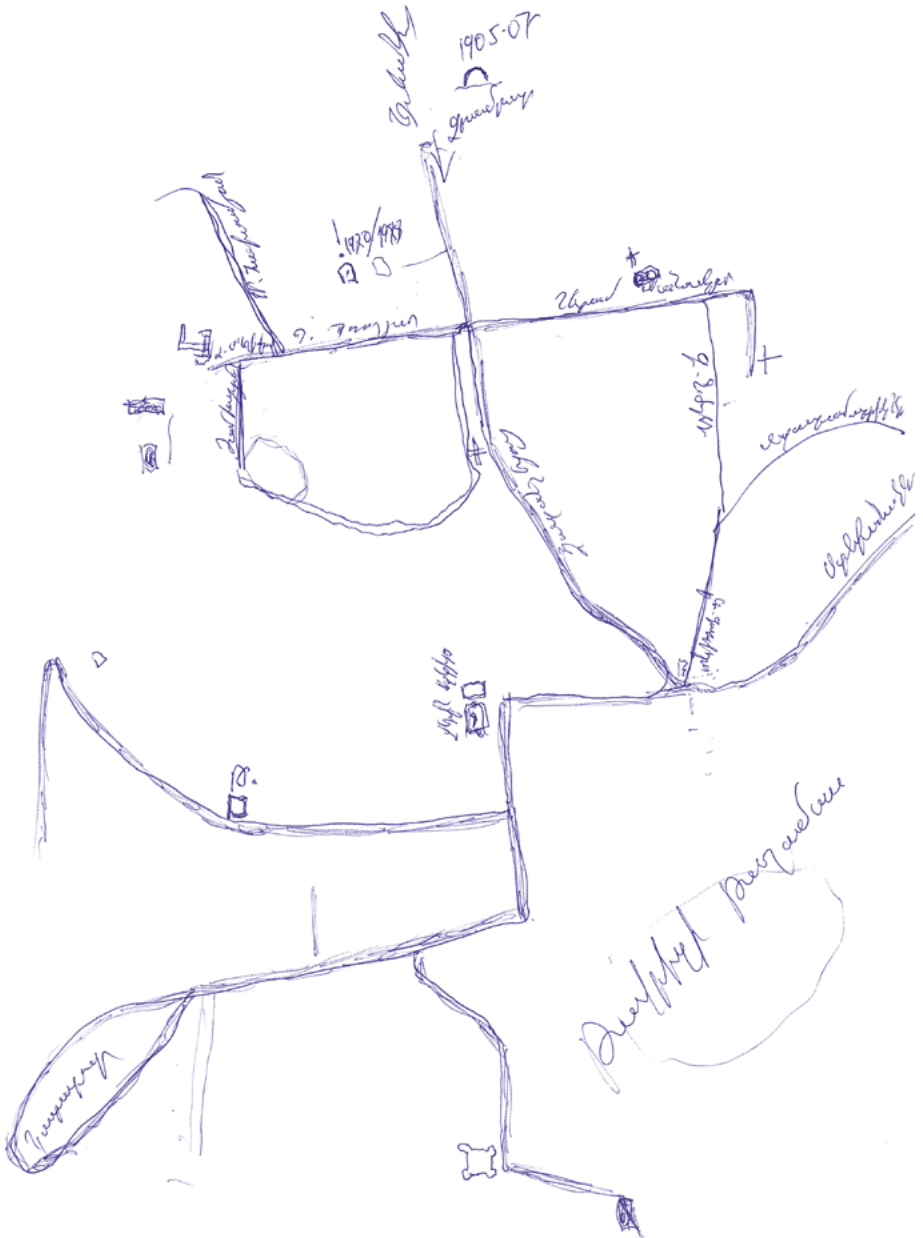

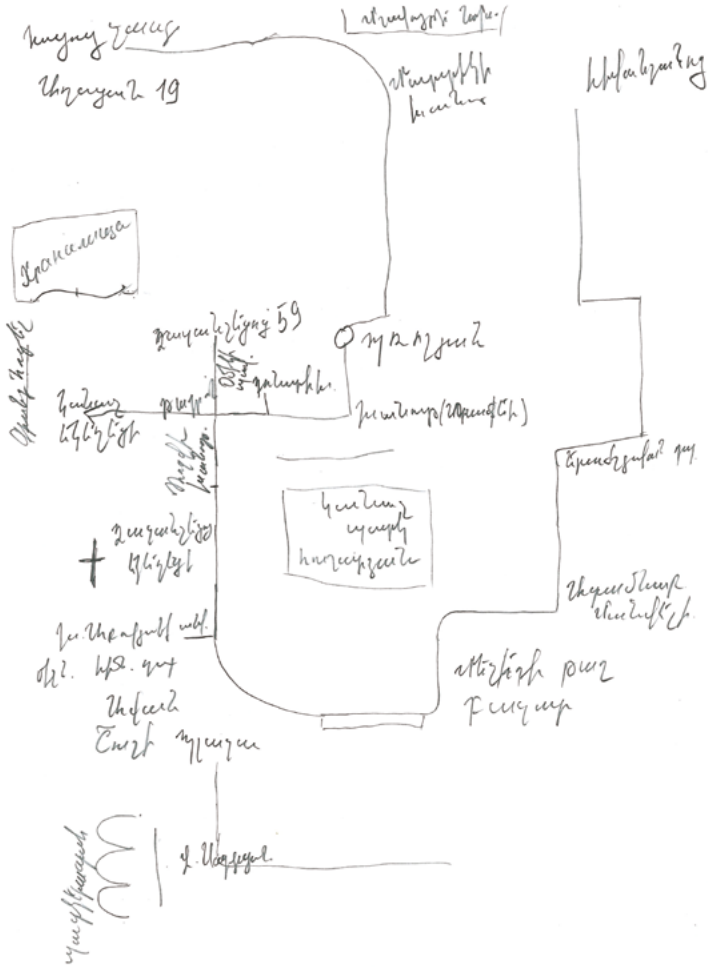
2

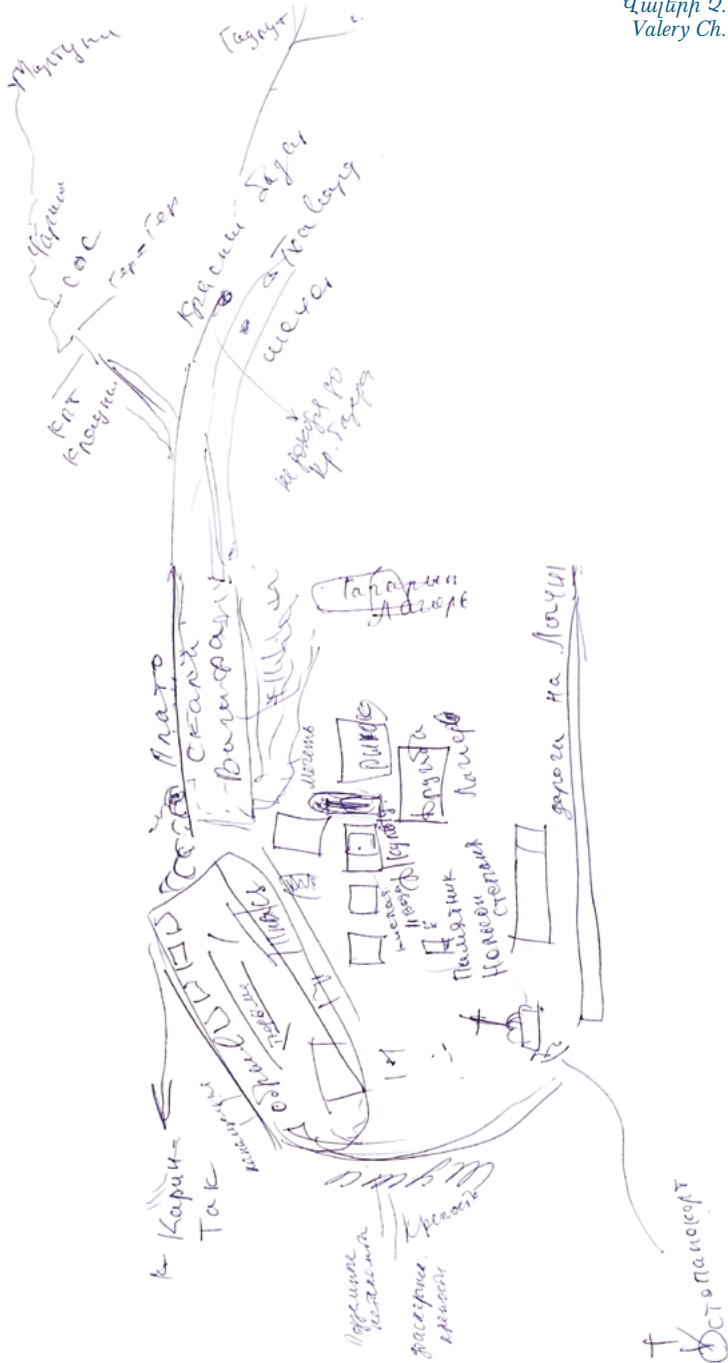

Արմիդա Աբրահամյան
Armida Abrahamyan

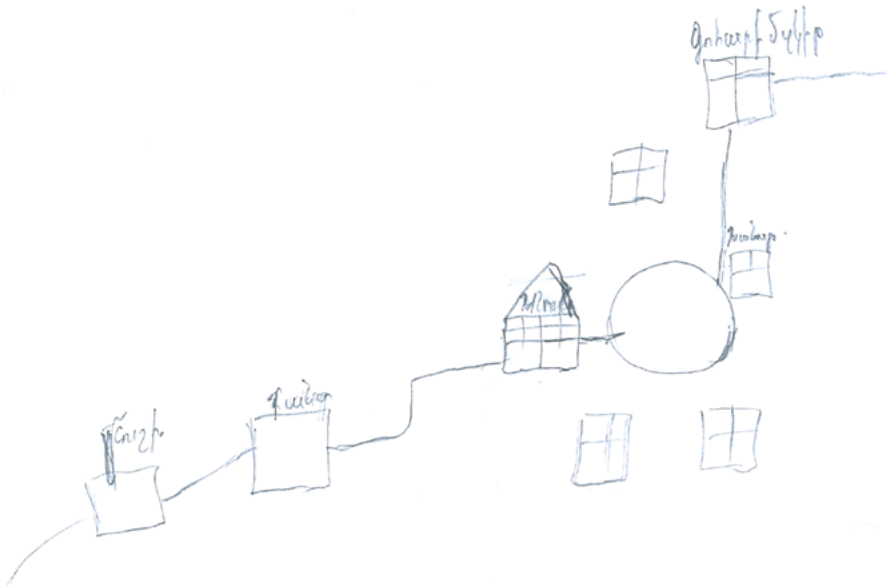

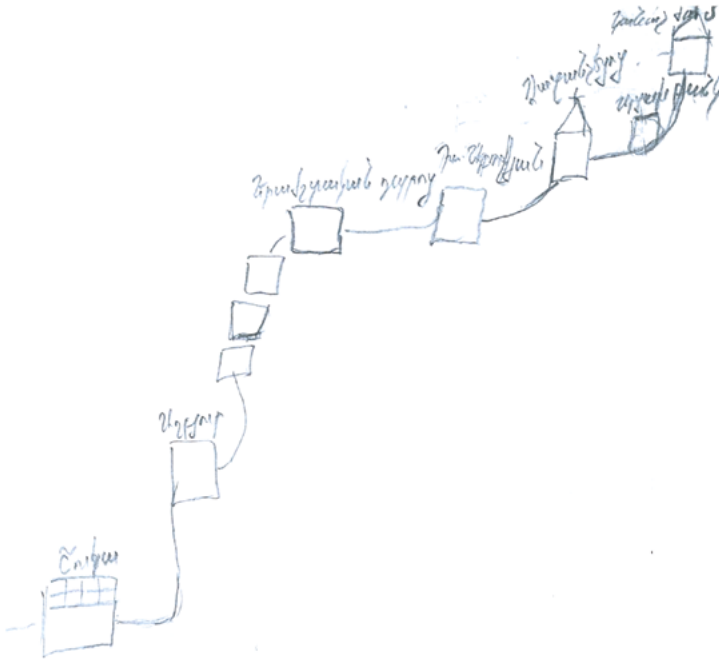

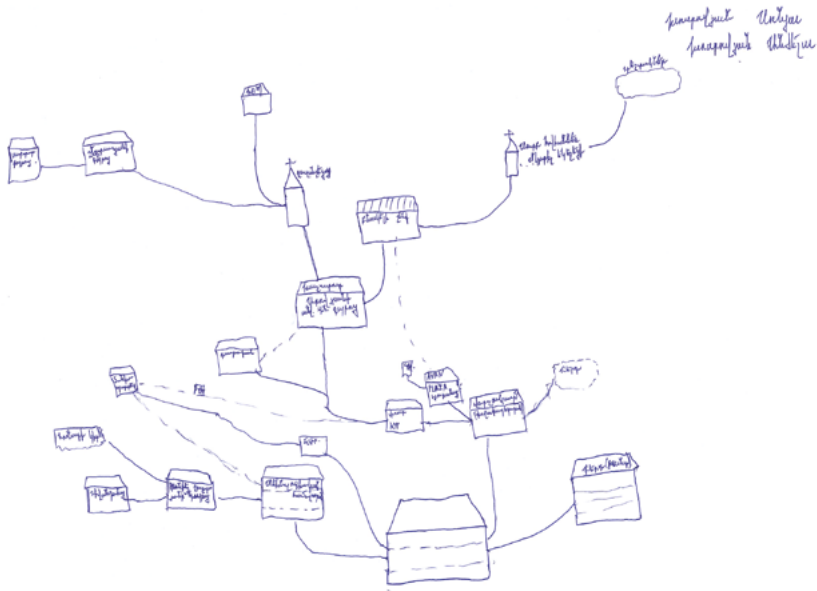

Ելենա Խոսրովյան
Elena Khosrovyan

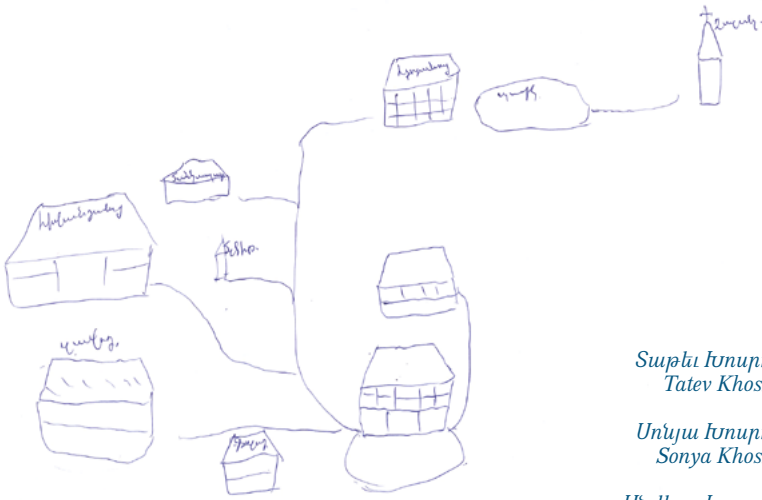

Դարձյալ ընթաց

Մայրը համարակալային

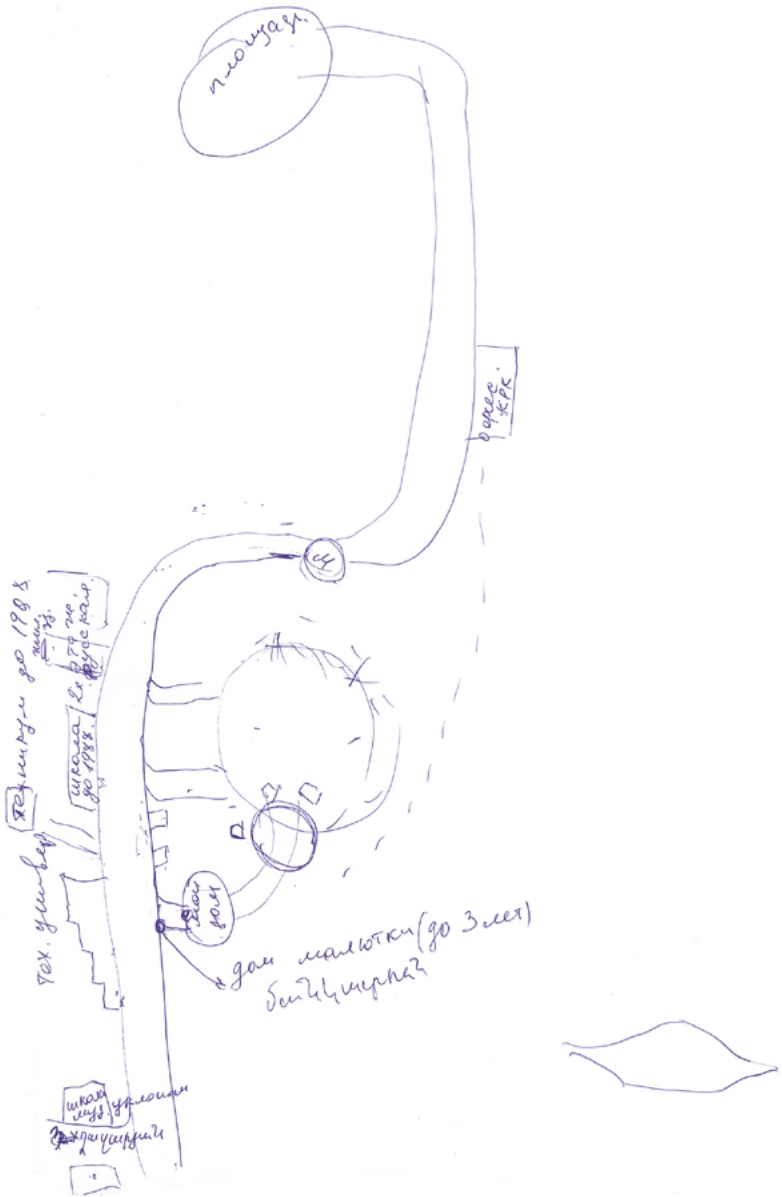

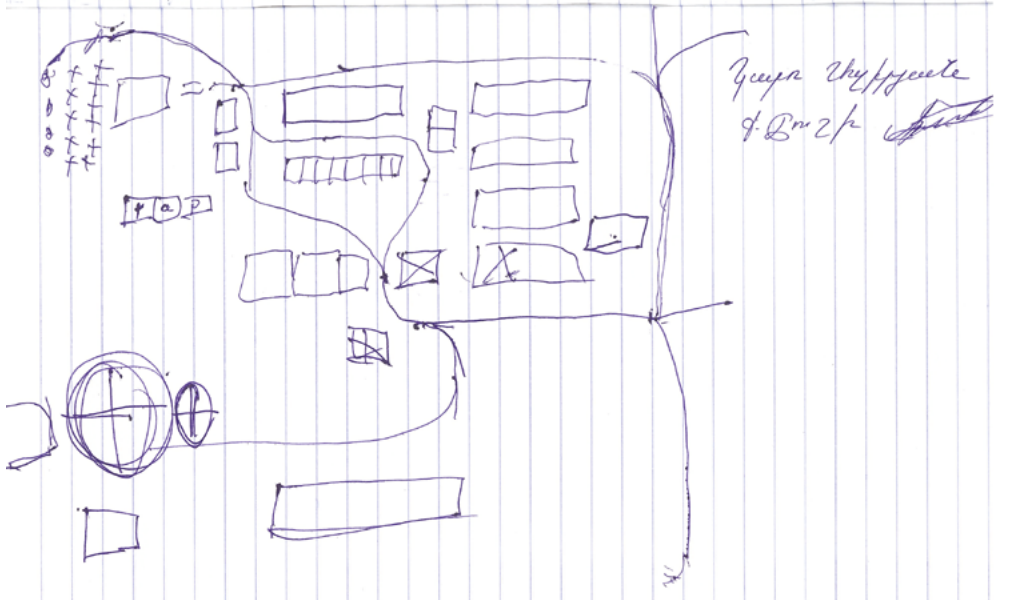
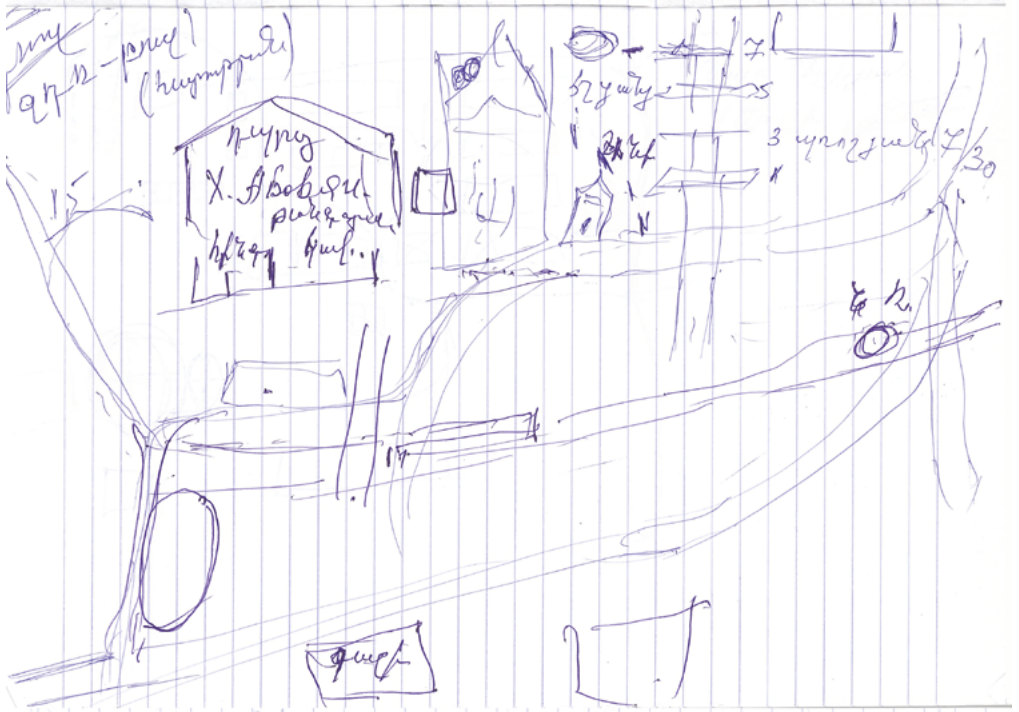
Տաթևի Խոսրովյան
Tatev Khosrovyan

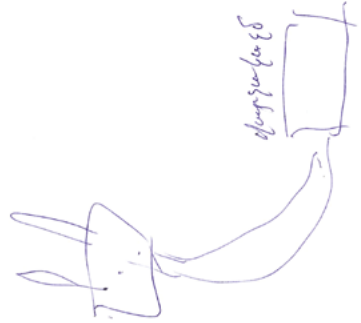
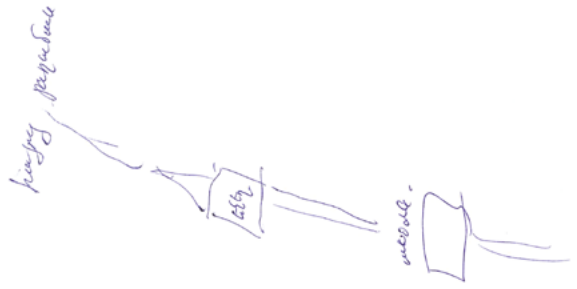
Սոնյա Խոսրովյան
Sonya Khosrovyan

Անշելա Խոսրովյան
Anzhela Khosrovyan

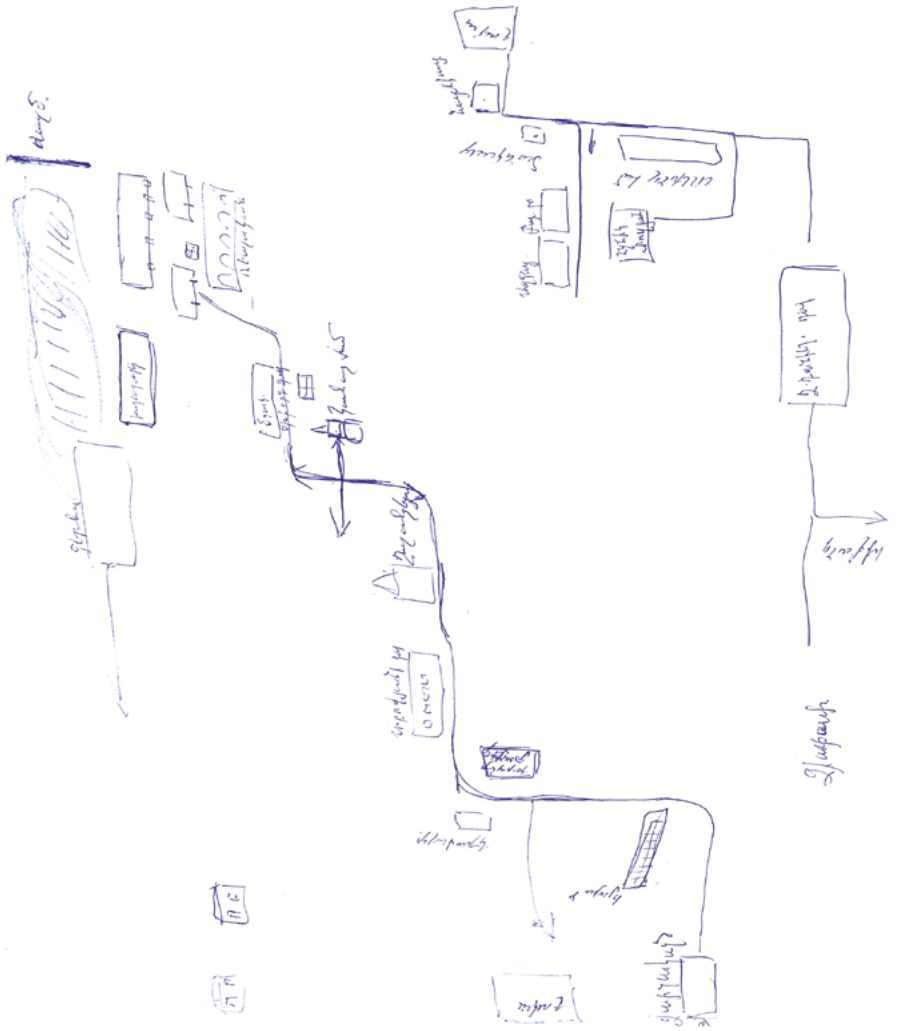
Գայանե Համբարձումյան
Gayane Hambarzumyan

Այս Պիպրոպոս (Կապրոպոս)

Memory Lines:
*Notes on Shushi's
Mental Maps*

Tigran Amiryan

Հիշողության
խազերը.
նորեր Շուշիի
մտաքարտեզների
մասին.

Տիգրան Ամիրյան

Remembering is not a passionate or dispassionate retelling of a reality that is no more, but a new birth of the past, when time goes in reverse. Above all it is creativity. As they narrate, people create, they “write” their life. Sometimes they also “write up” or “rewrite.”

Svetlana Alexievich

Yet to this day, when I see photographs or documentary films dating from the war I feel as if I were its child, so to speak, as if those horrors I did not experience cast a shadow over me, and one from which I shall never entirely emerge.

W. G. Sebald

Exchanging Methods

For almost a year our research team regularly interviewed inhabitants of Shushi who had been displaced¹ as a result of the bloody war in the autumn of 2020 and who had found temporary shelters in Yerevan and its outlying areas. Some interviews were conducted in the regions of Armenia and in Stepanakert. What constitutes the memory of Shushi’s urban space? How traumatic experiences of the past affect the memory of refugees and how these mechanisms function? What images of the city or urban space emerge from their memories and stories? How their everyday life in the past is woven into a narrative? We have tried to answer these questions (and many others) in the course of our research. Each time, a tragic scene unfolded before us. We were caught up in the same reality, witnessing the political, social and cultural changes that had followed the war. We were all traumatized by the war. However, unlike our respondents, we lack the experience of a displaced person, of a refugee.

For inhabitants of Shushi the dramatic events of the past two years — the traumatic experience of war and displacement, the search of a new home and the attempts to integrate into a new environment – were so unexpected that they still speak of their everyday life in Shushi in the present tense.² During our meeting

- 1 In this article displaced people are also referred to as internally displaced persons, forcibly displaced persons and refugees. For instance, though people evacuated from Artsakh during the war are regarded as displaced people in Armenia, they are not granted refugee status.
- 2 The first interviews were conducted in early December 2020, including one with Artsvik Sargsyan, the former mayor of Shushi, who was also a part-time university lecturer before the

Հիշողություններն
անհետացած իրականության
կրքոտ կամ անկիրք
վերաշարադրանք չեն,
այլ անցյալի նոր ծնունդ,
երբ ժամանակը հետ է
շրջվում: Նախևառաջ
դա ստեղծագործություն
է: Պատմելիս մարդիկ
ստեղծագործում են, «գրում
են» իրենց կյանքը: Պատահում
է նաև, որ «գրում-լրացնում
են» ու «վերաշարադրում»:¹
Սվետլանա Ալեքսինիչ

Մինչ օրս
պատերազմական տարիների
լուսանկարներ կամ
վավերագրական ֆիլմեր
նայելու ժամանակ թվում
է, թե ծնունդով, ասես, այդ
պատերազմից լինեմ, և
կարծես այնտեղից՝ իմ ապրած
մղձավանջներից, ստվեր
է ընկնում ինձ վրա, և այդ
խավարից ես երբեք ի գորու
չեմ լինի դուրս պրծնել:
Չերայդ Վ. Գ.

Ընդհանուր մեթոդաբանություն

Շուրջ մեկ տարի մեր հետազոտական խումբը
հարցազրույցներ է անցկացրել շուշեցիների հետ, որոնք
2020 թվականի աշնանը տեղի ունեցած արյունալի
պատերազմի հետևանքով հարկադրաբար տեղահանվեցին²
և ժամանակավոր կացարաններ գտան Երևանում:
Բացի Երևանից, որոշ հարցազրույցներ անցկացրել ենք
Հայաստանի մարզերում և Ստեփանակերտում: Ինչպիսի՞ն
է հիշողությունը Շուշիի քաղաքային տարածության մասին:
Ինչպե՞ս է ձևավորվում ու գործում փախստականների
տրավմատիկ հիշողությունը: Քաղաքի ու քաղաքային
տարածության ի՞նչ կերպար է պատկերվում կենսագրական
պատմությունների ու հիշողությունների շղարշի ներքո և
ինչպե՞ս: Ինչպե՞ս է պատումի վերածվում անցյալում մնացած
առօրյան: Հետազոտական աշխատանքի ընթացքում փորձել
ենք պատասխանել վերոնշյալ և շատ այլ հարցերի: Ամեն

1 Ալեքսինիչ Ս. (2016), Պատերազմը կնոջ դեմը չունի: Թարգմ.՝ Այվազյան Հովհ.,
Անտարես, էջ 13:

2 Տեքստում օգտագործում են երեք տարբեր հասկացություն՝ հարկադիր տեղահանվածներ,
տեղահանվածներ և փախստականներ (փախստականություն): Արցախահայությունը՝
պատերազմի ժամանակ տարհանված և Հայաստան տեղափոխված, պաշտոնապես ՀՀ
կառավարության կողմից ճանաչվել է որպես տեղահանված:

a year after the end of the war one of our respondents told us how she searched in her Yerevan apartment for her forgotten items in the same places where she had left them in her Shushi house. She also assumed that Azerbaijanis will not enter her house, and it will remain intact. Her naive confidence stems from the fact that she definitely locked the door as she left the house.

Narrative forms tend to keep spatial and temporal distance from the events. In our case, however, the stories are not yet detached from reality, nor they shifted into a new temporal register. Our study is not an archeological search for what was obscured by historical developments and political discourse, or consigned to oblivion. We rather witnessed a complex phenomenon – the emergence of a new narrative about loss and forced displacement. The latter occurred multiple times in some cases.³

Initially it seemed that we had found the methodology well suited for our research. Two main methods – in-depth interviews and mental maps – were used in the project. We viewed the city as an “accumulation of texts,” created during the last thirty years, thereby trying to read them. We also interpreted urban space as a speech act (traumatic one in this case) or as an act of writing (drawing maps).⁴ We were interested in “writing” and visualizing memory, in “thinking with eyes and hands” to grasp imaginary boundaries of space.⁵ Mental maps and narratives about the city overlap and complement each other, resisting a unified image of the past due to their media-oriented character.⁶

However, soon after our first interviews with the inhabitants of Shushi it became clear that the research process was not without complications both for us and the respondents. It was also evident that the methods we had chosen would be adjusted, renewed and rethought. Mental maps were not mere items that we studied; as soon as they took shapes they affected our research style, making us revise the “questionnaire” and change the locus of focalization.

Over the past year we managed to conduct 30 interviews during which almost all the respondents sketched their mental

war. Throughout the year we met regularly with teachers, municipal officers and other public sector employees, museum and theater staff, etc. When we asked our respondents when they had left their job, almost all of them, including Mr. Sargsyan answered that they still work for those institutions.

3 All the respondents had a strong sense of local identity. However, when they told us about their own experience, it turned out that many of them were resettled in Shushi from other places in Karabakh after the first war (1992-1994).

4 Leimdorfer, F. (2005). « Des villes, des mots, des discours », *Langage et société*, vol. 114, no. 4, 2005, pp. 129-146.

5 Latour, B. (2012). “Visualisation and cognition: Drawing things together.” *AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej* 3, pp. 207-257.

6 Ассман, А. (2014). Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение. С. 271.. [Assmann, A. (2014) *Shadows of Trauma: Memory and Politics of Postwar Identity*]

անգամ մեր առաջ վերստին հայտնվում էր ողբերգական իրականության տեսարանը: Դրանից անմասն չեղանք նաև մենք՝ գտնվելով նույն քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային փոփոխությունների համատեքստում, որը յուրաքանչյուր պատերազմի ցավոտ հետևանքն է: Պատերազմի տրավման համակել է բոլորին, սակայն մեր գրուցակիցները մեզնից՝ հետազոտողներից, տարբերվում էին իրենց փորձով՝ հարկադիր տեղահանվածի, փախստականի փորձով:

Անցյալի մասին պետք է խոսել վերապահումով. պատերազմի, տեղահանման, նոր կեցավայրի որոնումների, նոր տեղում ինտեգրվելու առաջին տրավմատիկ փորձերն այնքան նոր էին, որ շուշեցիները իրենց քաղաքի ու առօրեականության մասին գրեթե երբեք չէին խոսում անցյալ ժամանակով:³ Մեր հանդիպումների ժամանակ՝ պատերազմից գրեթե մեկ տարի անց, կանանցից մեկը պատմում էր, որ երևանյան բնակարանում հանախ իրեր է փնտրում ու հիշում, որ թողել է Շուշիի տանը: Խոսքի մեջ նաև նշում էր, թե վստահ է, որ աղբերջանցիները չեն մտնի իր տուն, ու ամեն բան տեղում կմնա: Այս միամիտ վստահությունը պայմանավորված էր այն մտքով, որ հստակ հիշում էր՝ ինչպես է Շուշին քելիս տան դուռը բանալիով փակել:

Բուն իրադարձությունից տարածաժամանակային հեռավորության ու միջնորդավորվածության վկայությունը լինելով՝ պատմությունն այս դեպքում դեռևս իրականությունից առանձնացված ու քարացած չէ գրքերում և արխիվներում: Այդ իմաստով, մեր հետազոտությունը ոչ թե պատմական գործընթացների, քաղաքական խոսույթի ու բնական մոռացության շերտերի տակ քողարկված իրողությունների հնագիտական որոնում է, այլ կորստի և հարկադիր տեղահանման փորձի մասին (երբեմն էլ այդ երևույթի բազմակի ձևերի) նոր պատումի ստեղծման գործընթացի հետ հարաբերում:⁴

Ի սկզբանե թվում էր, թե պատրաստ ենք և ունենք կուռ մեթոդաբանություն: Նախագծի շրջանակներում օգտագործել ենք երկու հիմնական մեթոդ՝ հարցազրույցներ ու մտաքարտեզներ: Մեզ հետաքրքրում էր քաղաքը՝ որպես «տեքստերի կուտակման վայր», որոնք ստեղծվել են Ղարաբաղյան առաջին պատերազմին հաջորդող երեսուն տարվա ընթացքում, և թե ինչպես են այդ տեքստերն ընթերցվում: Դիտարկում էինք քաղաքային տարածությունը՝ որպես պատմողական գործողություն, իսկ տվյալ դեպքում՝

3 Հարցազրույցները սկսել ենք անցկացնել 2020 թվականի դեկտեմբերից: Ջրուցակիցների շարքում էր Շուշիի քաղաքապետ Արծվիկ Մարգարյանը, ով պատերազմից առաջ նաև դասախոսում էր Արցախի պետական համալսարանում: Մի տարվա ընթացքում հաճախ հանդիպում էինք ուսուցիչների, տարբեր քաղաքային ու պետական կարուցների աշխատակիցների, թանգարանների ու թատրոնի աշխատակիցների հետ: Գրեթե բոլորը, այդ թվում՝ Ա. Մարգարյան, հարցին, թե մինչև երբ են աշխատել, պատասխանում էին մինչև հիմա էլ այնտեղ են աշխատում:

4 Մեր գրուցակիցներն ունեին տեղաբնիկների (շուշեցիների) բավականին կարծի և կատարողական ինքնություն, սակայն գրույցի ժամանակ գրեթե միշտ արժանիքներ էր նրանց վերաբնակեցման թեման. Ղարաբաղյան առաջին պատերազմից հետո (1992-1994) գրեթե բոլորը տեղափոխվել էին Շուշի այլ վայրերից:

maps on paper using ballpoint and gel pens or mechanical pencils. These conversations were rarely limited to two people; often several family members were engaged in them as well. We also interviewed displaced persons in the presence of their family members or relatives. Thus, the number of our respondents (more than 100 people, most of whom are women) far exceeds the number of their mental maps.

Speaking of methodology, we should also refer to the recurring themes in our communication with the respondents when we tried to gain access to their stories. These themes included “refusing to talk,” “speaking correctly,” “recognizing the method,” and “losing the thread.” The first one happened on rare occasions when several inhabitants of Shushi declined to meet with us and give interviews. Their traumatic experience was further aggravated by the political developments following the war. They lapsed into silence. As W.G. Sebald writes, “it is impossible to gauge the depths of trauma suffered by those who came away from the epicenters of the catastrophe. The right to silence claimed by the majority of these people is as inviolable as that of the survivors of Hiroshima...”⁷ “I am sorry but I don’t want to say anything about Karabakh, I don’t want to look back on it,” says the dispirited voice of a young woman on the phone. Those who agreed to meet with us were a bit embarrassed at first, making jokes and trying to be more sociable. “Perhaps we’d better speak in Russian, so that you can understand [decode] the conversation later, otherwise you won’t get anything in our dialect.” Then it turned out that they tried not only to speak standard Armenian but to tell their stories choosing certain narrative threads. Within a short time media discourse taught these people to speak about their fears, grief and loss of their relatives, possessions and territories. Realizing that our questions didn’t confine the conversation to certain narratives and that they were not required to speak solely of their painful experience, they began to delve into their past reminiscing about their everyday life during peaceful times. They also started talking more in the Karabakh dialect,⁸ thereby taking their story closer to the physical space of the city.⁹

7 Sebald, W.G. (2003). *On the Natural History of Destruction*, p. 10-11

8 Remembering the physical details of a certain space reassured them to switch to the local dialect and move towards the locus of their hometown. We also discovered that there was another ‘layer’ separating memory from the place – physical space and its image. Our respondents described this image in their local dialect and then narrated it for us in standard Armenian.

9 The respondents attempted to shorten the distance between the city and its real image in their memory both in their stories and drawings. One of them drew a mental map for several hours while talking about her past (and her family’s). At the end of the interview she refused to give it to us arguing that it was the draft version and promising to redraw it accurately and provide us with a fair copy. During our conversations they often interjected: “I drew it wrong, I cannot fit that place into the sketch,” “I drew it wrong, it’s not geographically accurate,” and so on. The theme of “speaking correctly” has its double – “drawing correctly.”

որպես տրավմատիկ (բանավոր) պատմություններ, կամ էլ որպես գրավոր վկայություններ (քարտեզների պատկերում)։⁵ Մեզ հետաքրքրում էին *հիշողության պատկերումը, գրառումը, տեսողության ու ձեռքի շարժումների միջոցով մտորումները*։⁶ Մեր գլուցակիցների քաղաքի մասին պատմությունների հետ զուգորդվող մտաքարտեզները ստեղծում էին բազմաշերտ միջավայր, որի միջոցով փորձում էինք խուսափել անցյալի քարացած պատկերների միօրինակությունից։ Ընտրված մեթոդներով «ուսումնասիրության նյութերը փոխարացնում էին միմյանց կամ հատվում ինչ-որ կետում»։⁷

Սակայն շուշեցիների հետ առաջին իսկ հանդիպումից հետո հասկանալի էր, որ մեր աշխատանքը լի է անակնկալներով, և բարդ է թե՛ շուշեցիների համար, թե՛ հետազոտողների, իսկ մեր ընտրած մեթոդները փոփոխվելու են, շակվելու ու ստացված արդյունքի հետ՝ ենթարկվելու վերլուծության։ Մտաքարտեզները միայն հիշողության մասին խորհրդածությունների առարկան չէին. ստեղծման ընթացքում դրանք մեծ ազդեցություն ունեցան նաև մեր հետազոտական լեզվի վրա՝ փոփոխելով մեր «հարցաշարն» ու շեշտադրումները։

Մեկ տարվա ընթացքում մեզ հաջողվեց անցկացնել շուրջ 30 հարցազրույց։ Գրեթե բոլոր զրույցների ընթացքում շուշեցիները գրիչով ու մատիտով սպիտակ թղթի վրա գծեցին իրենց մտաքարտեզները։ Հազվադեպ էին առանձնազրույցները. հիմնականում զրուցում էինք ընտանիքից մի քանիսի հետ միաժամանակ, կամ մի տեղահանվածի հետ, բայց այլ բարեկամների ներկայությամբ։ Այդպիսով, հարցազրույցների մասնակիցների թիվը գերազանցեց 100-ը, մեծամասնությունը կին էր։

Խոսելով մեթոդաբանության կամ պատկերի/պատմության արձանագրման երկար գործընթացի մասին՝ կարելի է առանձնացնել խոսքի մի քանի կրկնվող ձևեր. «հրաժարվել խոսելուց», «խոսել ճիշտ», «ճանաչել մեթոդը», «կորցնել մտքի թելը»։ Շատ չէին մարդիկ, որ չէին համաձայնում մասնակցել հարցազրույցներին, բայց շուշեցիներից ոմանք կտրականապես հրաժարվում էին հանդիպել ու խոսել մեզ հետ։ Պատերազմի հետևանքով ակտիվ կերպով ծավալվող քաղաքական իրադարձությունների ֆոնին տրավման ու կորուստը լուրջան էին մատնում այս մարդկանց, և նրանք օգտվում էին լռելու իրենց իրավունքից, որն, ինչպես հայտնի է, անձեռնմխելի է բոլոր նրանց համար, ովքեր եղել են աղետի կիզակետում ու փրկվել։⁸

Հեռախոսազրույցի ժամանակ երիտասարդ աղջիկն ընկճված ձայնով ասում է. «...կներեք, բայց չեմ ուզում

5 Leimdorfer, F. (2005). « Des villes, des mots, des discours », *Langage et société*, vol. 114, no. 4, 2005, pp. 129-146.

6 Latour, B. (2012). "Visualisation and cognition: Drawing things together." *AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej* 3, pp. 207-257.

7 Ассман, А. (2014). *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*. М.: Новое литературное обозрение. С. 271.

8 Sebald, W.G. (2003). *On the Natural History of Destruction*, p. 10-11.

The other recurring theme was related to the effects of war, political developments and mediatization of postwar reality. While talking about the city and sketching houses and streets our respondents often took their eyes off the drawings and as if trying to lend “a reality effect” to their narrative began to tell us how they recognized various buildings in videos posted by Azerbaijani bloggers. Afterward they lost the thread of their stories as if unhealed trauma exacerbated by media discourse paralyzed them and posed an obstacle to their memory: “I lost the thread of what I was saying, I can’t remember now,” “What was I saying? I am getting forgetful after the war.”

We were surprised each time when the respondents ‘recognized’ or ‘read’ our method. “A long time ago inhabitants of Getashen¹⁰ were asked to do exactly the same thing as you ask now!” said one of them, while drawing her mental map. Many of the respondents suffered displacement more than once and therefore in their oral and visual stories urban space was depicted as a place of accumulation of a vast number of narrative lines and fragments concerning migration and its consequences. In the mental maps of Shushi’s inhabitants almost the entire urban landscape is dotted with the traces of war and displacement.

We read about the war in their maps, where they marked the traces of war. Their everyday life passed among these traces, absorbing the memory of the city’s traumatic and tragic past. Depicting the city was at the same time an act of structuring¹¹ the past and the space where they lived before the war. Perhaps they never thought that one day they would arrange, order and knit together their daily life through drawing lines or storylines, just as they (re)structured physical space when they had moved or returned to Shushi thirty years earlier.

Making a retrospective journey through stories and images, people expelled from Shushi moved towards their hometown. We tried to have a picture of Shushi by scrutinizing the flow of everyday life of the city and its inhabitants. In pursuit of an inaccessible physical space (through mental images) we found ourselves exchanging methods of reading the past.

Memory: Maps and Territories

Throughout the war the constant stream of news and reports from the frontline – often manipulated and distorted–

10 Getashen (Çaykend in Azerbaijani), a village in the Shahumyan region of the Nagorno-Karabakh Republic. Almost all Armenians living in Getashen were forced to leave the village during the military conflict in the early 1990s.

11 Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge, UK: MIT Press, p. 9.

Ղարաբաղի մասին խոսել ու չեմ էլ ուզում հիշել կատարվածի մասին»։ Իսկ մեզ հետ հանդիպած մարդիկ, հաճախ առաջին րոպեից արդարանալով, ամաչելով ու կատակելով, փորձում էին «ընդհանուր լեզու» գտնել. «Երևի ավելի լավ է ռուսերեն խոսենք, որ հետո կարողանաք խոսացածը հասկանալ [վերծանել], թե չէ մեր բարբառով ոչինչ չեք հասկանա»։ Բայց ինչպես պարզվում էր հետո, խնդիրը ոչ միայն գրական հայերենով խոսելն էր, այլև պատմելու, հիշողության պատուժը կառուցելու ձևը։ Մի քանի ամսվա ընթացքում մեղիայի լեզուն այս մարդկանց սովորեցրել էր խոսել իրենց վախերի, ցավագին կորստի, կորցրած բարեկամների, ապրուստի ու տարածքների մասին։ Հասկանալով, որ մեր հարցերը չեն սահմանում պատմելու որևէ հստակ ձևաչափ, և մենք չենք ակնկալում նրանցից խոսել միայն վշտի մասին՝ մեր գրուցակիցներն ընկնում էին անցյալի գիրկն, ու հիշողությունը նաև վերարտադրում էր խաղաղ կյանքի ու առօրյալի մասին պատմությունները, ու աստիճանաբար նրանց խոսքը համեմվում էր բարբառով⁹ պատմությունները մոտեցնելով քաղաքի ֆիզիկական տարածությանը¹⁰։

Մյուս կրկնվող խոսքի ձևը պատերազմի հետևանքների, քաղաքական իրադարձությունների ու հետպատերազմական իրականության շրջանում մեղիայի ակտիվ դերակատարման հետ է կապված։ Քաղաքի մասին պատմելով, նկարելով ու իրար կապելով փողոցներն ու տները՝ մեր գրուցակիցները՝ որպես իրենց խոսքի հաստատում, և ցանկանալով «իրատեսական դարձնել» պատմածը՝ հիշատակում էին, որ տեսել են քաղաքային տարածության այս կամ այն շինություն աղոթքեանական բլոգների տեսանյութերում։ Այգա նրանց մտքի թելը կտրվում էր, ասես, ողջ տեղեկատվական դաշտը գրաված մեղիալեզուն ու ժգնացնում էր թարմ տրավման՝ շոկի ենթարկելով նրանց ու մոռացության մատնելով իրական հիշողությունները. «...հա, ի՞նչ էի ուզում ասելի։ Էլ չեմ հիշի, մտքիս թելը կտրվեց», կամ «...ի՞նչ էի պատմում... պատերազմից հետո ամեն ինչ մոռանում եմ»։

Եվ վերջինը, ինչն ամեն անգամ անակնկալ էր մեզ համար, կիրառվող մեթոդի ճանաչումն էր։ «Գետաշենցիների հետ էլ էին ժամանակին նման հարցազրույցներ անցկացնում»¹¹, - ասաց գրուցակիցներից մի կին իր մտաքարտեզը նկարելու ժամանակ։ Բանասացներից

9 Տարածքը վերհիշելու գործընթացը պայմաններ էր ստեղծում բարբառային լեզվի արտահայտման ու տեղանքին մոտ գտնվելու համար, բայց միևնույն ժամանակ վկայում էր, որ այդ ողջ գործընթացում կա և մեկ՝ հիշողությունը տարածությունից հեռացնող շեղու. ֆիզիկական տարածության ու դրա կերպարի նկարագրությունը հարազատ, մայրենի բարբառով վերապատմվում էր մեզ գրական հայերենով։

10 Քաղաքի պատկերի ու հիշողության մեջ բարացած իրական կերպարի միջև հեռավորության հաղթահարումը տեղի էր ունենում թե՛ լեզվական, թե՛ պատկերային մակարդակներում։ Ջրուցակիցներից մեկը մի քանի ժամ նկարում էր մտաքարտեզն ու պատմում իր ու ընտանիքի անցյալի մասին, բայց վերջում հրաժարվեց նկարը տալ մեզ անելով, որ սա սևագիր տարբերակն է, և ցանկանում է նոր թղթի վրա մաքրագրել։ Այդպես՝ հաճախ էին նման արտահայտությունները. «սխալ սկսեցի նկարել. քաղաքի մյուս մասը չի տեղավորվի», կամ «իզուր այսպես նկարեցի. աշխարհագրական դիրքը սխալ ստացվեց» և այլն։ Հետևաբար, «ճիշտ խոսելը» ունի իր նմանակը՝ «ճիշտ պատկերելը»։

11 Նկատի ունեն Գետաշեն գյուղը (աղբբջաներեն՝ Çaykənd, Չայքենդ), որ գտնվում էր ԼՂՀ Շախումյանի մարզում. այն խիտ բնակեցված էր հայերով մինչև Ղարաբաղյան հակամարտության սկիզբը։ Գետաշենի գրեթե բոլոր բնակիչները հարկադրաբար տեղահանվեցին 1990-ականների պատերազմի ժամանակ։

gripped public attention both in Armenia and Azerbaijan. Every night people in Yerevan and Baku breathlessly waited for the latest updates about the situation in Karabakh. One side disseminated false narratives to conceal its defeat, the other side exaggerated its victories. Both sides unveiled new maps of Nagorno-Karabakh, changing their shapes and colors. While the physical space was being shelled and civilians were hiding in the basements of Shushi and Stepanakert, both sides of the conflict bombarded each other on different media platforms.

During this cartographic mediatization of territories social networks were abuzz with arguments between Armenian and Azerbaijani users when both sides attempted to prove that Karabakh is their historical homeland. This virtual hostility whose origin lies in official history and collective memory continues after the war, setting additional boundaries between the two countries beyond the zone of conflict.¹²

What inhabitants of Shushi depicted in their mental maps was not only absent from official maps but was doomed to disappear. They have come to understand it not only through their experience of living in Armenia but also through media reports. Probably the mediatization of the second Karabakh war will be examined later more thoroughly but it's evident that the virtual image of the war not only distorted reality but also erased the real experience of living in a particular place.¹³

Official maps constitute a representation of urban spaces from a bird's-eye view, an expression of the "all-seeing eye of power." Due to the mediatization of the Karabakh war however, they morph into a source of conflict between two countries, into a subject of dispute inherited from the inconvenient and complicated colonial past. This war of maps and territories show a flagrant disregard for the lives of those who took refuge in bomb shelters still hoping to return to their homes and peaceful existence. Official maps do not reflect the perceptions of those who were the real users of the urban space – ordinary people, who were displaced as a result of this war, "walkers...whose bodies follow the thick and thins of an urban 'text' they write without being able to read it."¹⁴ Mental maps and oral histories

12 After settling in different Armenian cities, displaced people of Karabakh followed the latest developments in their former hometowns which had come under Azerbaijani control. I will return to the issue of virtual communication below. It should be noted that these people were in deep shock when the Azerbaijani authorities released Shushi's new general plan announcing their intention to reconstruct the city and turn it into a nature reserve - shorturl.at/nCM06 [01.08.2021].

13 When we talk about urban space in wartime, we should also mention the experience of "dying" on the ground. There were thousands of dead soldiers behind the maps shown to the public on a daily basis. After the trilateral armistice agreement signed on November 9, media outlets changed their visual rhetoric dramatically, reporting on the numbers of casualties instead of infographics and maps: thousands of killed soldiers and civilians, ten thousands of displaced people.

14 De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley and Los Angeles. University of California Press, p. 93-94.

շատերը առաջին անգամ չէր, որ հարկադիր տեղահանման փորձ էին ունեցել, դրանով պայմանավորված՝ քաղաքային տարածության մասին պատմում ու պատկերում էին որպես հետպատերազմյան միգրացիայի և դրան հաջորդող կյանքի վերակառուցման մասին անթիվ պատմությունների ու դեպքերի վայր:

Շուշեցիների ներկայացրած գրեթե ողջ քաղաքային տարածությունը պատված էր պատերազմի, տեղահանման ու գաղթականության հետքերով: Նրանց քարտեզներում կարողում էինք պատերազմի մասին, իսկ նրանք տեսնում էին վերջինիս թողած հետքերը: Եվ այդ հետքերի մեջ արտահայտվում էր նրանց առօրյա կյանքը՝ իր մեջ ներառելով քաղաքի ողբերգական ու տրավմատիկ անցյալը: Քաղաքի պատկերումը նաև յուրօրինակ կառուցվածքայնություն¹² էր հաղորդում սեփական անցյալին ու այն տարածությանը, որտեղ տեղահանվածներն ապրում էին պատերազմից առաջ՝ թերևս երբեք չմտածելով, որ մի օր ստիպված կլինեն վերականգնելու ու կանոնավորելու այդ առօրեականությունը, կապելու այն նկարի գծերի կամ պատմվածքի սյուժեի հետ, վերհիշելու՝ ինչպես էին 30 տարի առաջ վերա/կազմավորում ֆիզիկական տարածությունը՝ վերաբնակվելով կամ վերադառնալով Շուշի:

Արցախցիները, պատմելու/պատկերելու միջոցով հետահայաց քայլ անելով, վերադառնում էին հարագատ քաղաք: Իսկ մենք դիտարկումներով փորձում էինք տեսնել Շուշիի պատկերը տեղաբնակների կյանքի ու տեղի առօրեական հոսքի մեջ: Մտացածին պատկերի միջոցով ձգտելով անհասանելի ֆիզիկական տարածությանը՝ ականատես եղանք մեր ընտրած հետազոտական մեթոդի և գրուցակիցների նախկին փորձառության փոխարձագանքներին, անցյալը կարդալու խաչվող ձևերին:

Հիշողություն. քարտեզներ ու տարածքներ

Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում հայկական ու ադրբեջանական հասարակությունը քարացած հետևում էր ռազմական իրադարձություններին ու մեղիահոսքին, որ ողողված էր քաղաքական մանիպուլյատիվ լեզվով ու կեղծարարությամբ: Երևանում ու Բաքվում ամեն երեկո մարդիկ, շունչները պահած, սպասում էին Ղարաբաղի մասին լուրերի. մի կողմը ստում ու թաքցնում էր պարտությունները, մյուսը՝ չափազանցում հաղթանակները: Երկու կողմն էլ ներկայացնում էին Լեռնային Ղարաբաղի նոր գունավորմամբ ու եզրագծմամբ քարտեզներ: Մինչ իրական տարածքն անդադար հրետակոծության էր ենթարկվում, իսկ խաղաղ բնակչությունը թաքնվում էր Շուշիի, Ստեփանակերտի և այլ վայրերում գտնվող նկուղներում, վիրտուալ տարածքում մեղիա պատերազմ էր ընթանում՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի բնակչության ակտիվ

12 Lynch, K. (1960). The image of the city. Cambridge, UK: MIT Press. p. 9.

were attempts to remember and read this existential text which is deciphered neither by official maps, nor by media reports.

Based on individual memory and perceptions, mental images of urban space differ from official maps (topographic, thematic, physical, road, etc). The latter depicts borders and routes accurately defined by specialists and recognized by states and institutions. When it comes to the Karabakh conflict, Armenian and Azerbaijani officials continuously refer to certain historical facts and Soviet or pre-Soviet maps. Mental maps, in contrast, belong to individuals and are based on memory and perceptions of certain places. Oftentimes they are very personal.

In some cases, mental maps are familial, belonging to a small group of people united by common everyday experience. While watching how our respondents drew their maps we often noticed how these mental images transformed into a basis and place for mutual support and solidarity. When our respondents forgot a part of the city while drawing a mental map, their family members, relatives and neighbors immediately came to help, that is those who shared shelters with them in the here and now, who had first-hand knowledge of the same urban space, who had their own stories and recollections, their own memory space and could easily traverse the memory spaces of others. Mental maps constitute an interference of narratives, an interaction between individual and collective memory.

During one of the interviews, the mental map was created by several people. A part of the city was drawn by a young woman. Then feeling somewhat unsure about her depiction of space and the past, she handed the pencil and the piece of paper to her mother who in her words “draws better and knows more about the city” – although they had lived in Shushi over the same period. The drawing was finalized in conformity with the rule of traditional family hierarchy – an inherent characteristic of Armenians in Karabakh. When the two women finished drawing residential houses, educational and cultural centers along with their stories about the war and places where armed forces were stationed, the husband of the young woman joined in this process. At the early stage of our project we witnessed another group narrative about the city when the respondent’s daughter, a young girl, first started the narrative and then her mother joined.

Armine started her story with the phrase “we assembled this city piece by piece.” Then her mental map manifested itself by reconstructing the process of putting the parts of the city together. When we began to ask her not only about her daily life but also about places of entertainment and recreation, her daughter Suzanna jumped in, drawing another map in parallel in which she marked some places that her mother wasn’t aware of. These “secret places” of young people make urban space more

ներգրավվածությամբ: Տարածքների քարտեզագրական մեդիականացման անվերջանալի շրջապատույտում հայ ու ադրբեջանցի օգտատերերի միջև ակտիվ քննարկումներ էին ծավալվում Ղարաբաղի այս կամ այն հատվածի՝ հայերին կամ ադրբեջանցիներին պատկանելու «պատմական իրողության» մասին: Կողմերի վիրտուալ կոնֆլիկտը, որն ուղղված էր և բխում էր պաշտոնապես հայտնի պատմությունից ու կոլեկտիվ հիշողությունից, շարունակվեց նաև պատերազմի ավարտից հետո, երբ Հայաստանի և Ադրբեջանի շփման գծերն արդեն որոշակիացան ոչ միայն Ղարաբաղյան երկարատև հակամարտության գոտում:¹³

Շուշեցիների մտաքարտեզները ոչ միայն տարբերվում էին քաղաքի պաշտոնական քարտեզներից, այլև դատապարտված էին անհետանալու, ինչի մասին նրանք տեղեկանում էին թե՛ արդեն Հայաստանում ապրելու ժամանակ, թե՛ հեռուստատեսային ռեպորտաժներից: Հավանաբար, Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի մեդիականացումը դեռ երկար կդառնա տարբեր հետազոտողների վերլուծությունների առարկա, սակայն արդեն հիմա էլ ակնհայտ է, որ պատերազմի վիրտուալ կերպարը ոչ միայն խեղաթյուրում էր իրականությունը, այլև դուրս էր մղում այն, ինչը կարող ենք անվանել որոշակի տեղանքում ապրելու իրական կենսափորձ:¹⁴

Պաշտոնական քարտեզները տարածքի արձանագրումն են թռչնի թռիչքի բարձրությունից, «իշխանության ամենատես աչքի» արտահայտումը, իսկ Ղարաբաղյան պատերազմի մեդիականացման դեպքում՝ երկու պետության հակամարտության գործիք, վեճի առարկա, որ ժառանգել են բարդ գաղութային անցյալից: Հասարակ մարդիկ, ովքեր ապրում են «ներքևում»՝ դարաբաղցիները, որոնք հարկադրաբար տեղահանվեցին պատերազմի ժամանակ, քաղաքային տարածությունն անմիջականորեն օգտագործողներն էին, ում պատկերացումները չէին արտահայտվում այդ պաշտոնական քարտեզներում: «Մարդիկ, որոնք քայլում են [...], հետիոտները, ում մարմինները ենթարկվում են քաղաքային «տեքստի» գալարներին. այդ տեքստը գրում են հենց իրենք՝ չունենալով կարդալու հնարավորություն»¹⁵: Բանավոր պատմության հետ հավասարապես մտաքարտեզները փորձ էին հիշելու-

13 Արդեն Հայաստանում գտնվելով՝ Արցախի տեղահանված բնակչությունը, շունչը պահած, հետևում էր՝ ինչ է կատարվում հայրենի քաղաքներում, որոնք արդեն Ադրբեջանի տիրապետության տակ էր: Վիրտուալ հաղորդակցության այս փորձին դեռևս կանոդաբառնամ հողվածում, իսկ այստեղ նշեմ, որ հայ տեղահանվածների համար ամենից շուկայինը ադրբեջանական իշխանությունների որոշումն էր՝ Շուշիի ամբողջական վերակառուցման մասին. - shorturl.at/nCM06 [01.08.2021]:

14 Եթե խոսում ենք պատերազմական գործողությունների ժամանակ քաղաքային տարածության ու մեդիայի լեզվի մասին, ապա խոսքը ոչ միայն այդ տեղում «ապրելու», այլև «մահանալու» փորձառության մասին է: Ամեն օր ցուցադրվող քարտեզների հետևում թաքնված էին հազարավոր մահացած զինվորներ: Կրակի դադարեցման վերաբերյալ նոյեմբերի 9-ին կնքված եռակողմ համաձայնագրի մասին հեռուստահաղորդումները կարող փոխեցին հեռուորաբանությունը, իսկ քարտեզներով տեղեկատվական զգանկարները այլևս չէին ցուցադրվում: Դրանց փոխարինելու եկան թվերը. հազարավոր զոհվածներ, տասնյակ հազարավոր տեղահանվածներ:

15 De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley and Los Angeles. University of California Press. 1984, p. 93-94.

vibrant, creating a mental terrain or shadows where one can hide one's self, fragments of one's identities. During the same interview, Armine told us that she distinctly remembered her school years, when Armenians and Azerbaijanis were sitting at the same school desk. The image of Azerbaijanis living in Karabakh was part of her childhood memories. Suzanna had no such experience and could hardly imagine how Azerbaijanis and Armenians lived together in the same city. At that point her grandmother joined the conversation who had very distinct memories of the Soviet period of peaceful and unfriendly coexistence. However, she was timid about making comments; she tried to tell about her experience but didn't draw anything. Through pencil and narrative lines three generations of women created a palimpsest of memory of a traumatic place.¹⁵ In such cases we came across multi-layered memories articulated through a polyphonic narrative script. Apart from this feature, mental maps unlike official ones are also capable of crossing all political and geographical boundaries. The multilayered memory of urban space fixed the places where Armenians and Azerbaijanis lived together, whereas official maps exclude and discriminate, pursuing a monoethnic space and controlling the past. Narratives and memories took form at the intersection of different discourses transcending the imaginary boundaries of reality.

In the mental maps that we collected throughout our research Shushi is represented as a multi-dimensional and fragmentary space, imaginary and real at the same time in contrast to the flat surface of official maps that decided their fate.

Space of Traumatic Postmemory

Our respondents created the mental maps in their temporary apartments in Armenia, talking about Shushi where they had once experienced displacement. Lilia Poghosyan, a schoolteacher, while drawing her Shushi home and its surroundings, first tells us how they acquired the apartment and then draws a parallel between the loss of this apartment and the loss of their house in the Martakert region during the war (in 1992): *“These buildings were constructed by Turks. When Shushi was captured in [19]92, these buildings stood there, they didn't manage to live in them. We came later and bought our apartment but those who had occupied those apartments first told us that...the buildings were completely renovated. People even found painting materials in one of the buildings. The walls were plastered. These apartments were*

15 Assman A. Длинная тень прошлого, с. 245 [Assmann, A. *Shadows of Trauma: Memory and Politics of Postwar Identity*]

կարդայու այդ բազմաշերտ տեքստը, որ բացակայում էր պաշտոնական քարտեզների ու հաղորդագրությունների մեջ:

Անհատի հիշողության ու պատկերացումների ծնունդը լինելով՝ տարածքի մտային քարտեզագրման փորձը տարբերվում է պաշտոնական քարտեզներից (աշխարհագրական, թեմատիկ, ճանապարհային, ֆիզիկական և այլն): Պաշտոնական քարտեզները պատկերում են պետական սահմանները, առաջարկում երթուղիներ, որ հաստատված են մասնագիտական մանրակրկտությամբ, ընդունված՝ այս կամ այն պետության կառավարության կամ գերատեսչության կողմից: Դարաբաղյան հակամարտության դեպքում ադրբեջանական ու հայկական իշխանությունները ամեն անգամ հղում էին կատարում պատմական այս կամ այն փաստին, խորհրդային կամ նախախորհրդային քարտեզներին: Մինչդեռ մտաքարտեզները պատկանում են անհատներին, դրանք հաճախ չափազանց անձնական են, հիմնված՝ տվյալ տարածքում կյանքի ու իրականության մասին սեփական պատկերացումների, տեղի հիշողության վրա:

Մտաքարտեզները որոշ դեպքերում ընտանեկան են, պատկանում են մարդկանց փոքր խմբի, որոնց միավորում է ընդհանուր կենսափորձն ու ապրելակերպը: Հետևելով տեղահանվածների քարտեզների ստեղծմանը՝ մենք հաճախ նկատում էինք՝ ինչպես է տարածության մտացածին պատկերը դառնում մարդկանց փոխօգնության ու համախմբվածության առարկա, առիթ կամ տեղ: Եթե քարտեզի հեղինակը մոռանում էր պատկերել քաղաքի որևէ մասը, իսկույն օգնության էին հասնում բարեկամները, հարևաններն ու ընտանիքի անդամները. բոլոր նրանք, ովքեր այդ պահին նույն ժամանակավոր կացարանում էին և ունեին այդ նույն քաղաքային տարածության մեջ ապրելու փորձառություն ու կարող էին պատմել իրենց փորձի, հիշողության, տեղի մասին սեփական հիշողության տարածքի մասին և հեշտությամբ անցնել մյուսի հիշողության տարածք: Մտաքարտեզը դառնում էր քաղաքային տարածության մասին անհատական ու խմբային հիշողության տարբեր պատումների հատման վայր:

Այդպես, հարցագրույցներից մեկի ժամանակ քարտեզի հեղինակները մի քանի անգամ փոխվեցին: Քաղաքի մի մասը նկարեց երիտասարդ մի կին, որն այդքան էլ վտտահ չէր իր՝ անցյալն ու տարածությունը պատկերելու ճշգրտության մեջ և թուղթն ու մատիտը փոխանցեց մորը, որը, իր խոսքերով, «ավելի լավ է նկարում ու քաղաքն էլ ավելի լավ գիտի»: Թեև երկուսն էլ նույնքան ժամանակ էին ապրել Շուշիում: Բուն պատկերը կառուցվում էր արցախյան հասարակության մեջ գոյություն ունեցող ավանդական ընտանեկան ենթակարգության համաձայն: Երբ երկու կնոջ համատեղ ջանքերով քարտեզի վրա պատկերվեցին բնակելի տները, կրթական ու մշակութային կենտրոններն, ու հերթը հասավ պատերազմի մասին պատմություններին և գինված ուժերի տեղակայմանը, նրանց միացավ երիտասարդ կնոջ ամուսինը: Հարցագրույցներից մեկի ժամանակ քաղաքի խմբային

intended for rich people, for government officials. The buildings had elevators. Whoever occupied these apartments back in 1992, got them for free. We bought ours in 2005.

In [19]92 we lost our Mets Shen house in the Martakert region. What happened in Shushi this year, the same had happened to our house in [19]92]. We got a loan of 15 000 [she doesn't mention the currency] and built our house in the village. It was a big house, ten meters on each side. There were no euro-windows by then, so we used windows and doors made in Moscow. We took out the loan in the summer, constructed our house in September, then we left it in May-June [next year]. We left everything there. I had to walk through a wood with my kids, I holded my five-month-old baby in my arms. I want to say that I had left my house full of our belongings in 92 and the same occurred this year in Shushi.”

Traumas accumulate one on top of another. In their stories about the city, our respondents, especially those of the older generation, always compare two experiences, edging their narrative with two episodes – the beginning of a new life in Shushi and the forced displacement in the autumn of 2020. These cases also prove the validity of our method since a drawing often conveys only static images of what one remembers, whereas behind their surface the picture is much more profound and multi-layered.

Maps and narratives differed between three groups of respondents. The first group of respondents ‘returned’ to Shushi after 1992 searching for the homes of their ancestors who had once lived there and had been displaced by Azerbaijanis. The second one resettled in Shushi from other parts of Karabakh. The third group included those who were born and raised in Shushi. Interestingly, the representatives of the first two groups almost always drew the city starting from the roads; alongside these roads they had once ascended their city. However, these maps paid scant attention to geographical locations and their descriptions. For instance, they contained no indication or reference to Armenia and/or Yerevan, or other parts of Karabakh. The only path that inhabitants of Shushi visualized with regard to their daily life and communication connected them to Stepanakert. The maps began with the sketch of a road – from these narratives, we can see that this figure of urban space was the very first and last thing that connected with and disconnected them from the city both at the level of memory and postmemory.

In addition to roads, adult inhabitants of Shushi also depicted two other objects which lay at the heart of their stories – “one’s home” and “church.” Other routes emanated from home leading to neighbors, churches, schools and museums. St. Ghazanchetsots was one of the main landmarks of the city. Our respondents always picked out this cathedral or the Mosque (by

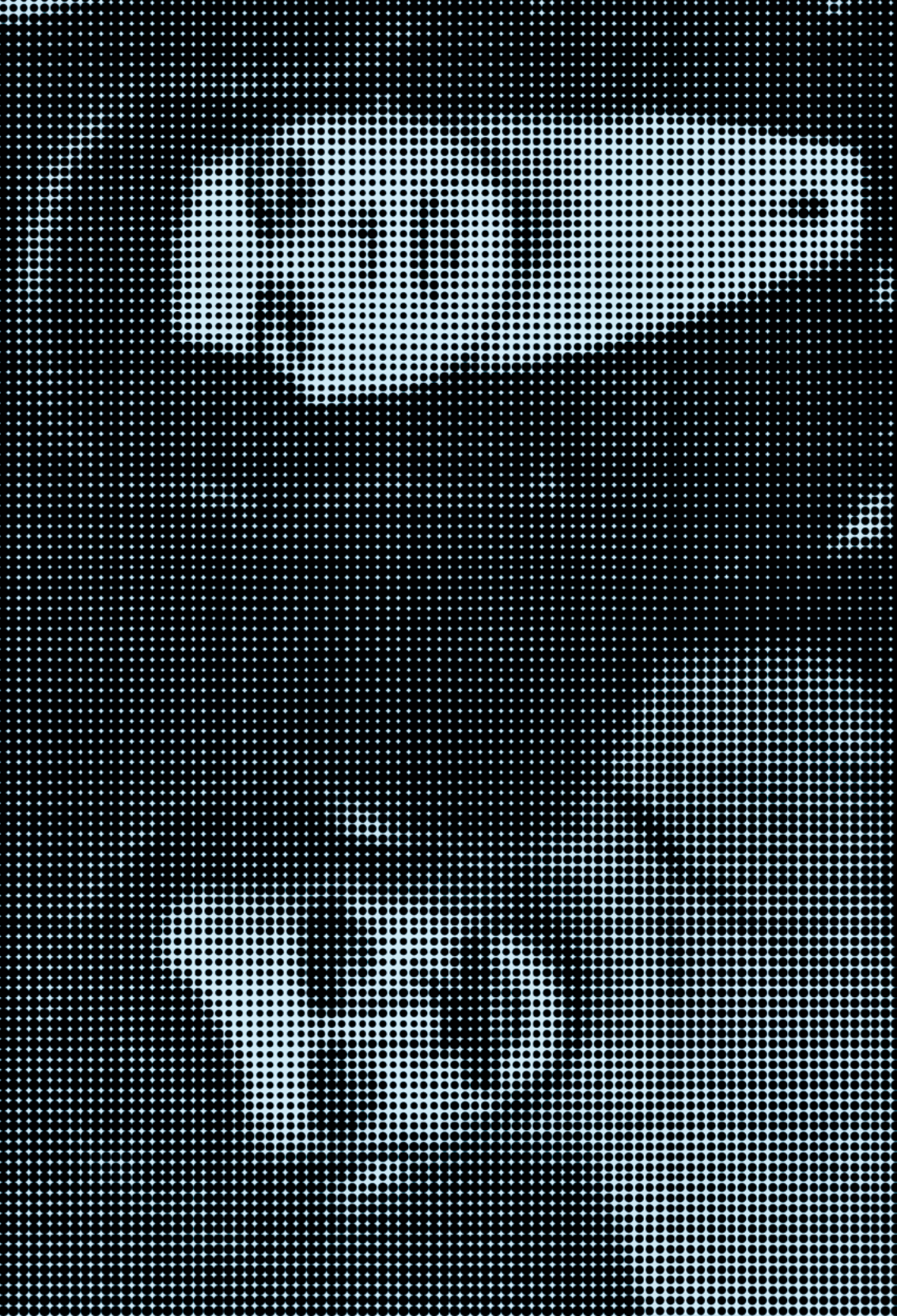

պատկերման ու պատմության ևս մի դեպքի հանդիպեցինք, երբ գրուցակցին օգնության եկավ նրա երիտասարդ աղջիկը, ապա նաև՝ մայրը:

«Մենք այդ քաղաքը բեկոր առ բեկոր ենք հավաքել», - ասում է Արմինեն՝ սկսելով իր պատմությունը, ապա՝ նկարում քարտեզը, որ արտացոլում էր քաղաքը *հավաքելու* գործընթացը: Երբ խնդրեցինք պատմել ոչ միայն կենցաղի կազմակերպման ու բնակելի տարածքների մասին, այլ նաև ժամանցի, Սյուզին՝ Արմինեի աղջիկը, մորը զուգահեռ սկսեց նկարել ևս մի քարտեզ, որտեղ պատկերում էր երիտասարդության ժամանցի «գաղտնի վայրերը», որոնք կյանք են հաղորդում քաղաքային տարածությանը, առաջացնում ռեյինֆ, սովերնետ. տեղեր, որտեղ կարելի է մարդկանցից թաքցնել սեփական կյանքն ու ինքնության յուրահատկությունները: Այդ նույն հարցազրույցի ժամանակ Արմինեն նաև պատմեց, որ հստակ հիշում է, թե ինչպես էին իր դպրոցական տարիներին հայերն ու աղքեղացիները միասին սովորում: Եթե դարաբաղյան աղքեղացիների կերպարը Արմինեի համար ձևավորել էր բացառապես դպրոցական տարիներից, նրա դատեր՝ Սյուզինի համար այդ կերպարն առհասարակ բացակայում էր, և նրան անհնար էր թվում աղքեղացիների հետ նույն քաղաքում ապրելը: Այդ պահին գրույցին միացավ տատիկը, ում հիշողության մեջ հստակ պահպանվել է խորհրդային շրջանում աղքեղացիների հետ թե՛ խաղաղ, թե՛ բախումներով յի համակեցության փորձառությունը: Սակայն նա բավարարվեց միայն այդ մեկնաբանությամբ, բայց հրաժարվեց պատկերել քաղաքը: Մատիտով ու խոսքով արտահայտված պատմության թելերի տարբեր շերտեր միահյուսելով՝ կանանց երեք սերունդ ցույց էր տալիս տեղի մասին հիշողության ու տրավմատիկ տեղի հիշողության կրկնագրությունը:¹⁶ Բացի այն, որ նման դեպքերում ի հայտ էր գալիս պատմելու ու գրելու բազմաձայնությամբ արտահայտված բազմաշերտ հիշողությունը, մտաքարտեզների առանձնահատկությունը նաև այն էր, որ ի տարբերություն պաշտոնական քարտեզների, դրանք ի գործու էին ներառել քաղաքական խոսույթի ու ֆիզիկական տարածքի ցանկացած սահման: Այդ յուրօրինակ բազմաշերտ հիշողությունը նույն քաղաքային տարածության մեջ ֆիքսում էր հայերի ու աղքեղացիների կեցավայրերը, նրանց համատեղ կենսափորձը, մինչդեռ պաշտոնական քարտեզները խտրականություն էին դնում՝ հավակնելով ցույց տալ բազմալեռնիկ տարածության ու անցյալի հանդեպ իրենց գերիշխող դիրքը: Տարածության երևակայման ու վերակազմավորման հետ զուգընթաց, պատմելու-հիշելու գործողությունը տարբեր տրամասությունների (discourse) հատման կետ էր դառնում, որտեղ մտաքարտեզները թույլ էին տալիս հատել երևակայական իրականության սահմանները:

Մեր հավաքագրած մտաքարտեզները ցույց էին տալիս, որ շուշեցիների հիշողության մեջ հարազատ քաղաքը միաժամանակ ներկայացվում է իբրև բազմաչափ

16 Աссман, А. Длинная тень прошлого, с. 245.

ու հատվածական, մտացածին ու իրական տարածություն, սակայն պետական քարտեզների հարթ, միաշերտ տարածությունն է, որ կանխորոշում է դրանց ճակատագիրը:

Տրավմատիկ հետ/հիշողության տարածությունը

Տեղահանվածները մտաքարտեզները պատկերում էին երևանյան բնակարաններում՝ պատմելով մի քաղաքի մասին, որի հետ կապված ևս մի տեղահանության փորձառություն ունեին: Սկարելով Շուշիի իր տունն ու շրջակայքը՝ ուսուցիչ Լիլիա Պողոսյանը նախ պատմում է՝ ինչպես են ձեռք բերել տունը, ապա գուգահեռներ անցկացնում այդ բնակարանի կորստի և 1992 թվականին Մարտակերտում իրենց կորցրած տան հետ: «*Էս շենքերը թուրքերի սարքած շենքերն են եղել: [19]92-ին, որ Շուշին վերցրել են, Էդ շենքերը իրանց կառուցած շենքերն ա եղել: Էդ շենքում հյա իրանք ապրած չեն եղել: Մենք, որ Էդ շենքերը մտել ենք (դե մենք ուշ ենք եկել) գնացել ենք, առել ենք, իսկ ով որ հենց մտել ա Էդ տները, նրանք պատմում են, որ [...] լրիվ ռեմոնտ արած տներ ա եղել. սկի տուն ա եղել, որ ներկը, բանը շենքում մնացած ա եղել: Լրիվ գիպսով, բանով, Էդ շենքերը հարուստների, կառավարական գործ անող մարդկանց համար են եղել: Նորմալ, լիֆտով, բանով շենք ա: Ով 92-ին Էդ շենքը մտել ա, հենց ընենց մտել են, մենք առել ենք 2005-ին:*

Մենք էլ, [19]92-ին Մարտակերտի Մեծշենի տունն ենք կորցրել: 92-ին էլ [...], մենք Էդ տարի, այ ոնց Շուշիի դեպքն ա եղել, նույն վախտն էլ եղել ա 92-ին: Վարկեր էին բաժանում, տասնհինգ հազար վարկ ենք վերցրել, գյուղի տունը՝ մեծ, տասը տասի վրա տունը, սաղ կառուցել, Էն վախտ եվրոակոշկա չկար, մասկոպսկի պատուհաններով, դռներով լրիվ դրել: Ուրեմն, վարկը վերցրել ենք ամառը, սեպտեմբերին՝ սարքել, մայիս-հունիսին դուրս ենք եկել: Ու տենց տունը թողած՝ ամեն ինչը լիքը, երեխային էլ՝ հինգ ամսական, գրկել են, երեխեքի հետ անտառի միջով դուրս եմ եկել: Ուզում եմ ասել, այ Էդ տունը տենց լիքը լցրած, ոնց որ 92-ին եմ թողել, նույնն էլ Էս տարի այդպես լիքը լցրած տունը թողել, դուրս եմ եկել»:

Մի տրավման գումարվում է մյուսին, ու քաղաքի մասին հիշողությունները, հատկապես ավագ սերնդի մոտ, միշտ պատմվում են երկու փորձառությունը համեմատելով. պատումը միշտ երկու շերտ է ունենում՝ սկսվելով Շուշիում ապրելու առաջին տարիներից մինչև 2020 թվականի աշնանը տեղի ունեցած հարկադիր տեղահանություն: Մման դեպքերը վկայում են, որ մեթոդաբանությունը ճիշտ է ընտրված, քանի որ նկարը հաճախ փոխանցում է միայն հիշողության սատեցված պատկերը, մինչդեռ դրա տակ թաքնված է ավելի բարդ ու բազմաշերտ տեսարան:

Քարտեզներն ու պատմությունները կարող ենք բաժանել երեք խմբի. նախ տարբեր էին դեռ 1992-ից հետո Շուշի վերադարձած մարդկանց մտաքարտեզները, որոնք միտված էին գտնելու այնտեղ երբևէ ապրած

those who lived in the so-called Turkish part of the city) to show the location of their houses. When Armenians moved to Shushi after the war in the early 1990s, they densely settled in the area around St. Ghazanchetsots. Along with the Shushi fortress and its walls, the Katarot gorge (Jdrdruz) and its so-called umbrellas, St. Ghazanchetsots was the symbol of the city, its mental and cultural center. During the interview thirteen-year-old Zoya talks about her favorite walking routes: *“It’s impossible to get lost in Shushi. The dome of St. Ghazanchetsots is visible from each side, you move towards it, but wherever you go, every place seems familiar.”*

The older generation drew the city more schematically, connecting important points of their everyday life with lines, whereas younger creators of mental maps presented Shushi more picturesquely – the buildings had silhouettes, and some of these buildings that fulfilled an institutional function were named. Finally, only our young respondents who were born and spent their childhood in relatively peaceful times had the confidence to write down carefully the name of Shushi on their mental maps. In addition to spatial characteristics, the stories also had temporal narrative forms that referred to the periods of urban transformations – at the time of Armenians and at the time of Azerbaijanis.

All these maps reveal not only the intimate memory about the city but also the experience of postmemory, the practice of adopting and internalizing the experience of others. Although postmemory is known to be a phenomenon of “the second generation,”¹⁶ it was always present in Shushi – from the end of the 19th century to the autumn of 2020 this landscape witnessed a series of pogroms and expulsions either by Azerbaijanis or by Armenians. A very few families remained in the city during the conflict. When they met new settlers in the 1990s they recounted what they knew about the city: *“I don’t know the history of the neighborhood, but I know something”* and moving to that place of postmemory, Gayane, one of our respondents draws almost half of her mental map: *“I was told that there was an orphanage [says the word in Russian] right here. We knew a grandma next door...right, her name was Lyusik, babo (grandma) Lyusik. She was from Shushi [in Russian]. She said that there was an orphanage here before the war...as it was next to our house, it was a big two-storey building with solid walls, and there was a painted inscription on the façade, it read “hamam...hamem,” something like that, meaning a banya (sauna, a steam bath). I asked her [Lyusik] once about this building, she said that in Soviet times [in Russian] it was an orphanage for children whose parents had abandoned them...but for kids under the age of*

16 Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. Columbia University Press.

նախնիների տները: Տարբերվում էին նաև Ղարաբաղի այլ հատվածներից վերաբնակեցվածների պատկերած մտաքարտեզները, և բոլոր նրանց, ովքեր *ծնվել ու մեծացել* էին Շուշիում: Հետաքրքրական է, որ առաջին երկու խմբի ներկայացուցիչները քաղաքի պատկերումը սկսում էին ճանապարհից. այն տեղից, որից ժամանակին մուտք են գործել քաղաք: Ինչ վերաբերում է ճանապարհի պատկերին և մտային քաղաքի ընդհանուր աշխարհագրական դիրքին, բոլոր քարտեզների վրա հաճախ բացակայում էին Հայաստանի (Երևանի) կամ Արցախի այլ հատվածները հիշատակող նշաններ և հղումներ: Միակ ուղին, որ ցույց էր տալիս շուշեցիների հաղորդակցումն ու առօրեականությունը, կապում էր նրանց Ստեփանակերտի հետ: Քարտեզները սկսում էին ճանապարհի այդ պատկերով թե՛ հիշողության, թե՛ հետհիշողության մակարդակներում. քաղաքային տարածության այդ պատկերն առաջին ու վերջին կետն է, որ նրանց կապում ու բաժանում է քաղաքից:

Տարեց շուշեցիների պատկերած մտաքարտեզների կառուցվածքը դիտարկելով՝ կարելի է նկատել, որ բացի ճանապարհից, երկու հիմնական կառույց են գերիշխում՝ տունն ու եկեղեցին: Տան պատկերից երթուղիները հաճախ ճյուղավորվում էին դեպի հարևանների տներ, եկեղեցիներ, դպրոցներ ու թանգարաններ: Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին ամենակարևոր կողմնորոշիչ կառույցն էր. տան տեղակայումը բացատրելու համար քարտեզների հեղինակները, որպես կողմնորոշիչ կետ, ընտրում էին կամ Ղազանչեցոցը, կամ մզկիթը (քաղաքի «թուրքական թաղի» բնակիչները): Հատկանշական է, որ 1990-ականների պատերազմից հետո Շուշի տեղափոխվելով՝ հայերը խիտ բնակեցրել էին Ղազանչեցոցի հարակից թաղամասը, որը քաղաքային այլ տարածությունների հետ հավասար (Շուշիի բերդ, Կատարոտ (Ջդրդուզ) և այլն) քաղաքի խորհրդանիշերի շարքին էր դասվում, և համարվում էր մշակութային կենտրոն: Տասներեքամյա Չոյան հարցազրույցի ժամանակ ցույց է տալիս քայլերու իր սիրած ուղիները. «Չես կարա էի Շուշիում կորես: Ամեն մասից հաստատ կամ Ղազանչեցոցի գմբեթն ա երևում, գնում ես իրա վրա, կամ ամեն մասից էլ ոնց գնաս, մեկ ա հայտնվում ես մի վայրում, որը քեզ շատ լավ ծանոթ ա»: Ավագ սերունդը քաղաքը ավելի սխեմատիկ էր պատկերում՝ կենցաղի կարևոր կետերն իրար կապելով, մինչևևդեռ մտաքարտեզների երիտասարդ հեղինակների համար Շուշին ավելի գեղատեսիլ պատկեր ուներ. ուրվագծվում էին շենքերը, որոնցից շատերին տալիս էին հասարակական, մշակութային կամ այլ նշանակության հաստատությունների անվանումներ: Եվ վերջապես հենց այդ երիտասարդներն էին, որ ծնված ու մեծացած լինելով Շուշիում, այնտեղ ապրելու չընդհատված փորձառություն ունենալով՝ մտաքարտեզների վրա վստահությամբ գրում էին քաղաքի անվանումը՝ «Շուշի»: Բացի տարածական հատկանիշներից, քաղաքի մասին պատմությունները նաև ժամանակային պատումներից էին կազմված, որ հիմնականում վերագրվում էին քաղաքային տարածության փոխակերպումների երկու

three, that's why it was called an orphanage for babies (in Russian-дом малюмкы)...But I don't know if it is about Soviet period, or not." After marking the route to the orphanage, Gayane continues drawing her map and talking about the changes that took place in the city and showing where Armenian and Azerbaijani schools and kindergartens were located before the war in the 1990s. Postmemory thereby becomes a gateway to the past.

Babo Manyā was one of the old inhabitants of Shushi, whose house became a landmark for other inhabitants of the city and acquired a special significance in their mental maps. Urban landscape was an environment imbued with assimilated memory and everyday experience. It was also a space of family postmemory.

Finally, if we examine memory of the place in the family context, we can see that many inhabitants of Shushi perceive their city not only as an environment absorbed by ancestral memories but also as a birthplace of new generations: "I loved Shushi as if it was my child, it is the same age as my children, they were born after we had moved to Shushi," says one of the displaced women at the end of the interview, holding in her hands the photos of her children in Jdrduz (Dziatap). Another woman explains how one's memory of urban space takes shape, linking it with the arrival of a child: *"After my daughter was born I started to perceive Shushi differently. Before her birth I didn't notice anything, I didn't care much about the city. But when my daughter was born, I memorized every object in the street. I started to visit different places. Every day I used to walk more than 10 kilometers – to the kindergarten, home, back home."*

From Women's Narrative to Men's Reticence

Mental maps often reflected both individual and family memory. Family members added new layers to mental maps, extending and adjusting them, adding new lines to the urban grid. One of the memory maps was drawn half in pencil and half in blue pen. The young woman cautiously sketched the area surrounding her home, marking a couple of routes – from her house to her parents' house, from her parents' house to the house of her husband's relatives. The city was compressed into a family history, into an everyday life of closely connected people. When this "family form" was filled in and she found it difficult to continue her visual narrative, she handed the piece of paper to her husband who depicted places outside their neighborhood with confident strokes of his pen. I should add that before starting to draw – he was recounting how he had been wounded

ժամանակաշրջանի՝ «հայի վախտով», «թուրքի վախտով»:

Բոլոր քարտեզներում ընթերցվում է ոչ միայն քաղաքի մասին հիշողությունը, այլ նաև յուրացրած և (կամ) սեփականացրած *ուրիշ* հիշողության ու հետհիշողության փորձը: Թեև հետհիշողությունը երկրորդ սերնդին բնորոշ երևույթ է¹⁷ Շուշիի դեպքում դա գրեթե անդադար գործընթաց է. 19-րդ դարից մինչև 2020 թվականի աշուն պատմությունը լի է բախումներով, աղբրեջանցիների և հայերի վտարումներով: Հատուկենտ հայկական ընտանիքներ էին մնացել Շուշիում 1980-ականների հակամարտության ժամանակ, և դիմավորելով 1990-ականների վերաբնակվածներին՝ ժամանակի ընթացքում նրանք նորեկներին պատմում էին քաղաքի մասին իրենց հիշողությունները. «...*Թաղամասի պատմությունը չգիտեմ, բայց հա, մի բան լսել եմ*», - հետհիշողության գիրկն ընկնելով՝ մեր գրուցակիցներից Գայանեն նկարում է ընտանեկան մտաքարտեզի մի ամբողջ հատված. «...*Այստեղ, ուրեմն [ռուսերենով] ինձ պատմել են, որ մանկատուն է եղել: Մի հատ բարուլյա ունեինք հարևան [...], հա, Լյուսիկը, Լյուսիկ բարոն: Ինքը Շուշիից էր հենց: Ասում ա, որ մինչև պատերազմը ստեղ դում մայրուտի կար, որովհետև էդ մեր տան [...] մտտով էր անցնում, ինքը լավ դաբրոտնի պատերով շենք էր, երկու հարկանի ու վրեն պատի՝ Էս ճակատի պատի, ինչ-որ «Համամ... համեմ», վորշեմ՝ բանյա [բաղնիք], ինչ-որ սենց բառ էր գրված ներկով: Հետո իրան մի օր հարցրել եմ: Ասում ա՝ չէ, չգիտեմ ինչ ա գրած, սովետի ժամանակ էստեղ մանկատուն էր, որ փոքր երեխեքից հրաժարվում էին[...]. մանկատուն էր, բայց մինչև 3 տարեկան, դրա համար էր կոչվում “*дом малютку*” [...]: Հիմա դե սովետի ժամանակ էր, թե որ ժամանակն էր, չգիտեմ»:*

Հասնելով մանկատուն՝ Գայանեն կանգ չի առնում ու շարունակում է նկարել քաղաքը՝ պատմելով, թե ինչպես է այն փոփոխվել՝ նշելով տեղերը, որտեղ 1990-ականների պատերազմից առաջ տեղակայված էին աղբրեջանական ու հայկական դպրոցներն ու մանկապարտեզները: Այդպես՝ հետհիշողությունը բացում է քաղաքի անցյալի դռները:

Շուշեցիների համար քաղաքային տարածության կարևոր հանգրվաններից էր նաև քաղաքի երկարակեցներից *Մանյա բարոյի* տունը, ում բազմիցս հիշատակում են մտաքարտեզներում: Մանյան նաև անցյալի մասին հիշողության հիմնական կրողներից էր և փոխանցում էր այն երիտասարդ սերունդներին: Քաղաքային տարածությունը դառնում էր հարազատ միջավայր, յուրացրած հիշողություն և ապրելու առօրյա փորձ, բայց նաև ընտանեկան հետհիշողության տարածություն:

Եվ վերջապես, անդրադառնալով տարածության հիշողության ձևավորմանը ընտանեկան համատեքստում՝ ակնհայտ է, որ շատ շուշեցիների համար քաղաքը հիշվել ու ընկալվել է ոչ միայն նախնիներից եկած պատմություններից, այլ նաև որպես նոր սերնդի ծննդավայր: «*Ախր Շուշին իմ*

17 Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. Columbia University Press.

in the leg during the war and still hasn't healed – to our surprise he suddenly asked for an eraser, took it and erased the lines and routes that he thought his wife had drawn inaccurately (including the mosques).

Attitudes towards the places reminiscent of Azerbaijani life in Shushi varied greatly from disregard to categorical denial or nostalgic accounts of pre-conflict coexistence in the city. Regardless of how the attitudes towards Shushi's Muslim parts or Azerbaijani traces were expressed, there were startling contrasts between mental maps and personal narratives created by men and women. Women's all-embracing narratives about their everyday experiences and difficult past opposed men's reticence to go into details about the reality of their life overshadowed by the trauma of fighting in a brutal war (in some cases, two wars). During the second Karabakh war in the autumn of 2020 most of the women were expelled from their environment. They led a peaceful life which was suddenly interrupted by air raid sirens rushing them to seek refuge in dark basements and bomb shelters. Their departure "exposed" them to light again leaving behind the nightmare they had experienced before fleeing the city. Men's memories of their hometown were obscured by a shroud of traumas, including physical injuries sustained on the battlefield. Most of them left Shushi to fight in the war and never came back to their city.

Examining the structural differences in the way men and women depict urban space we can discover the recurring aspects in their memories. For example, in their maps men often drew the major streets and transport hubs (including military), whereas women showed the shortest routes to commute to work or to take their children to school or kindergarten. If women memorized the routes and directions of their daily life, men tried to present the basic outline of Shushi's traffic. One of our male respondents drew a continuous line around the perimeter of the paper. This curved line marked the main elements of urban infrastructure. The city was laid out imitating linear historical narrative and moving away from a fragmented image common to women's mental maps.

Men's accounts of Shushi were filled with street names, buildings of public or government institutions, sites of strategic importance. Sometimes they included information about sites of memory and memorials as well as historical data and facts (old Armenian names, dates, etc). Women's narratives reflect the fragile space of urban discourse; their memories encompass the fragmentary images of everyday life.

Through the narrative extracts from women's memories we learn about the toponymy of Shushi's everyday urban space. "Trafey's shop," "Donar's shop," "Slavik's shop," "Arsen's shop,"

երեխեքի պես եմ է սիրել, էդ քաղաքը իմ համար երեխեքիս տարիքին ա, տեղափոխվել եմ ու երեխեքս ծնվել են», - հարցազրույցի վերջում հավելում է մեր գրուցակիցներից մի կին՝ ձեռքին երեխաների նկարը Ջորդուզում (Կատարոս): Մի ուրիշ կին քաղաքային տարածության մասին հիշողության ձևավորումը բառացիորեն կապում է երեխաների ծնվելու հետ. «Շուշիին ես սկսեցի ուրիշ կերպ նայել աղջկաս ծնվելուց հետո. դրանից առաջ համարյա ոչինչ չէի նկատում, նշանակություն չէի տալիս: Իսկ երբ աղջիկս ծնվեց, արդեն սկսեցի մտապահել, թե ճանապարհին որ քարը որից հետո է, որովհետև հենց աղջաս շնորհիվ սկսեցի էստեղ-էնտեղ գնալ: Ես ամեն օր երևի 10 կիրմետրից ավել քայլում էի քաղաքով՝ մանկապարտեզ, աշխատանքի, խանութ, տուն»:

Կանանց խոսքն ու տղամարդկանց լռությունը Մտաքարտեզները հաճախ արտացոլում էին ոչ միայն անհատի, այլև ընտանեկան հիշողությունը: Ընտանիքի անդամները նոր շերտեր էին ավելացնում քարտեզին, հավելում, շտկում: Քարտեզներից մեկի մի մասը պատկերվել է մատիտով, մյուսը՝ կապույտ գրիչով: Երիտասարդ կինը ձեռքի անվստահ շարժումներով մատիտով ուրվագծում էր իր տան շրջակայքը, ցույց տալիս ճանապարհը դեպի ծնողների տուն, ապա այնտեղից՝ բարեկամների տուն: Քաղաքը խտացած էր ընտանեկան պատմության ու հարագատ մարդկանց կենցաղի մեջ: Երբ ընտանեկան շրջանակը ամբողջովին լրացվեց, կինը վարանեց շարունակել և փոխանցեց թուղթը ամուսնուն, որն ավելի վստահ շարժումներով սկսեց գրիչով պատկերել սեփական թաղից դուրս գտնվող տարածքները: Բայց մինչև նկարելուն անցնելը, երբ պատմում էր՝ ինչպես է պատերազմի ժամանակ ստացել ոտքի վնասվածքը, որ դեռ չէր լավացել, վերցրեց ռեաինն ու ջնջեց բոլոր այն գծերը, որ ըստ իրեն՝ կինը սխալ էր քաշել (դրանց թվում նաև մզկիթը):

Աղբրեջանցիների երբեմնի բնակության մասին հուշող տեղերի հանդեպ վերաբերմունքը հակասական էր. արհարմարեանքից ու ժխտումից մինչև նախակոնֆլիկտային շրջանում նույն քաղաքում խաղաղ ապրելու մասին բաղձալի պատմություններ: Բայց անկախ քաղաքի մուսուլմանական հատվածի մասին պատմելու ձևից և ժամանակին այստեղ ապրած աղբրեջանցիների մասին հիշողությունից՝ կանանց ու տղամարդկանց պատկերած մտաքարտեզներն ու կենսագրական պատմությունները տարբերվում էին. առօրյա կյանքի տարածության մասին կանանց մանրամասն պատմումները հակադրվում էին տղամարդկանց պատմություններին, որոնց համար իրականությունը մթագնում էր դաժան պատերազմի, իսկ որոշ դեպքերում՝ երկու պատերազմի մասնակցության տրավմայով: 2020 թվականի աշնանը՝ Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի օրերին, մի ակնթարթում կտրվելով իրենց սովորական միջավայրից՝ կանայք քաղաքը հիշում էին առօրյա խաղաղ կյանքով, որտեղից, զինվորական տագնապի ազդանշանների ուղեկցությամբ, իջել էին նկուղներ ու ապաստարաններ: Իսկ հաջորդ անգամ լույսի երես էին տեսել արդեն մեկնելու ժամանակ՝ փախուստից առաջ՝ հետևում թողնելով

“Rozovi shop” (pink shop), “Onik’s pavilion,” “Martik’s bakery,” “Artyom’s building,” “Ketuk’s building,” “Pazharni steep” (a steepy road leading to the fire station), “Zubnoy’s building” (dentist’s), “Babo Many’a’s house,” “Davit’s shop,” “Ano’s zhengyal bread” (flatbread with greens), etc. The themes of neighbors and neighborhood also abounded in these extracts. One of our respondents drew her map by arranging the neighboring houses in a row and marking them with the names or surnames of their owners. At one point she got confused; she forgot to mention one of her neighbours. She quickly remembered the missing neighbor’s name and marked it happily on her map.

When we look at the urban space through the veil of memory we find no gender-specific distinctions between places of recreation. Women used to meet and communicate with each other in the backyard of St. Ghazanchetsots. Oftentimes the memory of urban space was not a mere family portrait; it conveyed the true meaning of leisure activities and social interactions in peaceful times. Among all the mental maps we found only one place that was exclusively designed for women: the Women’s Resource Center.

Local postmemory manifests itself in women’s stories through which elderly women gave voice to their attachment to the city and their constant search for connections between their lives and the traces of their ancestors in the same urban space. These narratives were adopted and internalized by the younger generation. Our respondents’ accounts demonstrate that postmemory transcends family boundaries exemplifying the vision in which “Shushi’s inhabitants are part of one family.” One of our respondents recounted the story of her house while drawing her map – how it changed its Armenian and Azerbaijani owners over a century. When we asked her how she got this knowledge, the young woman replied that she had learned about the city’s past from those who had lived in Shushi before the first Karabakh war: *“I’ve learnt it from the Khachaturyan family. There was also a grandma living next door, babo Arpenik. That’s the whole story. My mom used to collect stories about old Shushi. There were other old people, Tsaturyan Arsen and his wife Sona, she also told us stories. Not to mention Tsaghik, Karapetyans’ grandmother, their grandfather...”*

The story of Gayane Hambardzumyan shows us how memories about several forced displacements coalesced into a family narrative: *“My mother’s grandfather is from Shushi, but she did not talk much about Shushi, or her family, she used only to say that in 1920 they had to come to Stepanakert from Shushi. I don’t know more than that...And in the 80s... maybe it was 86, maybe 85, or 87, I don’t remember now. We were in 7th grade, I think. Our class went to Shushi, on an excursion [in Russian]. It was my first visit to*

մղճավանջի մեջ սուզված քաղաքը: Հարագատ քաղաքի մասին տղամարդկանց հիշողությունները ծածկված էին մարտերի ժամանակ ստացած ֆիզիկական վնասվածքների շղարշով: Նրանցից շատերը քեյ էին Շուշին՝ պատերազմին մասնակցելու համար, և այլևս չէին վերադարձել հայրենի քաղաք:

Քաղաքային տարածության պատկերման կառուցվածքային տարբերությունները վերհանելով՝ կարելի է նկատել կանանց ու տղամարդկանց հիշողության կրկնվող յուրահատկությունները: Օրինակ՝ տղամարդկանց գրառումներում հաճախ էին փողոցների ու հնարավոր տրանսպորտային հանգույցների (այդ թվում՝ ռազմական նշանակության) պատկերները: Մինչդեռ կանայք պատմում ու մտաքարտեզներում պատկերում էին «կարճ անցումները»՝ աշխատանքի գնալու, երեխաներին մանկապարտեզ կամ դպրոց տանելու ուղիները: Եթե կանայք հիշում էին իրենց առօրյայի ուղղություններն ու ճանապարհները, ապա տղամարդիկ ավելի հաճախ փորձում էին վերհանել քաղաքային շարժի հիմնական ուրվագիծը: Տղամարդկանցից մեկն իր քարտեզում պատկերել էր թղթի եզրագծով անցնող շարունակական գիծ: Այս կոր գիծը հետևողականորեն նշում էր քաղաքային ենթակառուցվածքների հիմնական կետերը. քաղաքը պատկերվում էր՝ կրկնօրինակելով խոսքի գծային տրամաբանությունը:

Տղամարդկանց Շուշիի մասին պատումները լի էին փողոցների անվանումներով, հասարակական, պետական ու ռազմավարական նշանակություն ունեցող կառույցներով: Երբեմն մատնանշվում էին հիշողության վայրերը, հուշահամալիրները, հստակեցվում պատմական տվյալներն ու փաստերը (հին հայկական անվանումը, տարբերվերը և այլն): Կանանց պատումներում գերակշռում էր միայն հիշողությանը հասանելի քաղաքային տրամասության փխրուն տարածությունը՝ պատկերված առօրեականության տարածքի բեկորներում:

Կանանց հիշողությունների պատմողական հատվածների շնորհիվ է, որ բացահայտում ենք շուշեցիների կենցաղային տեղանունները՝ «Տրաֆեի խանութ», «Դոնարին խանութ», «Սլավիկի խանութ», «Արսենի խանութ», «Ռոզովի [վարդագույն] խանութ», «Օնիկի պավիլիոն», «Մարտիկի փուռ», «Արայումանց շենքը», «Քյոռնկանց շենքը», «պաժառնու դիքը», «գուբնոյի [ատամնարածարանի] շենքը», «Մանյա բարոյի շենքը», «Դավիթի խանութը», «Անոյի ժենգայով հացը» և այլն: Նրանց քարտեզներում կարևորվում էր հարևանության թեման: Տեղահանվածներից մեկը քարտեզի մեծ մասը կառուցել էր հարևանների սոների շարունակականությամբ՝ ընդգծելով բոլորի անունները: Քարտեզը գծելու ժամանակ մի պահ շփոթվեց. «Մի շատ կարևոր բան բաց եմ թողել»: Մտածեց, հիշեց հարևաններից մեկին և ուրախությամբ լրացրեց բաց թողնվածը:

Եթե անդրադառնանք հիշողության շղարշի միջից երևացող բուն տարածությանը, կարևոր է նշել, որ ոչ ոք չէր տարանջատում կանանց ու տղամարդկանց ժամանցի

1950
1951
1952

1953
1954

1955
1956
1957
1958
1959
1960

1961

1962

1963
1964
1965

1966
1967
1968

1969
1970

1971
1972
1973
1974
1975

1976
1977
1978
1979
1980

1981
1982
1983
1984
1985

1986
1987
1988
1989
1990

1991
1992
1993
1994
1995

1996
1997
1998
1999
2000

վայրերը: Կանանց հանդիպման ու հաղորդակցության հիմնական վայրը Ղազանչեցոց եկեղեցու բակն էր: Հաճախ քաղաքային տարածության մասին հիշողությունը ոչ միայն պատկերվում էր ընտանիքի կողմից, այլև ընտանեկան ժամանցի, խաղաղ ժամանակաշրջանի սոցիալական շփման մասին էր: Բացառություն էր միայն մի կնոջ քարտեզը, որտեղ պատկերվում էր բացառապես կանանց համար նախատեսված վայր՝ Կանանց ուսուրսների կենտրոնի գրասենյակը:

Կանայք տեղի հիշողության հիմնական կրողներն են. նրանց լուրջ պատմությունն ու քաղաքի հետ կապվածությունը, այդ նույն քաղաքային տարածության մեջ երբևէ ապրած նախնիների և սեփական կյանքի միջև կապերի որոնումները հատուկ էին տարեց կանանց հիշողությանը, որ փոխանցվում էր երիտասարդ սերնդի կանանց: Մեր գրուցակիցների պատմությունները ցույց են տալիս, որ պետիզողությունը զանցում է ընտանեկան պատումներն ու դառնում «բոլոր շուշեցիները մի ընտանիք են» պատրանքը: Ստաքարտեզներից մեկի պատկերման ժամանակ մի կին պատմում էր, թե ինչպես է իր տունը հարյուրամյակի ընթացքում հայերի ձեռքից անցել ադրբեջանցիներին և հակառակը: Մեր հարցին, թե որտեղից նա դա գիտի, երիտասարդ կինն ասաց, որ քաղաքի անցյալի մասին տեղեկանում էր Ղարաբաղյան առաջին պատերազմից առաջ այնտեղ ապրած մարդկանցից. «*Բա որովհետև Խաչատրյանները էնտեղ են, հետո մի հատ տատիկ ա եղել, մեր տան բնակիչներին հարևան ա եղել, Արփենիկ բարոն: Ամբողջ պատմությունը... իմ մամաս հիմնականում պատմություններ էր հավաքում հին Շուշիից, հետո որ հին Շուշիից ծեր մարդիկ էին, Ծատուրյան Արսեն կար, իրա կնոջ հետ՝ Սոնան, ինքն էլ ահագին պատմություններ ա արել, հետո Խաչատրյանների մեծ մայրը՝ Ծաղիկը, մեկ էլ պապիկը...»:*

Մի ուրիշ կնոջ՝ Գայանե Համբարձումյանի հետ հարցազրույցի ժամանակ նույնպես տեսնում ենք՝ ինչպես է ընտանիքի պատմությանը միահյուսվում մի քանի հարկադրի տեղահանման հիշողություն. «*Իմ մամայիս պապիկը շուշեցի ա, բայց մամաս շատ չէր պատմում Շուշիի մասին, իրա ընտանիքի մասին և այլև, բայց ասում էր, որ [19]20 թվականներին իրանք ստիպված են եղել Շուշիից գան Ստեփանակերտ: Դրանից ավել չգիտեմ: [...] Ու միզուցե ութսունսուներկու թե հինգ թիվն էր, թե յոթը, հիմա չեմ հիշում: Երևի 7-րդ դասարան էինք: Ստեփանակերտից մեզ դասարանով տարել էին Շուշի՝ Էրսկուրսիայի: Առաջին անգամ եղել եմ Շուշիում էդ դպրոցական հասակում [...]: Ու տպավորվել եմ, որովհետև ինքը շատ տարբերվում էր Ստեփանակերտից: Առաջին անգամ Ղազանչեցոց եկեղեցին ա մեջս տպավորվել: Ինքը պոլուրագրուշենի [կիսաբանդ] էր, խաչ չկար, շատ անխմամ վիճակում էր: Սգկիթ չեմ հիշում, հետաքրքիր ա, բայց Ղազանչեցոցը հիշում եմ: [...] Ծատ լավ նաև հիշում եմ, որ էդ ժամանակ գլխիս մեջ մի հատ շելչոկ [ազդակ] տվավ, որ ես ուզում եմ ապրել էս քաղաքում: Ոնց որ էդ պապիկի պատմությունը ու էդ շելչոկը հուշեցին, որ ես ուզում եմ ստեղ ապրել»:*

Shushi during my school years...And I was very impressed, as it was quite different from Stepanakert. I clearly remember Ghazanchetsots church from my first visit. It was half destroyed [in Russian], there was no cross, it looked very neglected. I don't remember any mosques, but I remember Ghazanchetsots... I also remember very well when something clicked in my mind and I realized that I wanted to live in that city. That grandfather's story and that sudden thought helped me to realize it."

Gayane's memory of urban space has two temporal layers. Firstly, it takes shape through postmemory handed down from one generation of women affected by the trauma of exile to the next. Secondly, by linking her childhood memories to her everyday life, Gayane creates her own memory space. After the 1992 war she met her husband, who was living in Shushi at the time. In 1995 they decided to stay in Shushi.

"Before our decision I visited Shushi. It was in ruins. I remember my mother used to say that her grandfather's house was somewhere in the city. I located the house from her stories. But it was an old house. To tell the truth, I didn't even enter the house, I don't know... I didn't know for sure, and my mother had already passed away... she always used to describe the route... you go this way, there is a house, there is a tree, and so on... Now I am not sure that it was their house."

All these stories of displacement reveal how the biographies and recollections of different generations of women intersect, shaping the memory about the traumatic loss and rediscovery of their city. However, our female respondents didn't talk about their city only retrospectively. Relying on their experiences of migration they also narrated the future. As the interview came to an end, Gayane said she had something important to tell us. For decades her family had to live away from Shushi and return there again. If her children were ever to live in this city, she would not want it to happen as a result of war.

Gender analysis of the memory of urban space needs to be examined more thoroughly. Finding out how men and women perceive the loss of their urban space provides insights into the workings of remembering/forgetting after the forced displacement.

We learned from our interviews with Shushi's inhabitants that we should attach importance not only to what they recount or depict on paper but also to what was beyond the range of drawing and articulating. During one of these interviews it struck me that the young man didn't want to interfere and disturb his wife and mother-in-law while they were drawing their maps and telling stories about his hometown. He was an observer, and during the long interview he said only a few words specifying the locations of certain buildings. At the end of the interview it became clear that he had been waiting for the women to leave

Գայանեի՝ քաղաքային տարածության մասին հիշողությունը ունի երկու հստակ բաժանում: Նախ՝ այն ձևավորվում է հետհիշողության միջոցով, որը փոխանցվել է տարագրության տրավմայով ապրած կանանց մի սերնդից մյուսին: Երկրորդ՝ արդեն հասուն տարիքում մանկության հիշողությունները կապելով իր առօրյային՝ Գայանեն դառնում է քաղաքի մասին սեփական հիշողության կրողը: 1992-ի պատերազմից հետո ծանոթանում է ապագա ամուսնու հետ, որն այդ ժամանակ Շուշիում էր ապրում, և որոշում է մնալ այնտեղ. «Մինչև մեր էդ որոշելը, ես գնացել էի Շուշի: Ինքը ավերակների մեջ էր: Հիշում եմ, որ մամաս պատում էր, որ իրա պապիկի տունը էդ մասերում էր: Պատմելով պատկերացրել եմ՝ որ տունն ա: Բայց ինքը մի հատ հին սեփական տուն էր: Ճիշտն ասած՝ ոչ էլ մտել եմ էդ տունը, չգիտեմ... Ես ժամանակ ոնց որ կասկածել եմ, որ մաման չկար... ինքը միշտ մոտավոր էր սառում... սենց գնում ես, ընտեղ սենց սեփական տունա, էդ ծառը, չգիտեմ ինչ... Հիմա ես վստահ չեմ, որ էդ իրանց տունն ա»:

Գաղթականության այս բոլոր պատմությունները ցույց էին տալիս՝ ինչպես են տարբեր սերունդների կանանց կենսագրություններն ու հիշողությունները հատվում մի կետում, որտեղ առաջանում է տարածքի տրավմատիկ կորստի ու վերագտման հիշողությունը: Բայց քաղաքի մասին կանայք պատում էին ոչ միայն հետահայաց դիտանկյան տակ, այլ հիմնվելով միգրացիայի բազմաթիվ փորձերի վրա՝ հաճախ խոսում էին նաև ապագայի մասին: Երբ հարցազրույցն ավարտին էր մոտենում, Գայանեն ասաց, որ ուզում է մի շատ կարևոր բան էլ ավելացնել. տասնամյակներ շարունակ իր ընտանիքը ստիպված է եղել ապրել Շուշիից հեռու և նորից վերադառնալ այնտեղ, ու եթե մի օր իր երեխաներն ապրեն այդ քաղաքում, նա չի ցանկանա, որ վերադարձը լինի պատերազմի ճանապարհով:

Քաղաքային տարածության մասին հիշողության գենդերային վերլուծությունը առավել մանրամասն ուսումնասիրության կարիք ունի: Կորսված քաղաքային տարածության ընկալման գենդերային տարբերությունները թույլ են տալիս հասկանալ, թե ինչպես են հարկադիր տեղահանումից հետո գործարկվում քաղաքի մասին հիշողությունն ու մոռացությունը:

Շուշեցիների հետ հարցազրույցները ցույց տվեցին, որ կարևոր է ոչ միայն այն, թե ինչ են պատկերում թոթի վրա կամ պատմում, այլև այն ամենը, ինչն անհնար էր գրանցել կամ արտիկուլացնել: Այդպես՝ հարցազրույցներից մեկի ժամանակ զարմացրեց այն, որ երիտասարդ տղամարդը փորձում էր չխառնվել ու չխանգարել քաղաքի մասին կնոջ ու մոր պատմելու ընթացքին: Նա դիտորդի դերում էր, ու երկար ժամանակ հետո միայն մի քանի բառ ասաց՝ հստակեցնելով այս կամ այն շինության տեղը: Բայց հարցազրույցից հետո պարզ դարձավ, որ սպասում էր՝ կանայք դուրս գան սենյակից: Համառորեն պնդելով ուղեկցել ինձ՝ նա շուրջ մի ժամ պատմեց՝ որքան բարդ է եղել պատերազմական գործողությունների ժամանակ, որքան հուսահատ

the room. Insisting on accompanying me, he talked for an hour about the disasters of war, about his anxiety and despair, trying to endure the most unbearable hardships in order to return to his family and hometown. The trauma lurking in men's memory was often manifested by their reticence rather than by a willingness to talk about the past, the city or the war, which was more common among women. Even so, men's trauma was no less acute or profound than that of women.

The Albums They Left Behind

The second Karabakh war was arguably the bloodiest war of recent decades in the South Caucasus. At the same time it was also unprecedented in terms of its visual representation. The latter refers not only to maps of captured territories but also to numerous graphic images and videos widely circulated on the internet. This war was technologically-driven not only because modern drones had been used, but also due to the fact that people could watch the destruction of cities and villages. These images constituted “a faithful copy or transcription of an actual moment of reality;”¹⁷ Armenians who had fled from Shushi, Stepanakert and other parts of Karabakh and settled in Yerevan, were witnessing online how their own reality was being taken over by Azerbaijani soldiers and media. “To take a photograph is to appropriate the thing photographed.”¹⁸ Perhaps it is due to new media and experience of loss that the 2020 war was so different from the first Karabakh war in the 1990s.

The widespread atrocities of this war which were referred to and emphasized by both sides of the conflict or condemned by media and international humanitarian organizations found no place in the mental maps of Shushi's inhabitants. However, we should add that it was a great shock to Shushi's inhabitants to see the dome of the St. Ghazanchetsots Cathedral – the symbolic center of the city – being shelled twice on October 8. Through mental maps they attempted to see Shushi in their mind's eye, putting on paper the fragments of the city they had managed to capture as well recalling the pre-war life in it (*imagine* there is a street here). Photographs and videos were “miniatures of reality,” an illusion rather than an image of the real. When our respondents took a break and stopped drawing their mental maps for a moment, they took their phones and showed us the images that had horrified them most during the war (*look*, this

17 Sontag, S. *Regarding the Pain of Others*. Picador, Farrar, Straus and Giroux. New York. 2003, p. 23

18 Sontag, S. *On Photography*. RosettaBooks, Farrar, Straus and Giroux. New York, 2005, p. 2

ու վախեցած է եղել, դիմացել է անհնարին թվացող փորձություններին, որ վերադառնա ընտանիքի գիրկն ու հարազատ քաղաք: Շուշեցի տղամարդկանց հիշողության մեջ թաքնված տրավման հաճախ կոծկված էր՝ արտահայտված խուլ լռությամբ, սակայն երբեմն՝ առավել ցավագին, քան կանանց տրավման էր:

Կորսված այրումների քաղաքը

Թերևս Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմը ամենամեծն էր հարավկովկասյան տարածաշրջանում վերջին մի քանի տասնամյակում: Դրա հետ մեկտեղ այն նաև ամենից շատ վիզուալացվածն էր: Խոսքը ոչ միայն մի կողմից մյուսին անցնող տարածքների քարտեզների մասին է, այլև պատերազմի վայրագությունները վավերագրած անհաշվելի հոլովակների ու լուսանկանների մասին, որ անվերջ շրջանառվում էին համացանցում: Այս պատերազմը տեխնոլոգիապես հագեցած էր ոչ միայն օգտագործված գերժամանակակից ԱԹՄ-ների տեսանկյունից, այլ նաև քաղաքների և գյուղերի ավերումը գրեթե ուղիղ հեռարձակմամբ դիտելու հնարավորության պատճառով: Լուսանկարը «իրականության որոշակի պահի ճշգրիտ պատճենը կամ գրանցումն» է¹⁸: Շուշին, Ստեփանակերտը և Ղարաբաղի այլ հատվածները լքած հայերը արդեն երևանում առցանց հեռևում էին ավերածությունների ընթացքին՝ դառնալով սեփական իրականության՝ ադրբեջանցի զինվորականների և լրատվամիջոցների վերահսկողության տակ անցնելու պրոցեսի վկաները: «լուսանկարել նշանակում է յուրացնել լուսանկարվածը»¹⁹: Թերևս մեղիա պատերազմի այս ռեժիմն ու իրականությունը կորցնելու նոր փորձն է, որ տարբերում է 1990-ականների պատերազմը 2020 թվականի աշնանը տեղի ունեցածից:

Դաժանությունն ու անմարդկայնությունը, որ պատերազմի մասնակից երկու կողմի, մեղիայի ու միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունների համար շեշտադրման առարկա էին դարձել, տեղ չեն գտել շուշեցիների մտաքարտեզներում: Թեև պետք է նշել, որ ամենաուժեղ ցնցումը հենց շուշեցիներն են ապրել, երբ հոկտեմբերի 8-ին երկու անգամ ռմբակոծվել էր Ղազանչեցոց եկեղեցու գմբեթը՝ մտաքարտեզների մեծ մասի քաղաքային տարածքի խորհրդանշական կենտրոնը: Ստաքարտեզները քաղաքը երևակայելու և քաղաքային տարածության մասնատված բեկորները թղթին հանձնելու փորձ էին՝ վերհիշելով քաղաքի նախապատերազմյան կյանքը (*պատկերացրե՛ք*՝ այստեղ էր այդ փողոցը): Լուսանկարներն ու վիդեո նյութերն, ասես, յուրօրինակ «փոքրապատկեր իրականությունն» էին, ոչ թե իրականության պատկերը, այլ դրա պատրանքը: Եվ միայն քարտեզներից հայացքը պոկելով, կարծես արձագանքելով տխրահռչակ «չե՛ք հավատում, սպասեք, հիմա ցույց կտամ» արտահայտությանը²⁰ մեր

18 Sontag, S. *Regarding the Pain of Others*. Picador, Farrar, Straus and Giroux. New York. 2003, p. 23.

19 Sontag, S. *On Photography*. RosettaBooks, Farrar, Straus and Giroux. New York, 2005, p. 2.

20 Latour, B. "Visualisation and cognition: Drawing things together" p. 13.

street was right here) as if repeating the famous line “You doubt of what I say? I’ll show you.”¹⁹ One day these images will be removed from their phones – there will be no need for any proof – but they will remain forever in their memory as a boundary symbolizing a forced displacement from one reality to another.

The post-war status of photography was changing before our eyes. For our respondents each image signified both a loss of reality and an illusion of possessing that reality through its mini-copies. During the interviews they often expressed regret for not managing to take their family albums with them while fleeing the city: “The worst thing is that we didn’t take our wedding CDs with us,” “Unfortunately we couldn’t bring with us our family album, otherwise I would have shown you, we got many photos there,” “My grandmother was born in Shushi, she had old photographs, but we left everything behind.” If taking a photograph means capturing reality²⁰ then the kaleidoscope of these captured moments of peaceful life is lost now. No one managed to grab a family album before leaving the house. Forced displacement was literally an escape. Apart from “their albums that were left behind” our respondents also referred to their clothes left at home as “they fled with only what they were wearing.” Sometimes there were stories about unplugged equipments: “I didn’t turn off the computer. If they enter our house, they will find our photos.” Displaced people of Karabakh lost the carriers of their visualised past. They were confused by the fact that they had to talk about their past without evidence. Their memory was amputated and many of them had to get along with digital prostheses. Their albums left behind were replaced by smartphones that contained these “pseudo-presences and tokens of absence.”²¹ Each new interview convinced us that the photographs taken before displacement guided our respondents to their imagined hometown at the same time creating an illusion of appropriating the lost time and space. Some of our respondents printed out the photos from their smartphones providing a physical space for these miniatures of reality. During a visit we were struck by the poor state of the temporary accommodation. This family from Karabakh was obviously in need of essential household items. It seemed that restoring the family album should be the last thing they needed. However, during the creation of their mental maps they showed us newly printed photographs chronicling their life in Shushi (city, church, flat interiors, etc).

When they arrived in Yerevan, they first printed out family photos. Although their smartphone galleries included photographs taken in Yerevan and in Shushi as well as pictures

19 Latour, B. “Visualisation and cognition: Drawing things together” p. 13

20 André Rouillé. *La Photographie: Entre Document et Art Contemporain*. Gallimard. 2005

21 Sontag, S. *On Photography*, p. 12

գրուցակիցները վերցնում էին հեռախոսներն ու սկսում թերթել լուսանկարները՝ ցույց տալով պատերազմի սարսափելի կադրերը (*նայե՛ք*՝ այստեղ էր այդ փողոցը): Թերևս մի օր այդ կադրերը կջնջվեն հեռախոսից, այլևս «սպացույցների» կարիք չի լինի, սակայն կմնան նրանց հիշողության մեջ՝ որպես սահմանագիծ, կորցրած իրականությունից տեղահանվելու նշան:

Լուսանկարի կարգավիճակը հետպատերազմական շրջանում անվերջ փոփոխվում էր: Տեղահանվածների համար ամեն պատկերը միաժամանակ թե՛ կորցրած իրականության վկայությունն էր, թե՛ այդ իրականության սեփականացումը վերջինիս կրկնօրինակների միջոցով: Հարցագրույցների ժամանակ հաճախ էին հնչում ավստսանքներ, որ չեն հասցրել ընտանեկան ֆոտոալբոմները վերցնել տեղահանության ժամանակ: «Մմենավատն այն է, որ հարսանիքի դիսկերը [վիդեոնյութերը] չենք բերել մեր հետ», «սփսոս՝ ֆոտոալբոմը թողեցինք, թե չէ ցույց կտայի. շատ-շատ նկարներ ունեինք էդ տեղից», «տատիկս բնիկ շուշեցի էր, անգամ հին նկարներ ուներ, բայց ամբողջը մնաց այնտեղ»: Եվ եթե լուսանկարը իրականության ամրագրումն²¹ է, ապա այժմ խաղաղ կյանքի այդ ամրագրված պատկերների գեղադիտակն անդարձ կորած է: Տնից դուրս գալուց ոչ ոք չի հասցրել ընտանեկան ալբոմը վերցնել: Հարկադիր տեղահանությունը փախուստ էր բառի բուն իմաստով: Պատմություններում «լքված ալբոմներին» հավասար հնչում էր «ամբողջ հագուստը տանն է մնացել, դուրս ենք եկել հագներին շորերով», իսկ երբեմն էլ պատմում էին չանջատած տեխնիկայի մասին. «համակարգիչը միացրած են թողել, որ մտնեն տուն, բոլոր նկարները կգտնեն»: Մրցախցիկները կորցրել էին անցյալի բոլոր պատկերային կրիչները և շփոթված էին, որ անցյալի մասին ստիպված են խոսել առանց «սպացույցների»: Հիշողությունն, ասես, անդամահատված լիներ, և շատերը ստիպված էին բավարարվել թվային «պրոթեզներով»: Լքված ալբոմներին փոխարինում էին սմարթֆոնները, որոնց մեջ պահվել էին այդ «կեղծ ներկայության խորհրդանիշերն ու միաժամանակ քացակայության վկայությունները»:²²

Մմեն նոր հարցագրույց փաստում էր, որ փախուստից առաջ արված լուսանկարները փախստականներին ուղեկցում էին դեպի մտացածին հարազատ քաղաք և ծառայում որպես կորսված ժամանակի ու տարածության «տերը լինելու» պատրանք: Ծուշեցիներից մի քանիսը տպագրել էին սմարթֆոններում պահպանված լուսանկարները՝ սպահովելով կորցրած իրականության ֆիզիկական ներկայությունը:

Այցերից մեկի ժամանակ մեզ զարմացրեց ժամանակավոր սպաստարանի աղքատիկ ու թշվառ վիճակը: Ակնհայտ էր, որ այդտեղ բնակվող դարաբաղցի ընտանիքը տարրական կենցաղային իրերի կարիք ուներ, ու թվում էր, թե ընտանեկան ալբոմի վերականգնումը վերջին հերթին պետք է նրանց հուզի: Սակայն մտաքարտեզի պատմելու-պատկերելու

21 André Rouillé. *La Photographie: Entre Document et Art Contemporain*. Gallimard. 2005.

22 Sontag, S. *On Photography*, p. 12.

ընթացքում հանեցին նոր տպագրված լուսանկարները՝ ցույց տալու համար ընտանեկան ժամանակագրության պատկերները (քաղաքը, եկեղեցին, բնակարանների ինտերիերը, և այլն):

Երևան հասնելուն պես առաջինը գտել էին տպագրատունը, որ տպեն հեռախոսներում պահպանված լուսանկարները: Մմարթֆոններում կային արդեն Երևանում արված նկարներ, ադրբեջանական բլոգներից ներբեռնած Շուշիի պատկերներ, և այլն: Բայց տպագրված լուսանկարները ամբողջացնում էին միայն խաղաղ, նախապատերազմական շրջանի քաղաքային տարածության կյանքը:

Անցյալի այս բեկորները տեղահանվածներին այնքան հարագատ էին, որ նախընտրում էին իրենց մոտ պահել դրանց ֆիզիկական ներկայությունը: Մի կին հարցազրույցի ժամանակ պատմում էր Շուշիի ու մոտակա գյուղերից մեկի հետ իր կապի մասին: Քաղաքային տարածությունը նկարագրելիս հաճախ անդրադառնում էր կորցրած ունեցվածքին ու ամենակարևորին՝ տանը թողած այրոմներին. *«Հասկանո՞ւմ եք, անգամ հորս նկարը չուներ... նրա նկարները մնացին տանը թողած այրոմներում ու գերեզմանաքարի վրա: Հայրս 90-ականներին է մահացել, այն ժամանակ սմարթֆոններ չկային, ու հիմա հորս նկարներից ոչ մի հատ չուներ, նրա դեմքը պահպանվել է միայն իմ հիշողության մեջ»:*

Պատերազմից հետո հայաստանյան հասարակությունը դադարեց հետևել ադրբեջանական բլոգների լրատվական հոսքին՝ հուսախաբությունից խուսափելու համար: Թերևս պատերազմական գործողությունների քարտեզների՝ մի գիշերվա մեջ տապալված պատկերները խորը հիասթափության պատճառ դարձան, և մարդիկ դադարեցին վստահել Ղարաբաղի մասին ցանկացած լրատվության: Եվ միայն Ղարաբաղից տեղահանվածները շարունակեցին հետևել ադրբեջանական պաշտոնական ՉԼՄ-ների ու բլոգների լուրերին՝ սահմանի հակառակ կողմում թողած հարագատ տունն ու գյուղը տեսնելու հույսով: Հաճախ պաշտոնական աղբյուրներից լիակատար հիասթափությունը շատերին ստիպում էր ուղիղ կապ հաստատել ադրբեջանցիների հետ. *«Մի մարդ գտանք, որ վերադարձել էր Շուշի՝ իրա տունը տեսնելու, ու մեր տունն էր ցույց տալիս, ուրիշ հայերի տներ էլ էր ցույց տալիս ու ասում, որ մտահոգվում ա, թե ինչի են սենց արել էս հայերի տները: Իմ համար զարմանալի էր, որ տենց ա էդ մարդը խոսում, 60-ին մոտ մարդ կլիներ էլի: Ու տենց անոնիմ քրոջս հետ մի հատ պրոֆիլ ստեղծեցինք ու իրան գրեցինք, որ մենք հայ ենք, Շուշիից ենք ու ըստեղ լուսանկարներ ենք թողել, կօգնե՞ք մեզ, թեկուզ փողով, էդ լուսանկարները հանել: Ասաց՝ ես արդեն Բաքվում եմ, քայց սիրով կօգնեմ, ես կվերադառնամ Շուշի, դուք հասցեն կասեք, ես կփորձեմ»:* Մտաքարտեզները նկարելու ընթացքում գրուցակիցների համար յուրօրինակ դադարի, շունչ քաշելու առիթ էր դառնում Շուշիում թողած լուսանկարների մասին խոսելը. ցած էին

downloaded from Azerbaijani blogs, they printed only those images that depicted their peaceful life in the pre-war urban space. These fragments of the past were so dear to this family that they preferred to keep the physical prints.

One of our respondents talked about her deep attachment to Shushi and a nearby village: “You see, I don’t have a photo of my father...his photos are in the family album left at home, and on his gravestone, he died in the 90s, there were no smartphones then. I don’t have a single picture of my father, his image remains only in my memory.”

As soon as the war ended, the Armenian public, embittered and frustrated by its consequences, stopped absorbing narratives coming from Azerbaijani sources. The images of military maps vanished overnight triggering bitter disappointment and a wave of distrust towards media representations of the Karabakh conflict. Only those displaced from Karabakh continued to follow Azerbaijani media reports and blogs hoping to see their home or village left on the other side of the border. Often the utter frustration with official sources forced many to make direct contact with Azerbaijanis: “*We found a man who came back to see his house in Shushi. He showed our house, the houses of other Armenians. He was even upset that Armenian houses were damaged. It surprised me a lot, he was in his 60s. My sister and I created an anonymous account and wrote to him that we are Armenians from Shushi and we left our photographs there. We asked if he could find them, that we were ready to pay. He replied that he was in Baku but promised to help us when he is back, we will tell him our address and he will try to help.*”

The talk about family albums left in Shushi was a brief interlude during the creation of mental maps. Those photographs were slides of a lost reality, developed through the fragmentary representation of the city. The photographs taken by Azerbaijanis were a way of crossing the border – not only the new border established by the war, but also the border of memories. Our respondent’s attempts to save his family albums even awakened memories of those who are on the other side of the border: “*He says- “I don’t get why we need your photos. When I went to Shushi, I realized that I will never live there, though I was born and raised there.” And many won’t go back, I think...He says he recalls his painful memories, he remembered that there was a mountain near Shushi, in the spring his father used to go there and pick tulips for his mother. I told him that the mountain is in our village, I feel pain too. I know the mountain of tulips, he means the mountain called Tizkants Kerts [cliff]. He said that Shushi is a cursed city, he will never move to it, but when the days warm up, he will go there and will try to save our photos.*”

Numerous oral and visual narratives have demonstrated that memories of urban space go through post-war trauma

դնում գրիչն ու վերհիշում անհետացած իրականության ու քաղաքի պատկերները: Աղորբեջանցիների կողմից արված լուսանկարները սահմանն անցնելու միջոց էին դառնում և ոչ միայն պատերազմով հաստատված, այլև հիշողության սահմանները: Մեր գրուցակցի՝ իր ֆոտոալբոմները փրկելու համար շփման փորձն անգամ դարձել է սահմանից այն կողմ գտնվողների հիշողության արթնացման պատճառ. «*Ասումս՝ ես չեմ հասկանում ձեր լուսանկարները մեր ինչին են պետք, առավել ևս, որ ես եկել եմ Շուշի, հասկացել եմ, որ էլ երբեք էլ չեմ վերադառնա Շուշիում ապրելու, չնայած էնտեղ եմ ծնվել, ապրել*»: Ու շատերը չեն վերադառնա, ինձ թվում աս: [...] ասում աս, որ շատ բաներ կա՝ ինքը հիշում աս, ցավ աս ապրում, հիշում էր, որ ըստեղ մի սար կար Շուշիի մոտ, որ պապան գնում, էդտեղ կակաչներ էր քաղում, գարնանը բերում, տալիս էր մորը: Ասում եմ՝ էդ սարը մեր գյուղում աս: Մեռակ քո ցավը չի: *Էդ կակաչների սարը ես գիտեմ, որ սարի մասին աս խոսում: Տիզկանց-քերձ սարը, դրա մասին աս խոսում: Ու ինքն աս, որ ասաց՝ Շուշին անհիշյալ քաղաք աս, ու ես չեմ վերադառնա, բայց որ օրերը տաքանան, ես կփորձեմ ձեր լուսանկարները փրկել*»:

Բազմաթիվ բանավոր պատմություններ ու մտաքարտեզներ վկայում են, որ քաղաքային տարածության մասին հիշողությունները հետպատերազմյան տրավմայի ու կորստի ազդեցությունն են կրում, թափանցում են իրականությունն չընկալելու ու չընդունելու, քաղաքային տարածությունն ու կենցաղը իդեալականացնելու միջոց և հանգրվանում մոռացության ու կարոտաբաղձության մեջ: Ի վերջո, ինչպես տեսնում ենք, տեղահանվածի անհատական հիշողությունը, հաղորդակցման փուլերով անցնելով, խթանում է ուրիշի հիշողությունը: Թղթի վրա գծած հիշողության խազերով իրարից առանձնացող ու կապվող տներն ու փողոցները մեզ վերադարձնում էին «լքված այլոքմի» մասին պատումներին: Մեփական և ուրիշի հիշողության գրեթե անտեսանելի հատման կետերում պատկերվում էր սահմանի երկու կողմում գտնվող փախստականների ընդհանուր տարածքը:

Արցախի բարբառով բարդ արտասանությամբ լեռան անվանումը (*Տիզկանց-քերձ*) ընդհանուր տրավմատիկ տարածության անվանումն է, ոչ թե միասնական²³, այլ ընդհանուր հիշողության տարածությունն է թե՛ Բաքվում ապրող աղորբեջանցի փախստականի համար, թե՛ Երևանում նոր բնակատեղի գտած հայերի համար:

Մատիաի շարժումները դադարեցնելով՝ տեղահանվածները վերադառնում են ներկա: Գծի ամեն մի մաս ցավի աղբյուր է նրանց համար. ձեռքով պատկերած գծերը լքված տարածության կերպար կապում են սեփական մարմնին, որ երբևէ գտնվել է հիշվող պատմությունների իրական տարածության մեջ: Նկարելուց ուժասպառ՝ այն պահին, երբ տրավման ամբողջությամբ անցյալի հուշերից հետ է բերում նրանց ժամանակավոր կացարան, հանում են

23 Հետորավմատիկ հիշողության ընդհանրականացման ձևավորման բարդ գործընթացի մասին տե՛ս Ассман, А. Длинная тень прошлого, с. 283-284.

and loss, pass through rejection of reality, idealization of urban space and everyday life, and finally enter the territory of oblivion and nostalgia. In the end, we have witnessed how the individual memory of a displaced person revived memories on the other side of the border. Memory lines separating and reconnecting houses and streets on a piece of paper lead us to the narratives about family albums. These almost invisible intersections of different personal accounts shaped a common space of memory that connected displaced people from both sides of the border.

The almost unpronounceable name of the mountain (Tizkants Kerts/Shq̄luūng p̄r̄d̄, in Karabakh dialect) is the name of a common traumatic space – a place of shared rather than unified²² memory both for displaced Azerbaijanis in Baku and for displaced Armenians settled in Yerevan.

By stopping the movements of his pencil as if stopping his movement to the beginning, to the place, to the locus, a displaced person returns to the present. Each line segment hurts him – these lines are drawn by hand linking the image of his lost hometown to his own body which was once present in the real space of the narrative. Each new stroke of his pencil, each new shape on his piece of paper is an attempt to construct an image of his city, his lost reality, an invitation to imagine this space. As soon as he runs out of energy – the giant trauma of the past looms menacingly in the temporary accommodation – he pulls out his smartphone and shows images of the place where the line had stopped. Not reconciling himself to the fact that his city turned into a drawing, he tries to prove its reality, the reality of his own being in it, albeit in the past tense, as “a photograph is supposed not to evoke but to show...photographs, unlike handmade images, can count as evidence.”²³

Our respondents – Marat and his wife Hermine – having connected the street line to the front of their own house, stop drawing and show a picture they downloaded from Azerbaijani social media. Hermine tells me that they left Shushi quite late. Conquering her fear she called her husband every day²⁴ and told him that almost all her neighbors and people she knew were leaving for Yerevan. At one point, her husband, who was fighting in the war, agreed that she and the children should leave the shelter and go to Armenia. “I thought he would come home, he would be tired, he had no chance to take a shower for so many days. Before I left, I hung a fresh towel on the rope.” Her husband was no longer able to return home. When Shushi had already

22 More on the formation of posttraumatic unified memory see: Ассман А. Длинная тень прошлого, с. 283-284. [Assmann, A. *Shadows of Trauma*]

23 Sontag, S. *Regarding the Pain of Others*, 38

24 Since Azerbaijani forces launched mainly drone strikes and the targets of these strikes were determined by mobile devices, Armenia's Ministry of Defense urged citizens not to call soldiers serving in the front line.

ամարթֆոնները և ցույց տալիս այն տեղանքի լուսանկարները, որտեղ կանգ է առել քարտեզի գիծը: Չընդունելով, որ սեփական քաղաքը այլևս պատկեր է դարձել, փորձում էին ապացուցել քաղաքի և այդտեղ իրենց ներկայության իրական լինելը, թերևս արդեն անցյալ ժամանակում, քանի որ «լուսանկարը պարզապես երևակայության հմայքը չէ, այլ, ի տարբերություն *ձեռակերտ* նկարի, կարող է նաև ապացույց համարվել»²⁴:

Մեր գրուցակիցներից Մարատն ու կինը՝ Հերմինեն, քարտեզը նկարելու ժամանակ փողոցների գծերը հասցնելով սեփական տան ճակատին՝ կանգ առան և ցույց տվեցին ադրբեջանական սոցիալական ցանցերից ներբեռնած լուսանկարը: Կինը պատմում է, որ Շուշին բավականին ուշ են լքել: Վախը հաղթահարելով՝ ամեն օր ամուսնուն էր գանգում²⁵ ու ասում, որ գրեթե բոլոր հարևաններն ու ծանոթները Երևան են գնում: Ամուսինը, որ ռազմաճակատում էր, ինչ-որ պահից համաձայնում է, որ կինը երեխաների հետ լքի Շուշիի ապաստարանն ու գնա Հայաստան: «Մտածում էի՝ տուն կվերադառնա, հոգնած կլինի, էղբան օր նորմալ լողանալու հարմարություն չի ունեցել. տունը լքելուց առաջ պարանից նոր լվացած սրբիչ կախեցի»²⁶: Սակայն ամուսնուն այդպես էլ չի հաջողվել տուն վերադառնալ: Երբ արդեն ադրբեջանական ռազմական ուժերը գրավել էին Շուշին, բլոգներից մեկում տեսել են իրենց տունն ու պարանից կախած սրբիչը:

Ըստ լուսանկարի փիլիսոփայության բարտյան հղացքի՝ studium-ն ու punctum-ն²⁶ այս օրինակում բաժանվում են նոր հաստատված սահմանով: Ադրբեջանցիների համար այդ լուսանկարի studium-ը արտահայտվում էր տարածքի ցուցադրման, այդ տարածքում կենդանի մարմինների (լուսանկարողների) ներկայության մեջ: Հայ ընտանիքի համար այդ studium-ը արագ ու հեշտ էր ընկալվում: Այս մակարդակում, կարծես, լուսանկարն արդեն կատարել էր իր գործառնությունն ու պետք է հանձնվեր արխիվացման, ջնջվեր ու մոռացվեր՝ փախստականության ցավագին իրականությունը վերստին չհիշեցնելու համար: Սակայն ամուսինները այդ նկարում բացահայտում են punctum-ը՝ շեշտադրումները, որոնցով կառուցվում է քաղաքային տարածության իրականությունը: Այդ շեշտադրումները չեն փոխում լուսանկարչական պատումի նշանակությունն ադրբեջանական կողմի համար, սակայն հայ գույզի համար այն ասես «վերք» է դառնում, իրենց նոր սոցիալական կարգավիճակի հաստատումն ու սահմանը: Լուսանկարում հայերի համար հասկանալի ու ծանոթ էր ամեն փիքսելն ու

24 Sontag, S. *Regarding the Pain of Others*, 38.

25 Քանի որ ադրբեջանական կողմից հիմնական օդային հարձակումները ԱԹՍ-ների միջոցով էին և հարվածի թիրախները որոշվում էին նաև բջջային հեռախոսակապի միջոցով, ողջ պատերազմի ընտացքում <<ՊՆ-ն հորդորում էր բնակիչներին խուսափել ռազմաճակատում գտնվողների հետ կապ հաստատելուց:

26 Բարտոլո իր «Camera Lucida» գրքում առաջադրում է երկու հասկացություն՝ studium և punctum, որտեղ studium-ը բացատրվում է որպես լուսանկարի մշակութային, լեզվական ու քաղաքական վերձանում, իսկ punctum-ը սուր ցավ/հարվածը, անձնական կապի ու մասունքն է, որ ուղիղ կապի մեջ է լուսանկարում պատկերված օբյեկտի հետ: St. v. Barthes, R. (1981). *Camera lucida: Reflections on photography*. Macmillan.

been taken under the control of Azerbaijani forces, they found a picture of Shushi posted on an Azerbaijani blog; they saw their house and the towel still hanging on the rope. In this example studium and punctum²⁵ diverge on both sides of the new border.

For Azerbaijanis the studium of this photograph is expressed in an attempt to show the space and the presence of living bodies (photographers) in it. For the Armenian family this studium reads easily and quickly. At this level it seems that the photograph fulfilled its function and had to be archived, removed and forgotten so as not to remind of the harsh reality of displacement. However, the married couple also discovered the photograph's punctum – punctuation marks that constitute the reality of urban space. The latter doesn't change the meaning of the photographic statement for the Azerbaijanis, but for the Armenian couple it becomes a 'wound,' a confirmation of their new social status, a boundary. Armenian viewers of this photograph know every pixel, every point of that space; after all, it was only recently invented by them. Neither Marat, nor Hermine, nor their parents saw Shushi after November 9. Not even the border line that makes the city inaccessible. Meanwhile, pixels which at first glance mean nothing, become the embodiment of this border. The piece of white cloth hanging outside the window confirms their refugee status.

Conclusion

City is a discursive space. Through their daily lives, physical presence and language its inhabitants fill this space with narratives which later constitute the city and its image.²⁶ Urban space thus becomes a speech act. We dealt with a highly complex process as we analyzed this speech act after a serious trauma, after a loss of discursive space. Overnight Shushi's inhabitants lost the space they had named, which, in turn, embraced its citizens, their stories and their past. Over the course of a year we met the people who were shaping their city's new identity and reconstructing its lost image. As our first respondent said at the beginning of our conversation, "they assembled Shushi piece by piece." Memories and mental maps show that the Armenians who settled in Shushi after the war in the 1990s were reassembling the urban space which had been in ruins after the long and destructive war. While Armenians in Karabakh were recreating Shushi, looking for their roots there, starting a new life, remembering the disasters of war, trying to ignore and

25 Barthes, R. (1981). *Camera lucida: Reflections on photography*. Macmillan.

26 As Barthes writes, "the city speaks to its inhabitants, we speak to our city, the city where we are, simply by inhabiting it, by traversing it, by looking at it." See: Barthes, R. "Sémiologie et urbanisme, in «L'Architecture aujourd'hui»." CL III (1970), p 12.

տարածության ամեն մի փոքր կետ. չէ որ այն բոլորովին վերջերս իրենցն էր: Ո՛չ Մարատն ու Հերմինեն, ո՛չ էլ նրանց ծնողները, նոյնքերի 9-ից հետո չեն տեսել Շուշին ու անգամ նոր սահմանագիծը, որ անհասանելի է դարձնում քաղաքը: Մինչդեռ առաջին հայացքից ոչինչ չնշանակող փիքսելները դառնում են այդ սահմանի մարմնացումը: Պատուհանից դուրս կախած սպիտակ կտորը ուրվագծում է սահմանն ու վերահաստատում նրանց փախստականի կարգավիճակը:

Անփոփում

Քաղաքը տրամասական տարածք է: Բնակիչներն իրենց կենցաղով, ներկայությամբ ու խոսքով շունչ են տալիս տարածքին՝ կերտելով վերջինիս կերպարը:²⁷ Քաղաքային տարածությունը դառնում է պատումի արարում: Տվյալ դեպքում մենք աշխատում էինք խորը տրավմայից ու տրամասական տարածության կորստից հետո այդ պատումի արարման մի բարդ իրողության հետ: Շուշեցիները մի ակնթարթում կորցրել էին տարածությունը, որին անուն էին տվել, ու որն իր հերթին պատմում էր իր բնակիչների ու անցյալի մասին: Մի տարվա ընթացքում հանդիպել ենք մարդկանց, որոնք ձևավորում են քաղաքի նոր ինքնությունն ու վերակառուցում վերջինիս կորսված պատկերը: Ինչպես հարցազրույցի սկզբում նշել էր մեր ամենաառաջին գրուցակիցը՝ Շուշին «բեկոր առ բեկոր են հավաքել»: Քաղաքի մասին հիշողության պատումներն ու մտաքարտեզները ցույց են տալիս, որ 1990-ականների պատերազմից հետո հայերը զբաղված էին երկարատև ու ավերիչ պատերազմի ժամանակ քարոքանդ արված քաղաքային տարածքի վերակառուցմամբ: Սակայն խնդիրն այն չէ միայն, որ Ղարաբաղի հայերը վերստեղծեցին Շուշին, այնտեղ փնտրեցին իրենց արմատները, նոր կյանք կազմակերպեցին, հիշեցին աղեղը, փորձեցին չնկատել դրա հետքերն ու մոռանալ այն: Քաղաքը նույնպես հյուսել է այս մարդկանց ինքնությունը: Մտաքարտեզներում ոչ թե պարզապես քաղաքային տարածությունն էր պատկերված, այլ մարդկանց կենսագրությունները:

Քաղաքի մասին հիշողության վերականգնման մուլտիմեդիոն մեթոդը, որով առաջնորդվել ենք, ամեն անգամ ցույց էր տալիս, որ տեղահանվածների համար պատմելը հարազատ քաղաք վերադառնալու փորձ է նկարի (կերպարի), պատումայնացնելու (արտիկուլացման), լուսանկարի (թվացյալ իրականության) և հետտրավմատիկ ստեղծագործության (փախստականության շրջանում ստեղծված նկարներ, ձեռագործ քանդակներ, քանաստեղծություններ) միջոցով: Կորսված քաղաքային տարածության ու տան մասին հիշողությունը գծային պատում չէր, այլ հսկամարտությունների ու միգրացիոն

27 Բարտոլ գրում է. «Քաղաքը պատմում է իր բնակիչների մասին ճիշտ այնպես, ինչպես մենք ենք խոսում մեր քաղաքի մասին. քաղաքի, որտեղ գտնվում ենք՝ պարզապես այն բնակեցնելով, այնտեղ քայլելով ու նայելով նրան»: St u Barthes, R. «Sémiologie et urbanisme, in «L'Architecture aujourd'hui»." CL III (1970), p. 12:

forget its traces, the city itself was weaving the identities of these people. On their mental maps Shushi's inhabitants depicted not just urban space but also their biographies.

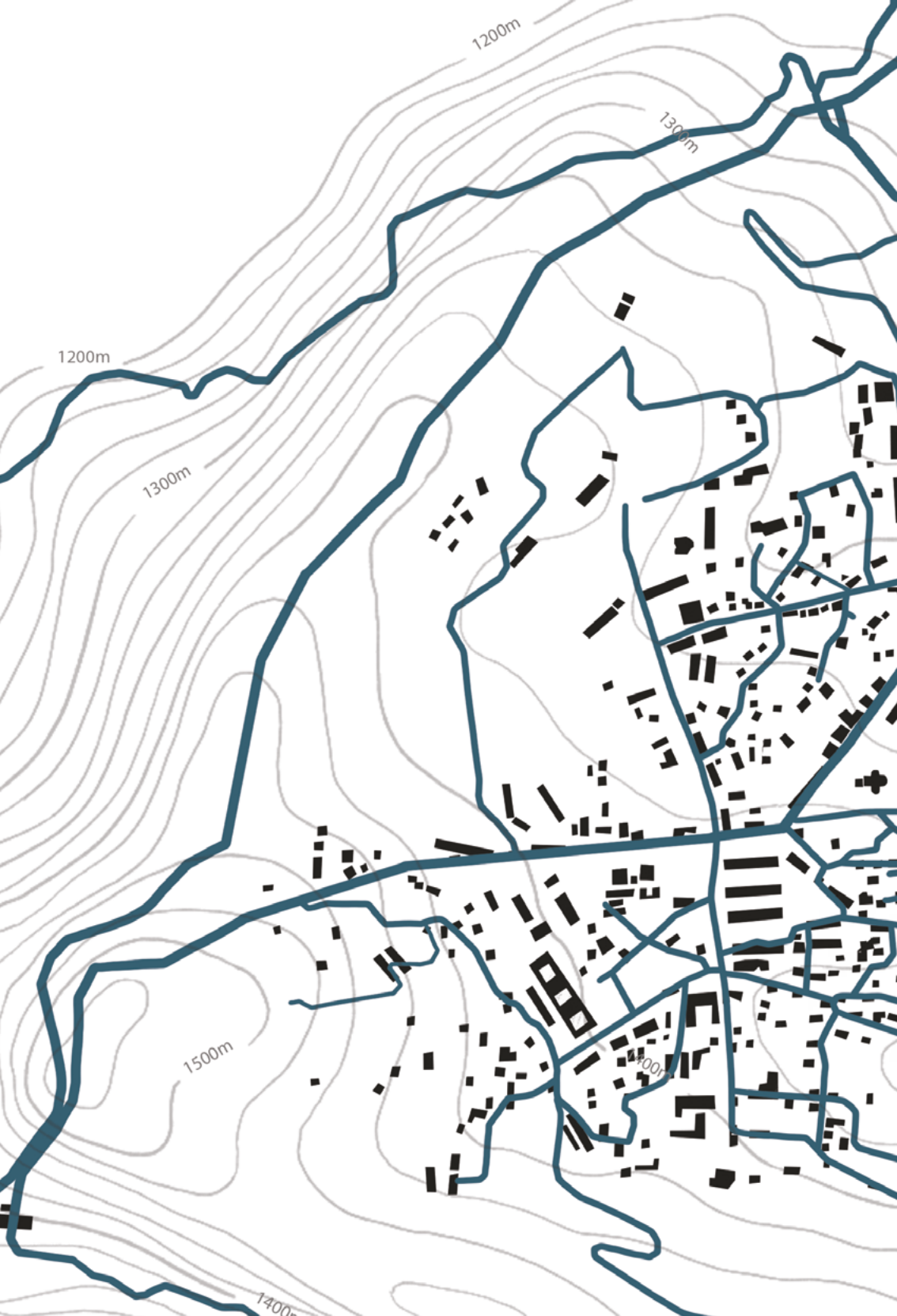
The multimedia method of reconstructing urban memory also showed that for displaced people narrative is an attempt to return to a place through drawing (image), storytelling (articulation), photography (reality effect) and posttraumatic creativity (drawings, crafts, poems). Memory of the lost urban space and home was never presented in a linear fashion but rather through a series of comparisons of several phases of conflicts or several experiences of migration. It also encompassed fragmentary biographical accounts, creating a multi-layered narrative and conveying the multidimensional aspect of the city. Remembering, either visual or oral, was never monumental; it was a heteronomous phenomenon when different types of gender and age-specific memory interacted actively. Apart from this transition of individual memory into the space of social and collective memory, drawings (imagining the city) and photographs (documenting the city and its everyday life) played a major role. Memory lines converged and diverged on pieces of paper, bringing Shushi's inhabitants closer to their hometown or taking them farther away. The city which became inaccessible to these people overnight, was once the place where their individual, social, linguistic, visual, tactile (among others) memory was formed and preserved. Mental maps are both a testimony to this memory and a tragic fact of forgetting.

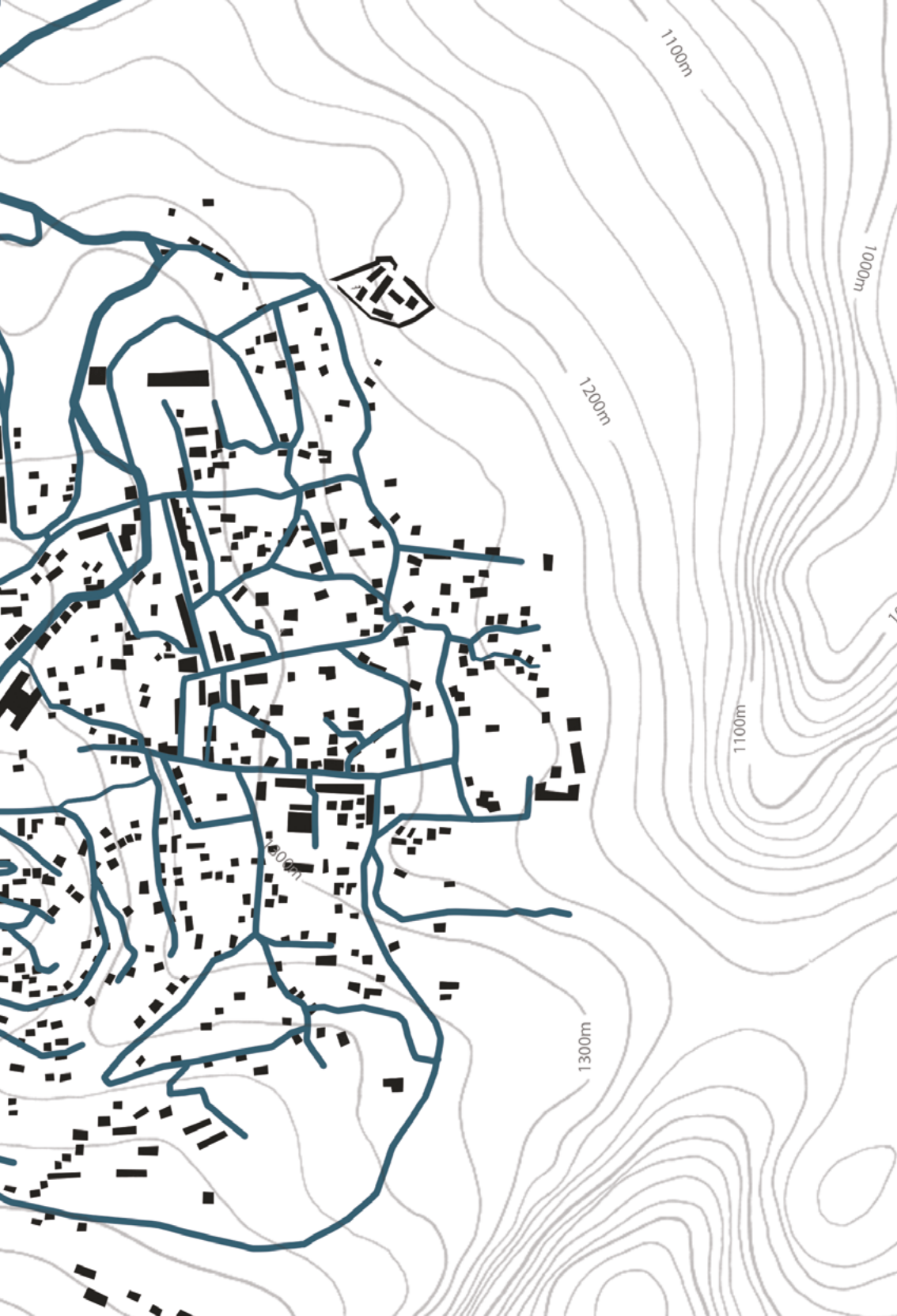
It was rather difficult to fill the space of blank pages with memory lines, as there was a wound between each stroke and the white surface – a wound known only to exiles and refugees. Perhaps over time the distant past will shorten the lines timidly drawn during our interviews with the displaced people of Artsakh. Perhaps the white mist of oblivion will shroud their mental maps. It is obvious however that even the thinnest stroke or a short line drawn in pen or pencil sometime in the future, or any reminder of Shushi will evoke a wave of memories (of their native home, their city and the war) among Shushi's inhabitants. Even the smallest mark left on a thin surface will revive the past, pushing them to remember the disaster whose shadows prove difficult to escape.

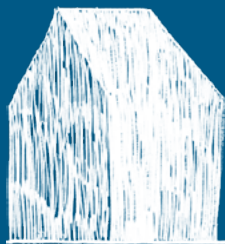

վորձառությունների մասին անդրադարձներով և համեմատություններով համեմված հատվածական կենսագրական պատմություն, որը ստեղծում էր բազմաշերտ պատմվածք և ցույց տալիս քաղաքի բազմաբնույթությունը: Քաղաքի մասին վերհուշը, պատկերային կամ խոսքային պատումը ոչ թե մոնումենտալ ու ամբողջական, այլ տարասեռ երևույթներ էին, որտեղ տարբեր գենդերային ու տարիքային հիշողության տեսակներ ակտիվ փոխազդեցության մեջ էին: Բացի անհատական հիշողության նման անցումից դեպի սոցիալական ու խմբային հիշողության տարածք, մեծ դեր ունեին նաև պատկերի (որպես քաղաքի երևակայում) և լուսանկարի (որպես քաղաքի ու առօրեականության վավերագրություն) վերծանման ձևերը: Սպիտակ թղթի վրա հիշողության գծերը միանում ու առանձնանում էին իրարից՝ մոտեցնելով ու հեռացնելով շուշեցիներին հարագատ քաղաքից: Մի ակնթարթում անհասանելի դարձած այդ քաղաքը երկար տարիների ընթացքում ծառայել է որպես անհատական, սոցիալական, լեզվական, պատկերային ու շոշափողական հիշողության ձևավորման ու պահպանման տարածություն: Եվ մտաքարտեզները միաժամանակ թե՛ այդ հիշողության վկայությունն են, թե՛ հարկադիր մոռացության ու հիշողության կորստի փաստարկումը:

Դատարկ էջերը դժվարությամբ էին լրացվում հիշողության խագերով, թվում էր՝ գրչի ամեն շարժումի ու թղթի ճերմակ մակերեսի արանքում վերք էր թաքնված, որը միայն տարագիրներին ու փախստականներին է հայտնի: Թերևս ժամանակի հետ արցախցիների՝ վարանումով քաշած գծերը կջնջվեն բնականորեն հեռացող անցյալի միջոցով՝ տեղի տալով մոռացությանը, որն օր օրի կլցնի հիշողության տարածությունը: Սակայն ակնհայտ է, որ ապագայում մատիտով կամ գրչով քաշած ամեն մի աննշան գիծ ու հպանցիկ խագ, Շուշիի մասին ցանկացած հիշեցում կփոթորկեն շուշեցիների հիշողությունը հարագատ տան, քաղաքի ու պատերազմի մասին: Բարակ մակերեսի վրա թողած ամենաչնչին հետքն անգամ կդառնա անցյալի վերածնունդի սկիզբ, կհիշեցնի աղետի մասին, որի մղձավանջային խավարը դեռ երկար կուղեկցի շուշեցիներին:

Գրքում օգտագործված վիզուալ նյութերը վերցված են Շուշիի փոստային բացիկների շարքից: Շուշի (փոստային հին բացիկներ): Յեղինակ-կազմող՝ Շ. Մ. Մկրտչյան: Խմբագիր՝ Ա. Ղահրիյան, տեխ. խմբ.՝ Գ. Նահապետյան, Երեւան 1990:

The visual materials used in the book are taken from old postcards.
Author: Mkrтчyаn Sh. M, editor: Ghаhriyаn A., technical editor:
Nаhаpеtuan G., Yerevan, 1990.

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG
YEREVAN
South Caucasus Region

 **CULTURAL
& SOCIAL
NARRATIVES
LABORATORY**

